

মহাপুরুষ
শঙ্কৰদেৱৰ বাণী

কালিৰাম মেধি সম্পাদিত

কালিৰাম মেধি স্থানৰ হৈ
লয়াছ বুক ষ্টল
পানবজাৰ : গুৱাহাটী : অসম

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ বাণী, শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ বাণীৰ সংগ্ৰহ, কালিৰাম
মেধিদেৱৰ দ্বাৰা সংগৃহীত আৰু সম্পাদিত ।

প্ৰকাশক :

কালিৰাম মেধি শ্বাসৰ হৈ

শ্ৰীখগেন্দ্ৰনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা

লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল

পানবজাৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০০১

অসম

লয়াৰ্ছ প্ৰথম প্ৰকাশ : ১৯৯৭

মূল্য : ৫০.০০ টকা মাত্ৰ

মুদ্ৰক :

শ্ৰীমানিকলাল ভট্টাচাৰ্য্য

গৌৰী প্ৰেছ

২/এ কেদাৰ দত্ত লেন,

কলিকতা-৭০০০০৬

প্ৰকাশকৰ নিবেদন

আমাৰ অসমীয়া সাহিত্য আৰু ভাষাতত্ত্ব সুপণ্ডিত বয়োবৃদ্ধ আৰু জ্ঞানবুদ্ধ বায় বাহাদুৰ শ্ৰীযুত কালিৰাম মেধি এম, এ, ডাঙৰীয়াৰ সংগৃহীত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ বাণী অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ এটি ডাঙৰ সম্পদ। মেধি ডাঙৰীয়াৰ এইটো আশাশুভীয়া যত্নৰ কীৰ্তিস্তম্ভ

বহুদিন আগতেই দুজন মহাপুৰুষৰ অমূল্য গ্ৰন্থৰাজিৰ সাৰ সংগ্ৰহ দেশ-বিদেশত প্ৰচাৰিত হৈ উঠা উচিত আছিল; যাহোক আজীৱন সাহিত্য-সেৱী মেধি ডাঙৰীয়াৰ যত্নত এজনাৰ অমূল্যবাণী বা মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ তত্ত্বকথা সংগৃহীত হোৱাত দেশৰ এটা ডাঙৰ অভাৱ পূৰ্ণ হ'ল। এইবাবে তেখেত গোটেই জাতিৰেই প্ৰশংসা-ভাজন হৈ উঠিছে।

এতিয়া আমাৰ দেশৰ কোনো দেশহিতৈষী সুযোগ্য লোকে ইয়াক হিন্দী আৰু ইংৰাজীত অনুবাদ কৰি অসমীয়া সাহিত্যৰ অমৃত গোটেই পৃথিৱীতে প্ৰচাৰ হোৱাৰ সহজতে ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে।

মেধি ডাঙৰীয়াই এই সংগ্ৰহটোৰ শেষত “টোকা” আৰু “পৰিশিষ্ট” নামে যি দুটা অধ্যায় যোগ কৰিছে, তাত মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ আঁতি-গুৰি ভালদৰে কঁহিয়াই দেখুৱা হৈছে; আৰু ইয়াতেই তেখেতৰ পাণ্ডিত্য ভালদৰে ফুটি উঠিছে। আশা কৰোঁ প্ৰত্যেক সুধী ব্যক্তিয়ে এই সংগ্ৰহটো পঢ়ি আমাক আনন্দ দিব।

“মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ বাণী” সংগৃহীত হবৰ আজি কেইবা বছৰো হ'ল। আমি তেখেতৰ হাতত এই সংগ্ৰহটো দেখি প্ৰচাৰ কৰিবলৈ হাতত লওঁ; কিন্তু আজি প্ৰায় এবছৰৰ মূৰতহে বাইজৰ আগত দাঙি ধৰিবলৈ সমৰ্থ হলোঁ। বিলম্ব হোৱা বাবে সকলোৰে ওচৰত ক্ষমা খুজিলোঁ।

দিনীত—

নলবাড়ী, কামৰূপ
৫ জেঠ, ৫০০ শঙ্কৰাব্দ।

হৰিনাবায়ণ দত্ত বৰুৱা।

দ্বিতীয় প্ৰকাশৰ নিবেদন

সুপণ্ডিত কালিৰাম মেধি ডাঙৰীয়াই আশাশুখীয়া প্ৰেচটোৰে সংগৃহীত কৰা ‘মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ বাণী’ বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ মহামূল্যবান মণি-মুকুতা। মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ তত্ত্ব সম্বলিত এই মূল্য বান গ্ৰন্থখানি প্ৰায় ৫০ বছৰৰ আগতে, ৫০০ শঙ্কৰাব্দত প্ৰকাশ পাইছিল। মহাপুৰুষজনাৰ অমৃতোপম বাণীসমূহৰ প্ৰসাৰ আৰু প্ৰচাৰৰ স্বাৰ্থত এই গ্ৰন্থখানি পুনৰ প্ৰকাশ কৰি সৰ্বদয় পাঠকৰ হাতত তুলি দিয়াৰ বিনম্ৰ প্ৰয়াস কৰা হ’ল। পাঠক সমাজে আদৰি ললে আমাৰ শ্ৰম সাৰ্থক হোৱা বুলি বিবেচনা কৰিম।

বিনীত

খগেন্দ্ৰনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা

গুৱাহাটী

৫৪৯ শঙ্কৰাব্দ

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ১৪৭৯ খৃষ্টাব্দত নগাৱ'ৰ আলিপুখুৰীত * জন্মগ্ৰহণ কৰে। †। তেওঁৰ শৈশৱ অৱস্থাতে পিতৃ কুসুম্বৰ শিৰোমণি ভূঞা আৰু মাতৃ সত্যসন্ধ্যা ইহলোক পৰিত্যাগ কৰে। পিতামহী খেৰহুতী আয়ে তেওঁক প্ৰতিপাল কৰে। ১৩ বছৰ বয়সত বিদ্যা-শিক্ষাৰ বাবে তেওঁ মহেন্দ্ৰ কন্দলিৰ ছাত্ৰশালত সোমায় আৰু শিক্ষা শেষ কৰি ১৭ বছৰ বয়সত ঘৰলৈ ফিৰি আহে। ঘৰত তেওঁ যোগ-অভ্যাসত লাগে। ২১ বছৰ বয়সত তেওঁ সূৰ্য্যৱতী নামে কায়স্থ কন্যা এটি বিবাহ কৰায়। বিয়াৰ ৩ বছৰ পিচত এইজনী ভাৰ্য্যাৰ গৰ্ভত তেওঁৰ মনু নামে এটি কন্যা জন্মে। ইয়াৰ ৯ মাহ পিছতে সূৰ্য্যৱতীৰ পৰলোক প্ৰাপ্তি হয়। শঙ্কৰদেৱে মনুক ৭ বছৰ বয়সতে হৰি নামে উত্তম কায়স্থৰ ল'ৰা এজনলৈ বিবাহ দি ১২ জন ভক্তৰে সৈতে তীৰ্থ লৈ যায়। ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰধান তীৰ্থ সকলোবোৰ দৰ্শন কৰি ১২ বছৰৰ মূৰত আলিপুখুৰীৰ নিজ ঘৰলৈ উলটি আহে। তাতে জ্ঞাতিসকলৰ অনুৰোধত ৫৪ বছৰ বয়সত আকৌ কালিন্দী নামে কন্যা এটি বিয়া কৰায়। ইয়াৰ ৫ বছৰ পিচত শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে আন কিছুমান ভূঞাৰ লগত আলিপুখুৰীৰ পৰা উঠি আহি টেম্বুৱনি বৰদোৱাত (কুসুম্বৰৰ সৰিয়হ তলত) বসতি কৰে আৰু তাতে এটি হৰিগৃহ স্থাপিত কৰে। তাত ৮ বছৰ থকাৰ পিচত ওচৰৰ কছাৰী সকলৰ লগত ভূঞাসকলৰ বিৰোধ হয় আৰু শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আন ভূঞা-সকলেৰে সৈতে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদী পাৰ হৈ উত্তৰ পাৰে বৌতাত গৈ ছমাহমান

---

* আলিপুখুৰী বৰ্তমান মেধাবাৰী ৰেল ষ্টেচনৰ এম্বাইলমান দক্ষিণে; তেতিয়া ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাতিত আছিল, বৰদোৱা তাৰ প্ৰায় ৮ মাইল উত্তৰ পূবে।

† জন্ম-শ'ক লৈ আজি কালি মতভেদ হলেও চৰিত্তবোৰত এই তাৰিখ পোৱা যায়।

বাস কৰে। তেতিয়া তেওঁৰ বয়স ৬৭ বছৰ; থকাত অনুবিধা পাই বোতাৰ পৰা উজাই গৈ তেওঁলোক গাজমৌত ৫ বছৰ বাস কৰে। তাত ডফলাৰ উপদ্ৰৱ হোৱাৰ কাৰণে তেওঁলোক গাজমৌ এৰি চাঙ্গনি কোমোৰাকটালৈ যায়। এই ঠাইত পানীত তল যায় বুলি ৪ মাহৰ পিচত শঙ্কৰদেৱ আৰু ভূঞাসকলৰ লগত ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাৰ হৈ গৈ মাজুলীৰ ধোৱাঁহাটী বেলগুৰিত ঘৰ-বাৰী কৰি বাস কৰে। এই ঠাইতে একনিষ্ঠ শক্তি উপাসক শ্ৰীমাধৱদেৱৰ লগত শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ প্ৰথম সাক্ষাৎ হয় আৰু বাদত পৰাস্ত হৈ মাধৱদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ নতুন ভাগৱতী বৈষ্ণৱ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। সেই দিন ধৰি এই ঠাই ধৰ্ম্মালোচনাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ হয় আৰু এই ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ আন্দোলন বৰ প্ৰৱল বেগেৰে চলিবলৈ ধৰে। তাৰ ফল স্বৰূপে এই ভাগৱত ধৰ্ম্ম গোটেই উজনি অঞ্চলত বিয়পি পৰে। এই ঠাইতে দুজন গুৰু ১৪ বছৰ কাল বাস কৰে। তাৰ পিচত আন কিছুমান ভকত লগত লৈ তেওঁলোক নায়েৰে ভটিয়াই গৈ কামৰূপ সোমায় আৰু কাপালাত নামে। অসম ৰজাৰ অসহানুভূতি, কোছ ৰজা নৰনাৰায়ণৰ পাণ্ডিত্য আৰু ধৰ্ম্মানুৰাগৰ বাতৰি আৰু কামৰূপ অঞ্চলত ধৰ্ম্ম-প্ৰচাৰৰ ইচ্ছাই এই স্থানান্তৰৰ কাৰণ বুলি চৰিতৰপৰা জনা যায়। কাপালা ভোগৰ ঠাই, কিন্তু অস্বাস্থ্যকৰ। তাত কেবাজন ভকতৰ পৰলোক প্ৰাপ্তি হয় আৰু মাধৱদেৱৰ মাতৃ-বিয়োগ হয়। সেই কাৰণে তেওঁলোকে ৬ মাহৰ পাচতে সেই ঠাই এৰে। শঙ্কৰদেৱে গৈ প্ৰথমে চূণ-পৰাত ৬ মাহ, তাৰ পিচত কুমাৰকুছিত এবছৰ থাকি, তাত অনুবিধা পাই, শেষত পাটবাউসিলৈ গৈ তাতে স্থায়ীভাৱে বাস কৰে। এই ঠাইৰ পৰাই বহুত শিষ্য-ভকত লগত লৈ তেওঁ প্ৰায় ২১ বছৰ বয়সত দ্বিতীয় বাৰ তীৰ্থ লৈ যায় আৰু ছমাহৰ মূৰত উলটি আহে। এই পাটবাউসিতে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম্ম-প্ৰচাৰ আৰু শাস্ত্ৰ-প্ৰণয়নে ধৰ্ম্ম-সমাজত এক তুমুল আন্দোলনৰ সৃষ্টি কৰে আৰু তেওঁৰ এক শৰণ ধৰ্ম্ম নামনি অসমৰ চুকে কোণে প্ৰচাৰিত আৰু বিস্তৃত হয়। ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ কেইজনমানে তেওঁলোকৰ প্ৰভুত্ব খৰ্ব আৰু মানব লাঘৱ হোৱা যেন দেখি কোছ-

বিহাৰত বজা নবনাৰায়ণৰ আগত অভিযোগ জনালে যে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰত এটা গণতান্ত্ৰিক ধৰ্মপ্ৰচাৰ কৰিব লাগিছে আৰু তেওঁ শাস্ত্ৰ আৰু জাতি ভেদ নামানে। শূনি বজা খঙতে জ্বলি উঠিল আৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱক ধৰি নিবলৈ গৰমালি পঠালে। গৰমালি পাট-বাউসিলৈ আহি গুৰুজনক বিচাৰি নাপাই তেওঁৰ পৰিবৰ্ত্তে তেওঁৰ দুজন প্ৰধান শিষ্যক (ঠাকুৰ আতা আৰু গোকুল চান্দক) ধৰি নি বজাৰ আগত ভেটালে। ৰাজ-আদেশ মতে ভকত দুজনক নানা নিৰ্যাতন আৰু শাস্তি দিয়াৰ পিচত ভূটীয়াৰ ঠাইত বিক্ৰী কৰি দিয়া হ'ল। কিন্তু তিনি দিন পিচত এই ক্ৰীতদাস দুজনক “দেৱ-মানুহ” বুলি ভূটীয়াই ঘূৰাই দিলে। তেতিয়া তেওঁলোক মুক্ত হল। ইয়াৰ কিছুদিন পিচত ব্ৰাহ্মণৰ কেজনমানে বজাৰ আগত আকৌ গোচৰ দিলে। এইবাবোৰ বজাই শ্ৰীশঙ্কৰদেৱক ধৰি নিবলৈ মানুহ পঠালে। কিন্তু কমলাপ্ৰিয়াৰ অনুৰোধ মতে ছোট দেৱানে (চিলাৰায়ে) আগেয়ে মানুহ পঠাই মহাপুৰুষক পাটবাউসিৰপৰা নিয়াই নিজ ঘৰত আশ্ৰয় দিলে। বজাৰ গৰমালিয়ে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱক নাপালে। তাৰ পিচত ছোট দেৱানৰ ঘৰৰপৰা তেওঁ ৰাজসভালৈ গৈ এটি ভটিমা মাতি ৰাজ-দৰ্শন কৰিলে। বজা নবনাৰায়ণে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ “বয়ন চান্দকোহো জ্যোতি,” “গহন গন্তীৰ ধীৰ মতি” আৰু ভটিমাত পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পাই ইমান মোহিত হল যে তেওঁ ততালিকে মহাপুৰুষক যথাযোগ্য সন্মান দেখুৱাবলৈ আদেশ কৰিলে। ব্ৰাহ্মণ সকলৰ অভিযোগ অমূলক আৰু বিদ্ৰূপৰ বিষয় বুলি প্ৰমাণিত হল আৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সেই দিনা গোবৰেৰে সৈতে ৰাজসভাৰপৰা প্ৰস্থান কৰিলে। সেই দিন ধৰি গুৰুজন বজাৰ ব্ৰহ্মা আৰু আদৰৰ পাত্ৰ হল আৰু বজাৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰিব ধৰিলে। তাতে তেওঁ মধুপুৰ নামে এখন সত্ৰ স্থাপন কৰিলে আৰু একশৰণ (নাম ধৰ্ম) ধৰ্ম বিলাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। প্ৰথম বাৰ তাত হুমাৰ থাকি পাটবাউসিলৈ উলটি আহে। পাছে ৰাজাদেশ মতে বছৰি এবাৰকৈ কোছবিহাৰলৈ যোৱা

তেওঁৰ কাম হল। শেষ বাবে মধুপুৰ সত্ৰতে ১৫৬৮ খৃষ্টাব্দত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে নৰদেহা এৰি পৰম্পদ বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ কৰে।

সমাজ সংস্কাৰ : গণতান্ত্ৰিক অনুষ্ঠান প্ৰৱৰ্তন (সত্ৰ, হাটী আদি স্থাপন), অস্পৃশ্যতা বৰ্জন, মাদকতা নিবাৰণ, অহিংসা শিক্ষা, ভূত-দয়া, পশুহিংসা নিষেধ, কৰ্ম-কাণ্ড ত্যাগ, উচ্চ গীত-বাহ্যৰ প্ৰচলন, সৰ্ব-সাধাৰণৰ উপযোগী নাটৰ প্ৰৱৰ্তন, চিত্ৰাঙ্কনৰ উৎকৰ্ষতা সাধন, পাৰ্শ্বৰ পৰিচ্ছন্নতা প্ৰচলন, আদি শিক্ষা আদি উল্লেখযোগ্য। ডাঙৰ ডাঙৰ সত্ৰবোৰ কেন্দ্ৰীয় সত্ৰ। প্ৰতি কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ তলত বহুত সৰু সৰু সত্ৰ আছে। ইবিলাকে গণতান্ত্ৰিক অনুষ্ঠান। সকলোৰে নিজ নিজ পূজি আছে। আৰু তাৰপৰাই গুৰু-কৰ, তেল-বস্তি আদিৰ খৰচ যোগোৱা হয়। সকলো সময়ত সত্ৰ আৰু হাটীত প্ৰতি গৃহস্থৰ আৰু বিধৱা জিৰোতাৰ সমান ভোটাধিকাৰ আছে। এই সত্ৰ আৰু হাটীবিলাক কেৱল উপাসনাৰ অনুষ্ঠানেই নহয়; ইবিলাকত ভিলেজ কোৰ্ট আৰু ভিলেজ আৰ্বিট্ৰেছন বোৰ্ড (বা গাৱলীয়া পঞ্চায়ত) আৰু লোকেল বোৰ্ডৰো কাম চলে। সকলো বকমৰ সৰু সৰু মামলা ইবিলাকত বিচাৰ আৰু নিষ্পত্তি হয়। আলি-পতুলি আদিৰো ব্যৱস্থা ইবিলাকে কৰে। বহুত সত্ৰত পুথি পঢ়িব পৰাকৈ বিদ্যা-শিক্ষাৰ বন্দোবস্ত কৰা হয়।

ধৰ্ম্ম-সংস্কাৰ : শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ জন্মৰ সময়ত অসমত তান্ত্ৰিক ধৰ্ম্মৰ প্ৰচলন আছিল। ভূঞাসকলো শক্তিৰ উপাসক আছিল। পাঠ্যৱস্থাৰ পৰাই শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱক দেৱ-দেৱীৰ উপাসনা আৰু জাতি ভেদৰ বিৰোধী দেখা গৈছিল। ছাত্ৰশালৰপৰা ওলায়ে তেওঁ মাৰ্কেণ্ডেয়-পুৰাণৰ পদ কৰি হৰিচন্দ্ৰ উপাখ্যান নামে এখন কাব্য ৰচনা কৰে। তাতেই তেওঁৰ ধৰ্ম্মমতৰ (যেনে, বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ প্ৰশংসা, দেৱ-দেৱীৰ পূজা নিষেধ আদিৰ) উমান পোৱা যায়। দেৱ-দেৱীৰ নামত পশু-হিংসা আৰু ধৰ্ম্ম-বিষয়ে জন-সাধাৰণৰ অজ্ঞতা আৰু দাসত্ব দেখি তেওঁ মৰ্ম্মান্তিক বেদনা অনুভৱ কৰিছিল। ছাত্ৰাৱস্থাতে তেওঁ ওঝা ছাত্ৰ হোৱাত জাতি-ভেদৰ অত্যাচাৰৰ উমান পাইছিল। তেতিয়াৰ পৰাই তেওঁ জন-

সাধাৰণক এই দাসত্ব শৃঙ্খলবপৰা মুক্ত কৰিবলৈ আৰু এটা অহিংস আৰু সাৰ্বজনিক ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ দৃঢ়সংকল্প হয়। তেওঁ শাস্ত্ৰ মণি, ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰধান প্ৰধান ধৰ্মৰ কেৱলৈ গৈ ভিন ভিন ঠাইৰ ধৰ্ম আৰু সমাজ দেখি, নানা ঠাইৰ পণ্ডিত আৰু সাধুৰ লগত আলাপ কৰি আৰু মহাভাগৱত আৰু গীতাৰ সাৰ সংগ্ৰহ কৰি তেওঁৰ অহিংস আৰু সাৰ্বজনিক ভাগৱত ধৰ্ম (বা একশৰণ বা নামধৰ্ম) উলিয়ায় আৰু তাৰ প্ৰচাৰকাৰ্য্যত লাগি যায়। এই ধৰ্ম নতুন নহয়, পুৰণি বেদান্ত উপনিষদ আদি শাস্ত্ৰৰ ধৰ্ম। চৰিত্ৰবপৰা জনা যায় যে তেওঁ ১২ বছৰ বয়সতে চিহ্ন-যাত্ৰা ৰচি আৰু তাৰ অভিনয় দেখুৱাই একে ৰাতিতে “উদ্ধৱ সংবাদ” নামে পুথি লেখি বহুত ব্ৰাহ্মণ আৰু শূদ্ৰক এই ধৰ্মত শৰণ লোৱাইছিল। এইদৰে ধৰ্মৰ ছৰাৰ জন-সাধাৰণৰ বাবে খোলা হয় আৰু হৰিনাম ৰসৰ “প্ৰথম অমৃত নদী” ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি বৰলৈ আৰম্ভ হয়। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ গুৰু আছিল গোটেই জগৎখন (“আমি জগতৰ শিষ্য”) কোনো বিশেষ লোক নহয়।

এই একশৰণ বা নাম-ধৰ্ম ভক্তিমূলক। এক কৃষ্ণ দেৱেই উপাস্ত। কৃষ্ণই পৰমব্ৰহ্ম (“কৃষ্ণস্ত ভগবান্ স্বয়ং”), এইমতে ভগৱন্ত “ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন,” আনন্দময় আৰু জ্ঞানময়। এই ধৰ্মৰ মূলত একেশ্বৰ বাদ আৰু অদ্বৈতজ্ঞান। বল্লভাচাৰ্য্য, নিম্বাকাচাৰ্য্য, শ্ৰীচৈতন্য মহাপ্ৰভু আদি ধৰ্ম-গুৰুসকলৰ দৰে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে দ্বৈতবাদ স্বীকাৰ নকৰে। তেওঁৰ মতে ভগৱন্ত পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিতো পৰ। তেওঁৰ ভক্তি-যোগত শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ভক্তিয়ে প্ৰধান। এই ভক্তিৰ আদৰ্শ “দাস্যভাৱ”। শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ “কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ”। তেওঁৰ আদৰ্শ উদ্ধৱ। তাত বাধাৰ স্থান নাই। গীতা-ভাগৱতৰ নিচিনা কৈ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ মূল শাস্ত্ৰত বাধাৰ নাম নাই। তেওঁৰ ধৰ্মত দীক্ষা নাই; তাত আছে। শৰণত চাৰি নাম আৰু চাৰি বস্তু। নাম, দেৱ, গুৰু আৰু ভকত এই চাৰিটা বস্তু। এই চাৰি বস্তু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ত্ৰিবল্ল (বুদ্ধ, ধৰ্ম আৰু সঙ্ঘৰ) অনুকৰণ বুলি ভাবিব

নালাগে । মহাপুৰুষ শব্দবদ্ৰেৰ প্ৰবৰ্ত্তিত এই ধৰ্ম্মৰ নাম একশৰণ ধৰ্ম্ম বা নাম ধৰ্ম্ম । কৃষ্ণৰ দৰে বাম, হৰি আদিও উপাস্ত ।

শাস্ত্ৰ-প্ৰণয়ন :—ধৰ্ম্ম শিক্ষা আৰু প্ৰচাৰৰ বাবে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে বহুত পুথি প্ৰণয়ন কৰে । পাঠ্যাবস্থাৰ আদিত অতি ওখভাৱৰ উৎকৃষ্ট কবিতা লেখে । ছাত্ৰশালৰ পৰা ওলোৱাৰ পিচত তেওঁ মাক গুয়ে পুৰাণ, ভাগৱত পুৰাণ, ব্ৰহ্মপুৰাণ, বামাংগ আদি সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ অসমীয়াত পদ কবি শাস্ত্ৰ বচো' । পদ কবোঁতে সদাই মূল সংস্কৃতৰ অবিৰল ভাঙ্গনি কৰা দেখা নাযায় । ঠায়ে ঠায়ে বামাংগ পুৰাণ, মহাভাগৱত আদি শাস্ত্ৰৰ কথাও মিশ্ৰিত কৰা জনা যায় । শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ বচিত সকলো পুথিৰ নাম এতিয়ালৈ জানিব পৰা নাই ; পুথিৰ বচনাকাল জনাটো দূৰৈৰ কথা । তেওঁৰ কৌৰ্ণৱ আৰু দশম আৰু মাধৱদেৱ পুৰুষৰ বচিত নামঘোষা আৰু বজ্জাৱলী এই চাৰিখন তেওঁৰ ধৰ্ম্মৰ প্ৰধান শাস্ত্ৰ । কাব্যৰ বাহিৰে তেওঁ বৰগীত, কৌৰ্ণৱ, অঙ্ক, ভট্টমা, টোটিয় আদিও বচনা কৰে । এতিয়ালৈ জনা পুথিৰ নাম তলত দিলোঁ ।

পুৰাণ কামৰূপীয় ভাষাত :—মহাভাগৱত পুৰাণৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় (অনাদি পাতন), ষষ্ঠ, অষ্টম (অমৃত মথন), দশম, উদ্ধৱ সংবাদ, একাদশ, নিমিনৱসিদ্ধ, দ্বাদশ স্কন্ধ, গুণমালা আৰু কুণ্ডলেন্দ্ৰ ।

ভাগৱত, পদ্মপুৰাণ আদিৰ কৌৰ্ণৱ ।

বামাংগৰ উল্লেখাকাণ্ড ।

মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ—হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান ।

হৰিবংশৰ—কল্পিণী-হৰণ কাব্য ।

গৰুড় পুৰাণৰ—ভক্তি প্ৰদীপ ।

জট্টব্য :—কোনো কোনোৱে তলত লিখা পুথি কেখনো জীৱন্ত শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত বুলি কয় ; কিন্তু সিবিলাক জীশঙ্কৰদেৱ ৰচিত পুথি নহয় ।

(ক) অনন্ত পুৰাণ ।	}	এই কেখনত শঙ্কৰদেৱৰ ভণিতা আছে ।
(খ) গৰুড় পুৰাণ ।		
(গ) বাম মালিকা ।		
(ঘ) জন্ম নিৰ্ণয় ।	}	এই দুখনত শঙ্কৰদেৱৰ ভণিতা নাই ।
(ঙ) গুপ্তমণি ।		
- গুপ্তমণিৰ ভণিতাত “সনাতন”ৰ নাম আছে ।

আমি এই পাঁচখন পুথি দেখিছোঁ ।

(২) তলত নাম দিয়া পুথি কেখনো জীশঙ্কৰদেৱ ৰচিত বুলি কয় ।
আমি এই কেখন পুথি দেখা নাই ।

(১) উৎকল মালা, (২) প্ৰেম কলহ কৌৰ্ত্তন, (৩) বৈষ্ণৱ অমৃত,
(৪) ব্ৰহ্মগীতা, (৫) পঞ্চতন্ত্ৰ শাস্ত্ৰ আৰু (৬) ব্ৰজ-সূচী ।

ব্ৰজাৱলীত :—(১) অঙ্ক : (ক) কালি-দমন, (খ) পদ্মা প্ৰসাদ, (গ) কেলি গোপাল, (ঘ) কল্পিণী হৰণ, (ঙ) পাৰিজাত হৰণ আৰু (চ) বাম বিজয় ।

(২) বৰগীত :—মুঠতে ৩৪টি পোৱা গৈছে ।

(৩) ভট্টিমা :—মুঠতে ২৩টি পোৱা গৈছে ।

সংস্কৃতত :—নানা শাস্ত্ৰৰ সাৰ :—(১) ভক্তি বন্ধাকৰ ।

(২) টোটয় ।

জীশঙ্কৰদেৱৰ বাণী :—জীশঙ্কৰদেৱ ৰচিত সকলো শাস্ত্ৰকে তেওঁৰ বাণী বুলিব পাৰি, কিয়নো সিসৱত দিয়া তন্ত্ৰ তেওঁ সাধাৰণৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰিছিল । তেওঁৰ ঘোষা, গীত, ভট্টিমা, টোটয়, চপয় আৰু ফকৰাবোৰ তেওঁৰ নিজস্ব । ইবিলাক যে তেওঁৰ বাণী তাত সন্দেহ নাই । তেওঁৰ ৰচিত সকলো শাস্ত্ৰতে পৰমার্থ আৰু দাৰ্শনিক তন্ত্ৰ,

বেদান্তৰ সাৰ, উপনিষদৰ উপদেশ আৰু ভাগৱত ধৰ্মৰ মূল কথা প্ৰকাশ পাইছে। তাত বাজে বহুত সমাজ-নীতিৰ কথাও তাত পোৱা যায়। বাণীৰ কোনো কোনো কথা গীতা, মহাভাগৱত আদি হিন্দুৰ ধৰ্ম-শাস্ত্ৰতো পোৱা যায়। কিন্তু মহাপুৰুষে সিবিলাক মানি লৈ তেওঁৰ শিক্ষাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। কীৰ্ত্তন আৰু ভক্তি-ৰত্নাকৰ এনেকুৱা শাস্ত্ৰ। মহাপুৰুষে উভয় পুথিকে জন-সাধাৰণৰ শিক্ষাৰ বাবে বচনা কৰিছিল। এতেকে এনে শাস্ত্ৰৰ কথাও বাণীত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। টোৱাত কিবা দোষ হলে সাধুসকলে ক্ষমা কৰিব বুলি আশা কৰিলে^১। সকলো বাণী দিয়া সম্ভৱপৰ নহয়।

শ্ৰীকাৰ্ল ৰাম মেধি।

৩০।১।৪৮

বিষয়সূচী ।

বিষয়	পৃষ্ঠা
শ্রীশঙ্করদেব জীবনী)	vii

প্রথম আধ্য।

ঈশ্বর খণ্ড ।

১। ঈশ্বর-নির্ণয়	১
২। নারায়ণ, পরমাত্মা, ব্রহ্ম আক ভগবন্ত	১০
৩। দেহ	১৩
৪। দেহ আক আত্মা	১৪
৫। জীব	১৫
৬। জীব আক ঈশ্বর	১৬
৭। ভূত	১৯
৮। অষ্টমতবাদ	২১
৯। জন্মান্তর	২৩
১০। জনম-মরণ	২৭
১১। জীবন	২৮
১২। মন, বুদ্ধি, অহঙ্কার	২৮
১৩। পুরুষ-প্রকৃতি	৩০
১৪। মায়ী	৩২
১৫। কাল	৩৫
১৬। মোক্ষ	৩৮
১৭। মুক্তি	৪০

বিষয়		পৃষ্ঠা
১৮। সংসার	...	৪৭
১৯। বিষয়	...	৫২
২০। গৃহবাস	...	৫৫
২১। দুবিধ-ধৰ্ম্ম	...	৫৬
২২। প্রবৃত্তি পথ	...	৫৭
২৩। নিবৃত্তি পথ	..	৫৭
২৪। স্বৰ্গ-সুখ	....	৫৮
২৫। বৈকুণ্ঠ	...	৫৯
২৬। কৰ্ম্ম	....	৬০
২৭। কৰ্ম্ম-যোগ	....	৬১
২৮। জ্ঞান-যোগ	....	৬৭
২৯। তীর্থ	....	৭০
৩০। প্রায়শ্চিত্ত	....	৭১

দ্বিতীয় অধ্যায়।

ভক্তি-ধৰ্ম্ম

৩১। ভক্তি-যোগ	...	৭২
৩২। ভক্তির লক্ষণ	....	৮২
৩৩। ভাগবতী ভক্তি	....	৮৪
৩৪। উত্তম-ভক্তি	....	৮৪

বিষয়	পৃষ্ঠা
৩৫ । অব্যাভিচারী ভক্তি	৮৪
৩৬ । প্রেম-ভক্তি	৮৫
৩৭ । নিষ্ঠুৰ-ভক্তি	৮৬
৩৮ । শ্রবণ-কীর্তন	৮৬
৩৯ । স্মরণ	৯৫
৪০ । ধ্যান	১০০
৪১ । ভজন	১০২
৪২ । অর্চন	১০৪
৪৩ । পাদ-সেবন	১০৫
৪৪ । বন্দন	
(ক) নমস্কাৰ ..	১০৭
(খ) তুতি .	১১২
৪৫ । দাস্ত	১২১
৪৬ । সখিত্ব	১২৫
৪৭ । আত্ম-নিবেদন	১২৭
৪৮ । এক শরণ	১২৮
৪৯ । শরণের চারি বস্তু	
(ক) নাম	১৩৩
(খ) দেব	১৪৯
(গ) গুরু	১৫৮
(ঘ) ভকত	১৬০
৫০ । উত্তম ভকত	১৬২
৫১ । প্রধান ভকত	১৬৪
৫২ । মধ্যম ভকত	১৬৪

বিষয়	পৃষ্ঠা
৫৩। প্রাকৃত ভকত	১৬৫
৫৪। মহাভকত	১৬৬
৫৫। পৰম ভকত	১৬৭
৫৬। একান্ত ভকত	১৬৮
৫৭। উত্তম ভাগবত	১৬৮
৫৮। মহা ভাগবত	১৬৯
৫৯। সাধু (সন্ত)	১৬৯
৬০। মহা সাধু	১৭১
৬১। পৰম সাধু	১৭২
৬২। মহন্ত	১৭২
৬৩। সাধু সঙ্গ	১৭৩
৬৪। চাৰিবিধ একে	
(ক) নাম	১৭৬
(খ) গুরু	১৭৭
(গ) ভকত	১৭৮
৬৫। ভাগবত ধৰ্ম বা নাম ধৰ্ম বা একশৰণ-ধৰ্ম	১৭৯
৬৬। নাম ধৰ্মৰ উদাৰতা	১৮৪
৬৭। এক শৰণ বা নাম ধৰ্মৰ মূল	১৮৪
৬৮। দেহ-ধৰ্ম	১৮৮
৬৯। বিধি-নিষেধ	১৯০
৭০। উপদেশ	১৯৪

তৃতীয় ভাষ্য ।

স্বৰাজ খণ্ড ।

বিষয়	পৃষ্ঠা
৭১ । জাতি-ভেদ	১৯৮
৭২ । প্রাণী উপকার	২০০
৭৩ । প্রাণী হিংসা	২০২
৭৪ । উপকারী আৰু উদাসীন	২০৪
৭৫ । গুণাধিক, গুণাধম আৰু সমানৰ প্রতি আচৰণ	২০৫
৭৬ । আশা	২০৬
৭৭ । সত্য	২০৬
৭৮ । সুখ-দুঃখ	২০৭
৭৯ । ধৈৰ্য্য	২০৮
৮০ । ক্রী	২০৯
৮১ । ধন	২১০
৮২ । অতিথি	২১১
৮৩ । প্রীতি আৰু কন্দল	২১২
৮৪ । ভাৰ্য্যা	২১২
৮৫ । জয়-পৰাজয়	২১২
৮৬ । ঔষধি	২১৩
৮৭ । কপটী	২১৩
৮৮ । দুৰ্জ্ঞান	২১৪
৮৯ । সৰ্ব্বজ্ঞান	২১৪
৯০ । বৃক্ষ	২১৪
৯১ । প্ৰবাণান	২১৫
৯২ । বৰ্জন	২১৬

বিষয়	পৃষ্ঠা
১৩। কলি-ধর্ম	২১৭
(ক) সত্য	২১৭
(খ) সাউদ	২১৭
(গ) স্বামী ভূতা	২১৭
(ঘ) কুটুম্ব	২১৭
(ঙ) ধর্ম বাখ্যা	২১৮
(চ) ছর্ভিক্ষ	২১৮
(ছ) পণ্ডিত	২১৮
(জ) সাধু-অসাধু	২১৯
১৪। ফকরা	২১৯
১৫। ঢোকা	২২১
১৬। বাণীৰ পৰিশিষ্ট	১-২৩

মহাপুরুষ শঙ্কৰদেৱৰ বাণী

প্ৰথম আধ্যা

ঈশ্বৰ খণ্ড

ঈশ্বৰ নিৰ্ণয়

- ১। প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন ।
সৰ্ব্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ ॥ (কীৰ্ত্তন ১)
- ২। নাহি দেহেন্দ্ৰিয় সমস্ত কৰ্ত্তাৰ
শক্তিক ধৰা অকলে ।
তুমিসি সৰ্ব্বজ্ঞ তুমি সৰ্ব্ব কৰ্ত্তা
তোমাক সেৱে সকলে ॥ (কীৰ্ত্তন ১৬৬৫)
- ৩। পৰমাত্মা হৰি বিজ্ঞান মুক্তি
নিৰাকাৰ নিৰাময় ।
নিত্য নিৰঞ্জন আনন্দ স্বৰূপ
দেহ ইন্দ্ৰ নাহিকয় ॥
তথাপি শুনয় বচন বোলয়
বস্তুক সবে ধৰয় ।
গতিয়ো কৰয় বসিয়ো থাকয়
কাহাকো কৰন্তু হত ।
জগতৰে কৰ্ত্তা পালয় সৱাকো
সংহাৰে সৰ্ব জগত ॥

নিশ্চল নিশ্চল   নাহিকয় সঙ্গ
 একো শ্ৰেষ্ঠ নাহিকয় ।
 বস্তু পৰিগ্রহ   নাহিকয় তান
 কিছো কৰ্ম নকৰয় ॥
 অজিয়া জগত   সদা থাকা তাতে
 অতি উদাসীন ভাৱে ।
 নাহিকে আকুল   সংসাৰৰ দোষে
 তাহাক একো নপাৱে ॥ (বজ্জাকৰ, ৭৬৪-৭৬৬)

৪ । তুমি জগতৰ গতিমতি পিতামাতা ॥
 তুমি পৰমাত্মা জগতৰ ঈশ এক ।
 একো বস্তু নাহিকে তোমাত ব্যতিৰেক ॥
 তুমি কাৰ্য্য কাৰণ সমস্ত চৰাচৰ ।
 সূৰ্য্যণ কুণ্ডলে যেন নাহিকে অন্তৰ ॥
 তুমি পশু-পক্ষী সুবাসুৰ তৰু-তৃণ ।
 অজ্ঞানত মূঢ়জনে দেখে ভিন্ন ভিন্ন ॥
 তোমাৰেমে মায়ায়ে মোহিত সৰ্ব্বক্ষণে ।
 তুমি আত্মা তোমাক নজানে একোজনে ॥
 সমস্ত ভূতৰে তুমি আছা হৃদয়ত ।
 তৰু নাপাই তোমাক বিচাৰে বাহিৰত ॥
 তুমিসে কেৱলে সত্য মিছা সৱে আন ।
 জানি জ্ঞানীগণে কৰে হৃদয়ত ধ্যান ॥
 (কীৰ্ত্তন, ৫২০—৫২৩)

৫ । যত জীৱ জঙ্গম   কীট পতঙ্গম
 অগ নগ জগ তেৰি কায়া ।
 সৱকছ মাৰি   পূৰত ওহি উদৰ
 নাহি কৰত ভূত-দায়া ॥
 ঈশ স্বৰূপে হৰি   সৱঘটে বৈঠহ
 যৈছন গগনে বিয়াপি ।
 (বৰগীত ৪)

৩। তুমি সত্য ব্ৰহ্ম তোমাত প্ৰকাশে
জগত ইটো অনন্ত ।
জগততো সদা তুমিয়ে প্ৰকাশা
অন্তৰ্যামী ভগৱন্ত ॥ (কীৰ্ত্তন, ২৬৬৩)

৭। ইটো জগতৰ তুমি আদি মধ্য অন্ত ।
তুমি বিনে আন একো বস্তু নাহিকন্ত ॥
যেন ঘট মাটি ব্যতিৰেকে আন নাই ।
ঘট ভাঙ্গিলেও মাটি হোৱে সমুদাই ॥
ঘটৰ পূৰ্বত মাটি থাকে নিবন্তৰে ।
সেহিমতে তুমি প্ৰভু ইটো জগতৰে ॥
আদি অন্ত মধ্য তুমি থাকা সৰ্বদাই ।
তুমি ব্যতিৰেকে আৰ সত্য আন নাই ॥
(বঙ্গাকব, ১৩০—১৩২)

৮। তুমিসে কেৱলে সত্য সৱে মায়াময় ।
তুমি বিনে সত্য আন বস্তু নাহিকয় ॥
(বঙ্গাকব, ১১১)

৯। অসন্ত জগতখান তোমাত উদ্ভৱ ভৈল
সন্ত হেন প্ৰকাশে সদায় ।
কৰ্ম-জড় মনুষ্যৰ মন মগ্ন ভৈল তাতে
বেদৰ মুবুজ্ঞে অভিপ্ৰায় ॥ (কীৰ্ত্তন, ১৬৭০)

১০। বুলিবা অসত্য যেবে হোৱয় জগত ।
কিসক প্ৰকাশ তেৱে সত্য হেন মত ॥
ইহাৰ উত্তৰ শুনিয়োক কুপাময় ।
মায়াৰ গুণক তুমি কৰিছা আশ্ৰয় ॥

তুমিসে প্ৰমত্ত প্ৰভু ধৰা বহু ৰূপ ।

তুমি বিনে বস্তু নাই কহিলো স্বৰূপ ॥

(বহ্নাকৰ, ১১২—১১৩)

১১ । জ্ঞানিলো সাক্ষাতে তুমি পুরুষ পুৰাণ
নিৰঞ্জন আনন্দ স্বৰূপ সৰ্বজ্ঞান ॥
তুমিসে কেৱলে সঁচা সবে মায়াময় ।
তোমাতেসে হস্তে হোৱে সৃষ্টি স্থিতি লয় ॥

(দশম, ৮১)

১২ । বোলন্ত তুমিসি মাত্ৰ সত্য আত্মা এক ।
লুহিকয় সত্য আন বিকাৰি যতেক ॥
জন্ম আদি তোমাৰ বিকাৰ নাহিকয় ।
যিহেতু তুমিসি আত্ম কাৰণ নিশ্চয় ॥
পুৰাণ পুরুষ তুমি দেৱ সনাতন ।
নাহি একো বিকাৰ তোমাত নাৰায়ণ ॥
যিহেতু তুমিসি পূৰ্ণ সদা সুখময় ।
অক্ষয় অচ্যুত তুমি যিহেতু নিশ্চয় ॥
এতেকে তোমাৰ বুদ্ধি পৰিমাণ নাই ।
নাহি ক্ষয় বিনাশ তোমাৰ সৰ্বদাই ॥
তুমিসে অনন্ত আত নাহিকয় ভেদ ।
দেশে কালে তোমাৰ নাহিকে পৰিচ্ছেদ ॥
বস্তু পৰিচ্ছেদ প্ৰভু নকৰে তোমাক ।
সিহেতু সদায় তুমি জানা নিষ্ঠে আক ॥
এতেকেসে তুমি পূৰ্ণ আন নাহি কেৱ ।
তুমিসি প্ৰকাশ প্ৰভু দেৱতাৰ দেৱ ॥
উপাধি ৰহিত তুমি দেৱ নিৰঞ্জন ।
এতেকে তুমিসি সত্য দেৱ নাৰায়ণ ॥

গুৰু ৰূপ আদি তত্ত্বজ্ঞান-চক্ষু পাই
 এবস্থিধ তুমি ঈশ্বৰক সৰ্ব্বদাই ॥
 আপোনাৰ স্বৰূপ কৰিয়া দেখে যিটো ।
 মিছা ভৱ-সাগৰক তৰে যেন সিটো ॥

(ৰত্নাকৰ ভাঃ ১৩৪—১৩৯)

১৩। হৰিসে আতমা হৰিসে বন্ধু ।
 তৰি হৰি নামে সংসাৰ-সিন্ধু ॥ (কীৰ্ত্তন-ঘোষা, ৮৬)

১৪। তুমিসি কেৱল আত্মা প্ৰভু নাৰায়ণ ।
 তোমাত কৰিলে পৰ-বুদ্ধি-জ্ঞান জন ॥
 মিছা পৰ-দেহাদিক আত্মা কৰি মানে ।
 হিয়াত হবাইলা তুমি তাহাক নজানে ॥
 বিচাৰিয়া ফুৰয় আত্মাক বাহিৰত ।
 আশ্চৰ্য্য অজ্ঞান অতি দেখা কেনমত ॥

(ৰত্নাকৰ ভাঃ ১৪১—১৪২)

১৫। জগতৰে আত্মা ঈশ্বৰদেৱ ।
 তোমাৰ শত্ৰু মিত্ৰ নাহি কেৱ ॥
 সমস্ত ভুততে আছা বিয়াপি ।
 ভজন্তাক প্ৰভু ভজা তথাপি ॥ (কীৰ্ত্তন, ১১৩৬)

১৬। জগততে আছা তুমি অচিন্ত্য প্ৰভাৱ ।
 জগতো তোমাতে আছে নজানি প্ৰভাৱ ॥
 একে আত্মা ব্যাপিয়াছা সমস্ত জগতে ।
 যেন এক কৃতশন সমস্ত কাৰ্ষতে ॥
 আছা অন্তৰ্য্যামী হৃদয়তে গূঢ়ভাৱে ।
 তথাপিতো অভকতে তোমাক নপাৱে ॥
 বিহেতু হিয়াত আছা তুমি ৰূপাময় ।
 তাতেসে সমস্ত জড় জীৱ প্ৰৱৰ্ত্তয় ॥

যত্বেপি তোমাত কবি জীৱ নোহে ভিন ।
 তথাপিতো ভৈল প্রভু তোমাৰ অধীন ॥
 মায়া দ্বাৰে সৃজাহা যতেক গুণচয় ।
 সেই গুণ লৈয়া কৰা সৃষ্টি স্থিতি লয় ॥
 ইচ্ছা মাত্ৰে হোৱে সিদ্ধি সৃষ্টি নিবন্তৰ ।
 এতেকেসে বোলো প্রভু তুমিসি ঈশ্বৰ ॥

(দশম, ১৬৯৬—১৬৯৯)

১৭। হৰিসে দেহৰ নিজ আত্মা প্ৰিয়তম ।
 আপুনি প্ৰকৃতি হৰি ঈশ্বৰ পৰম ॥
 এতেকে পৰম ফল হৰিসে কেৱল ।
 হৰি ব্যতিৰেকে আন বিনাশী সকল ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৮৬)

১৮। মই সত্য আত্মা-তত্ত্ব মিছা সবে আন ।
 বেদে ব্যক্ত কৰিয়া কহয় এহিমান ॥
 নানান প্ৰকাৰ যেন দেখিয় বদ্বত ।
 সূতা মাত্ৰ সত্য আন মিছা সবে যত ॥
 সেহিমতে চৈতন্য ঈশ্বৰ মোত পৰে ।
 দেখিবেক মিছা আন যত নিবন্তৰে ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৯৯১—৯৯২)

১৯। যেন জল বায়ু পৃথিবী আকাশ
 ব্যাপি আছে চৰাচৰ ।
 সেই মতে মই মন বুদ্ধি প্ৰাণ
 ব্যাপি আছে সমস্তৰ ॥
 আপোনত মই আপোনাকে অজ্ঞো
 আপুনি পালো সকলে ।
 আপোনাকে পাছে আপুনি সংহাৰো
 আপোন মায়াৰ বলে ॥

পৰম বিমুগ্ধ   গুণহীন মই

জ্ঞানৰূপ আত্মা এক ।

মোতে আছে ইটো   জগৎ মই পুত্ৰ

জগতত ব্যতিৰেক ॥

জাগন স্বাপন   নিৰ্ভৰ নিজা

ই তিনি মনৰ বৃত্তি ।

মনৰ নিবোধে   তিনিয়ো গুচয়

আত্মাত মিছা প্ৰতীতি ॥

যেনে স্বপনক   পুৰুষে চিন্তয়

ঘুমটিৰ উঠি জাগি ।

সেই মতে মনে   অক্লম্ভেণে স্মৰে

মিছা বিষয়ক লাগি ॥

(দশম, ১৩৯২—২৩৯৪)

২০। বুদ্ধি অহঙ্কাৰে   আৱৰিলে অতি

মহা মূঢ় ভৈলো স্বামী ।

তোমাৰ অখণ্ড   আনন্দ ৰূপক

কিমতে জানিবো আমি ॥   (কীৰ্ত্তন, ১৬৬১)

২১। ভূত প্ৰাণ ইন্দ্ৰিয়ৰ সবাবো কাৰণ ।

জগতকে স্ৰজা প্ৰভু তুমি নাৰায়ণ ॥

এতেকেসে জগততে ভিন্ন তুমি স্বামী ।

এতেকেসে আন ৰূপ নেদেখোঁহোঁ আমি ॥

তুমিসি প্ৰকাশ কৰা কেৱলে সাক্ষাত ।

কিঞ্চিতেকো ভেদ প্ৰভু নাহিকে ইহাত ॥

এতেকে তুমিসি মাত্ৰ আনন্দ পৰম ।

ভজিবাক যোগ্য প্ৰভু তুমিসি উত্তম ॥

তুমিসি নিৰ্গুণ হৰি আনন্দ স্বৰূপ ।

নেদেখোঁহো মই আত পৰে আনৰূপ ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ১১৬—১১৮)

২২ । যত পঞ্চভূত দেৱ ইন্দ্ৰিয় প্ৰখ্যাত ।
 তোমাৰ মূৰ্ত্তিত হস্তে সব ভৈল জাত ॥
 তথাপি তোমাৰ ৰূপ নজানয় কেৱ ।
 ইটো জড় জগত চৈতন্য তুমি দেৱ ॥
 ব্ৰহ্মাকো কৰিলা বন্দী মায়াৰ গুণত ।
 নিগুণ গুণক আৱে জানিবে কিমত ॥
 যত বস্তু একোৱে নজানে আপোনাক ।
 জীৱ জড়কৈসে জানে নজানে আত্মাক ।
 তোমাকৈসে বোলে জ্ঞানী ব্ৰহ্ম নিৰঙ্কুশ ।
 সাংখ্যমতে বোলে তুমি প্ৰকৃতি পুৰুষ ॥
 ভকতৰ মতে তুমি পৰম ঈশ্বৰ ।
 মতি ভেদে তোমাকৈসে পূজে নিৰন্তৰ ॥
 ইন্দ্ৰ চন্দ্ৰ বায়ু বুলি পূজে যত দেৱ ।
 তাৰ অন্তৰ্য্যামী তুমি বিনে নাহি কেৱ ॥
 সৰ্ব্ব দেৱময় তুমি বচন নলৰে ।
 যেন যত নদী মানে সাগৰত পৰে ॥

(দশম, ১৮৩১—১৮৩৪)

২৩ । জগতৰ আত্মা তুমি পৰম বান্ধৱ ।
 নাহি শত্ৰু মিত্ৰ একো তোমাৰ বান্ধৱ ॥
 জগতকে সমভাৱে আছাহা বিয়াপি ।
 ভজন্তা জনক প্ৰভু ভজাহা তথাপি ॥

(দশম, ১৯০৫)

২৪ । জগতৰ পূৰ্বে মই মাত্ৰ থাকো জান ।
 কাৰ্য্য কাৰণৰ কিছু নাছিলেক আন ॥
 মোক মাত্ৰ দেখিয়োক সৃষ্টিৰ মধ্যত ।
 দেখা শুনা মানে সবে মই বিচাৰত ॥

মই মাত্ৰ অৱশেষ থাকোঁহেঁ অস্তত ।
 কুণ্ডল ভাঙিলে যেন সোণা স্বৰূপত ॥
 অবস্তক দেখায় বস্তক আৱৰি ।
 এহিসে মোহোৰ মায়া জানা নিষ্ট কৰি ॥
 নথাকিতো দেখি যেন চন্দ্ৰমা উদয় ।
 থাকিতো ৰাহুক যেন কেহো নেদেখয় ॥
 এহিমতে মায়া আৰ কৰি ঈশ্বৰক ।
 আশাৰ বিষয় তাক দেখাৱে জীৱক ॥
 যেন মহা পঞ্চভূতে কৰিয়া নিবাস ।
 স্থাৱৰ জঙ্গম সদা কৰয় প্ৰকাশ ॥
 ময়ো সেহিমতে আছো জগতকে ব্যাপি ।
 তাৰ দোষ-গুণে মোক নোছোৱে তথাপি ॥

(ভাগৱত ২য় স্কন্ধ, ৬৪৭—৬৫১)

২৫ । জগত নিঃশেষ   সৰ্বাত প্ৰবেশ
 ভৈলা হৃদীকেশ   নজানি উদ্দেশ

(গুণমালা)

২৬ । তুমি সত্যব্ৰত   মোক্ষৰ সাধন
                  সৰ্বকালে থাকা স্বামী ।
 মহা পঞ্চভূত   তোমাতে উপজে
                  তুমি সৰ্ব অস্তৰ্য্যামী ॥
 সৃষ্টিৰো অস্তত   তুমি মাত্ৰ থাকা
                  সমতাক প্ৰৱৰ্ত্তাই ।

(দশম, ৬১)

২৭ । অনাদি অনন্ত যিটো ব্ৰহ্ম নিৰঞ্জন ।
                  জ্ঞানময় আনন্দ ৰসত মগ্ন মন ॥

(অনাদি পাতন, ৪০)

নাৰায়ণ, পৰমাত্মা, ব্ৰহ্ম, ভগৱন্ত

১। শুনি পিপ্পলায়নে দিলন্ত উক্তৰ।

কুনা কহেঁ নাৰায়ণ ৰূপ নৃপবৰ ॥

সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়ৰ হেতু যিটো দেৱ।

যাত পৰে পৰম ঈশ্বৰ নাহি কেৱ ॥

স্বপ্ন জাগৰণ যিটো নিৰ্ভৰ নিদ্ৰাত।

সমাধিত সাক্ষীৰূপে থাকন্ত সাক্ষাত ॥

সচেতন কৰা দেহ প্ৰাণ ইন্দ্ৰিয়ক।

জীৱক ভুঞ্জান্ত নানাবি বিষয়ক ॥

পৰমাত্মা বুলি তাক কহে মুনিগণ।

তেহেস্তে পৰম তত্ত্ব জানিবা ৰাজন ॥

হৰি হৰ বিধি যাৰ থাকে আজ্ঞা ধৰি।

ঈশ্বৰতো ঈশ্বৰ তেহেস্তে মহা হৰি ॥

তাকে নাৰায়ণ বোলে জানিবা নৃপতি।

তাহানেসে চৰণ-সেৱায়ে সাধে গতি ॥

(নিমিঃনৱসিদ্ধ, # ১৭৬-১৭৯)

২। নপাৱে ইন্দ্ৰিয়সবে যাহাৰ ওচৰ।

যিটো নোহে মন বুদ্ধি বচন গোচৰ ॥

যেন ফিৰিজ্জতিচয় বহিৰ বজাই।

নকৰে প্ৰকাশ সিটো বহিৰক তুনাই ॥

সেহি মন আদি তাস্তে ছয়া জাত।

মায়াত থাকিয়া তাক নাজানে সাক্ষাত ॥

বেদেও যাহাক নিকপিব নপাৰয়।

নিষেধৰ শেষ বুলি প্ৰকাৰে কহয় ॥

যাত বিনে কাহাৰো নাহিকে একো সিদ্ধি ।
যিটো ব্ৰহ্ম-ভব হোৱে সবাবো অৱধি ॥
তেহে নাৰায়ণ ৰূপ ভাবিবা নৃপতি ।
তাহাৰ চৰণে মাত্ৰ কৰিয়ো ভকতি ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ ১৮১—১৮৪)

৩ । একে ব্ৰহ্ম মাত্ৰ থাকে সৃষ্টিৰ আদিত ।
জগত স্বৰূপে পাছে হোৱন্ত বিদিত ॥
প্ৰকৃতি মহত অহঙ্কাৰ বুদ্ধি মন ।
বহুবিধ বিষয় ইন্দ্ৰিয় দেৱগণ ।
সবাবে স্বৰূপ কৰে ব্ৰহ্মেণে প্ৰকাশ ।
সমস্ততে যিটো কৰি আছন্ত নিবাস ॥
তেহেহেণে নাৰায়ণ জানিবা নৃপতি ।
তাহাৰ চৰণ সেৱা বিনে নাই গতি ॥

(তথা, ১৮৭—১৮৮)

৪ । প্ৰৱৰ্ত্তান্ত যেনে ইন্দ্ৰিয় সমস্তক ।
পৰমাত্মা বোলয় তেখেণে মাধৱক ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৭৯)

৫ । সমাধিত বেকত হোৱন্তে গুচে ভ্ৰম ।
তেখেণে বোলয় জানা মাধৱক ব্ৰহ্ম ॥

(তথা, ১৮০)

৬ । নাহি ক্ষয় বুদ্ধি যিটো জন্ম মৃত্যু হীন ।
সমস্ততে সাক্ষীৰূপে আছা উদাসীন ॥
যতপি আছন্ত ইটো জগত বিয়াপি ।
নোটোৱে দেহৰ দোষে তাহাক তথাপি ॥
জ্ঞান মাত্ৰ ৰূপ নিতা নিৰঞ্জন কায় ।
ধাকা সৰ্বকালে সৰ্ব দেহতে সদায় ॥

ইচ্ছিয়েসে কৰে তাক বিবিধ ভাবনা ।
 যেন এক প্ৰাণ তাৰ বিবিধ কল্পনা ॥
 নাহিকে বিকাৰ যাৰ সদা সুখময় ।
 তাহাক জানিলে পাপ-তাপ হোৱে ক্ষয় ॥
 ভকতৰ পৰম সুহৃদ প্ৰাণ সম ।
 তাহাকে বোলয় ব্ৰহ্ম জানা নৃপোত্তম ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৮৯—১৯১)

৭। কৰন্তু যেখনে ইটো সৃষ্টি অন্ত ।
 তেখনে বোলয় মাধৱক ভগৱন্ত ॥

(তথা ১৮০)

৮। "কোটি কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ যত জীৱ সমস্তৰ
 একে মাত্ৰ আশ্ৰয়ৰ স্থান ।
 সৃষ্টি স্থিতি প্ৰলয়ৰ হেতু যিটো মহেশ্বৰ
 আশ্ৰয় কহিলো ভগৱান ॥

(দ্বিতীয়, ৬৭২)

৯। মায়ায়ে বান্ধন্ত ভক্তি মাতৃ মেলারন্ত ।
 ছহানো মধাস্থভাৱে আছা ভগৱন্ত ॥

(প্ৰথম, ৬৫)

১০। ব্ৰহ্ম পৰমাশ্ৰা ভগৱন্ত এক তত্ত্ব ।
 একেৰেসে তিনি নাম লক্ষণ ভেদত ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৮১)

১১। সৃষ্টিৰ মধ্যত এক পুৰুষ ঈশ্বৰ ।
 কেৱলে থাকয় ইবি এক ব্ৰহ্ম তত্ত্ব ॥

(অনাদি পাত্ৰ, ৯)

দেহ

- ২। ব্রহ্মা আদি কৰি যত আছে প্ৰাণীচয় ।
সমস্তৰে হোৱে নিতে উৎপত্তি প্ৰলয় ॥
কালৰ বেগত যায় দেহৰ অৱস্থা ।
তাক কোহোঁ তৰ্কিবাক নপাৰে সৰ্ব্বথা ॥
যেন আকাশত চন্দ্ৰ সূৰ্য্য গতি কৰে ।
তাক লেখিবাক নপাৰয় একো নৰে ॥
যেন নদী সমস্তৰ জল যায় বহি ।
তথাপি আগতে দেখে নদী আছে বহি ॥
এহিমতে ব্ৰহ্মা আদি কৰি তৰু-তৃণ ।
সবাৰো শৰীৰ ক্ষণে ক্ষণে হোৱে ভিনগ ॥

(ছাদশ, ১৫৭-১৫৯)

- ২। শূনা সৰ্বজন শঙ্কৰে কহে ।
চিৰকাল ইটো দেহা নৰহে ॥
হাটে বাটে কৈত মিলে মৰণ ।
সদায় নেৰিবা হৰি চৰণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৫২৪)

- ৩। মনুষ্যাদি চতুৰ্বিধ প্ৰাণীৰ দেহত ।
জীৱৰ সহিত প্ৰাণ থাকে অবিৰত ॥
দেহৰ আছয় দোষ ব্যভিচাৰ সিদ্ধ ।
কতো বাল্য কতো যুবা কতো হোৱে বৃদ্ধ ।
দেহতে থাকয় প্ৰাণ নাহি ব্যভিচাৰ ।
সেহিমতে নাহি ইটো আত্মাৰ বিকাৰ ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৯৩—১৯৪)

দেহ আৰু আত্মা

১। নাহি জন্ম পূৰ্বতো অতাপি নোহো জাত ।

অজৰ অমৰ তুমি আত্মাসে সাক্ষাত ॥

দেহাবেসে ধৰ্ম ইটো জনম-মৰণ ।

দেহাতেসে হস্তে হোৱে দেহ উতপন্ন ॥

দেহাতেসে আছা মাত্ৰ তুমি দেহে হীন ।

যেন অগ্নি থাকন্তে কাঠত কৰি ভিন ॥

যেন ঘট ভাগি গৈলে ঘটৰ আকাশ ।

আকাশতে লীন যায় নাহি তাৰ নাশ ॥

জনম মৰণ ইটো দেহাবেসে ধৰ্ম ।

মনে অজ্ঞে জীৱৰ শৰীৰ গুণ-কৰ্ম ॥

মনকে মায়ায়ে অজ্ঞে জানা সাৰে সাৰ ।

ভ্ৰমৰ কাৰণে হোৱে জীৱৰ সংসাৰ ॥

তৈল মানে শলা-বহি সংযোগ যাৱত ।

দীপ হেন বুলি তাৰে প্ৰকাশে লোকত ॥

দেহ মন কৰ্ম আত্মা যাৱত সংযোগ ।

তাৰে জীৱ নাম থাকে জুখ কৰে ভোগ ॥

দেহ-কৰ্তা মনবেসে জানিবা সংসাৰ ।

জনম-মৰণ একো নাহিকে আত্মাৰ ॥

যেনে অসংযোগে গুচে দীপৰ প্ৰকাশ ।

মহা জ্যোতীৰূপে অগনিৰ নাই নাশ ॥

যত পৰমার্থ তত্ত্ব কৰিলো বিদিত ।

হেন মনে মানা তুমি স্থিৰ কৰি চিত্ত ॥

মই পৰমাত্মা আৰ নাহিকে সন্দেহ ।

দেহতেসে আছো মঞি মুহি ইটো দেহ ॥

যি মই সেই ব্ৰহ্ম জানা হেন মনে ।
যি ব্ৰহ্ম সেই মঞি বোলা সৰ্ব্বক্ষণে ।
এতেকে গুচিৰে শোক-মোহ মহাবথ ।
কহিলো তোমাত ইটো ব্যৱহাৰ পথ ॥

(দ্বাদশ, ২০৪—২১০)

- ২ । যেখনে নিৰ্ভৰ নিদ্ৰা হোৱে উপস্থিত ।
ইন্দ্ৰিয় সকল অহঙ্কাৰৰ সহিত ॥
তেখনে আত্মাত গৈয়া সবে হোৱে লয় ।
সেহি কালে আত্মা সাক্ষী স্বৰূপে থাকয় ॥
জীৱৰ হোৱয় আত্মা মাত্ৰ অনুভৱ ।
নথাকয় বিষয় সম্বন্ধ লেশ লৱ ॥
আত্মা অনুভৱ যদি ভৈলেক জীৱৰ ॥
তেৱে কিয় সংসাৰক পাৱয় পুনৰ ।
তাহাৰ উত্তৰ শুনা হয় সাৱধান ॥
সিকালতো থাকয় অবিছা বিছমান ॥
সেহি হেতু ঘটে পুৰুষ সংসাৰ আপদ ।
লিঙ্গ দেহ ভাঙিলেমে মিলে মোক্ষ পদ ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৯৬—১৯৮)

জীৱ

- ১ । তাকে বুলি জীৱ মন এৰে ভিন্ন হুই ।
এক পিণ্ড ভৈল যেবে লোহা অস্থি হুই ॥

(অনাদি পাণ্ডন, ৬৭)

২। বিভঞ্জিয়া আপোনাক প্রভু নাৰায়ণ।

শ্রজিলা ইন্দ্ৰিয় যত ভূত প্রাণ মন ॥

ইন্দ্ৰিয়ৰ সঙ্গে জীৱে ভুঞ্জে বিষয়ক।

আত্মা বুলি মানে মায়াময় শৰীৰক ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১০৯--১১০)

জীৱ আৰু ঈশ্বৰ

১। সেহিসে ঈশ্বৰ যাৰ বশ্যমায়া

পৰম আনন্দময়।

মায়া মৰ্দে যাক তাকে বুলি জীৱ

ছুখতে তাৰ উদয় ॥

অতি সুখ ৰূপ আনন্দে যুগুত

চৈতন্যৰূপ ঈশ্বৰ।

তাহাৰে মায়ায়ে ঢাকিলেক নিজ

আনন্দ-সুখ জীৱৰ ॥

ছুখচয়ে বেটি আহয় জীৱক

পাৱে অতি মহাখেদ।

কহিলোঁ প্ৰত্যেক জানিবা এতেক

জীৱ-ঈশ্বৰৰ ভেদ ॥

(বড়াকৰ ভাঃ, ৭৫৯—৭৫৯)

২। জীৱত কৰিয়া বিলক্ষণ ৰূপে

থাকা তুমি নাৰায়ণ ॥

তুমি নিত্য মুক্ত   চৈতন্য তুমিসি
 নিত্য বদ্ধ জড়-জীৱ ।
 তোমাৰ সেৱাত   হোৱে মুক্ত জীৱ
 তুমি দেৱ সদাশিৱ ॥
 তুমি মাত্ৰ শুদ্ধ   তুমিসি সৰ্বজ্ঞ
 নিৰ্বিকাৰ ভগৱন্ত ।
 তিনিয়ো গুণৰ   তুমিসি ঈশ্বৰ
 তোমাৰ নাহিকে অস্ত ॥
 অতি অজ্ঞ জীৱ   বিকাৰ পৰম
 অশুদ্ধ অতি হোৱয় ।
 ভৈল ভাগ্য হীন   গুণৰ অধীন
 জীৱে একো নেদেখয় ॥
 অখণ্ডিত দৃষ্টি   তুমি সবে দেখা
 পুৰুষ আদি অনাদি ।
 অজ্ঞৰ তুমিসি   অধিষ্ঠাতা দেৱ
 জীৱৰ আছয় আদি ॥

(বত্নাকৰ ভাঃ, ৭৬০—৭৬২)

৩। বোলন্ত উদ্ধৱ   বিটো পৰমাত্মা
 তান কৰ্ম্ম নাহিকয় ।
 জীৱৰ নিয়ন্তা   তাহাৰ শৰ্কাতি
 মনো সচালিত হয় ॥
 অলপুত জ্ঞানে   কেৱলে দেখন্ত
 কেৱলে বিজ্ঞা শকতি ।
 সংসাৰ প্ৰকাশ   হেনয় মনক
 কৰিলা জীৱে সঙ্গতি ॥
 আত্মাকাপে তাক   বিচাৰ কৰিয়া
 নানা কাম ভোগ কৈলা ।

এহিলে নিমিত্তে   গুণৰ সঙ্গত

জীৱ পুহু বন্ধ ভৈলা ॥

পৰমাত্মা হৰি   বিজ্ঞান মুক্তি

নিৰাকার নিৰাময় ।

নিত্য নিৰঞ্জন   আনন্দ স্বৰূপ

দেহ ইন্দ্র নাহিকয় ।

তথাপি শুনয়   বচন বোলয়

বস্তুক সবে ধৰয় ॥

গতিয়ো কৰয়   বসিয়ো থাকয়

কাহাকো কৰন্তু হত ।

জগতৰে কৰ্ত্তা   পালয় সবাকো

সংহৰে সৰে জগত ॥

নিশ্চল নিৰ্মল   নাহিকয় সঙ্গ

একো শ্ৰেষ্ঠ নাহিকয় ।

বস্তু পৰিগ্রহ   নাহিকয় তান

কিছু কৰ্ম নকৰয় ॥

অজিয়া জগত   সদা থাকা তাতে

অতি উদাসীন ভাৱে ।

মুহিকে আকুল   সংসাৰৰ দোষে

তাহাক একো নপাৱে ॥

তানে একো দোষে   জীৱ আত্মা সিটো

দেহধাৰী ভৈলা আসি ।

ব্যয় আছে তাৰ   অব্যয় হোৱয়

জীৱ নিত্য অবিনাশী ॥

মুখ-দুঃখময়   মায়া-মোহ-পাশে

ভৈলা অতি বিমোহিত ।

কৰ্ম-জৰী-বন্ধ   জয়া সংসাৰত
 পৰি দুঃখ পাৱে নিত ॥
 ঈশ্বৰত কৰি   জীৱ ভিন্ন জুহি
 শাস্ত অধিকাৰী হয় ।
 ভাস্তিয়ে অজ্ঞান   হাৱৰিত জয়া
 আপোনাক নজানয় ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৭৬৩—৭৬৮)

ভূত

- ১। সমস্ত ভূততে ব্যাপি আছে মই হৰি ।
 সবাক মানিবা তুমি বিষ্ণু-বুদ্ধি কাৰি ॥
 ব্ৰাহ্মণৰ চণ্ডালৰ নিবিচাৰি কুল ।
 দাতাত চোৰত যেন দৃষ্টি একতুল ॥
 নীচত সাধুত যাৰ ভৈল এক জ্ঞান ।
 তাহাকেসে পণ্ডিত বুলিয়া সৰ্ব্বজ্ঞান ॥
 (কীৰ্ত্তন, ১৮২০—১৮২৫)
- ২৬। বাহিৰে ভিতৰে জানা সমস্ত-ভূতৰ ।
 পৰিপূৰ্ণৰূপে আছে মই মহেশ্বৰ ॥
 যেন জগতকে ব্যাপি আছয় আকাশ ।
 সেহিমতে সমস্ততে কৰাহেঁ প্রকাশ ॥
 নোছোৱয় মোক দোষ-গুণ জগতৰ ।
 দেখিবাহা সবাতো আমাক নিৰন্তৰ ॥
 ×   ×   ×   ×
 ব্ৰাহ্মণ-চণ্ডাল চোৰ-দাতা ক্ৰুৰ-শাস্ত ।
 সবাক আমাক তুমি দেখিবা নিতান্ত ॥

ভেজি লাজ গৰ্ব মান ছয়া উপশাম ।
 সমস্তকে দণ্ডতে কৰিবা প্ৰণাম ॥
 সমস্ত ভূতত মোক নেদেখাহা য়েবে ।
 কায়-বাক্য-মনে যত্নে উপাসিবা তেবে ॥
 সবাতে ঈশ্বৰ-দৃষ্টি ভৈলা আসি য়েৱে ।
 গুচিবে সংশয় কৃতকৃত্য হইবা তেৱে ॥
 সৰ্ব সাধনতে ইটো মহা মুখ্যস্তম ।

× × × ×

আছন্ত বহুত যদি মোক্ষৰ উপায় ।
 মুখ্যস্তম পাঠ আত পৰে আন নাই ॥

(বত্নাকৰ ভাঃ, ৪৮৯—৪৯৪)

৩। মোকেসে দেখিবে মাত্ৰ সমস্ত প্ৰাণীত ॥
 আপোনাত দেখিবে ঈশ্বৰ অন্তৰ্য্যামী ।
 জ্ঞান-দৃষ্টি কৰি মোক ফুৰিবা প্ৰণামি ॥

(একাদশ, ১৯৩৭৭—১৯৩৭৮)

৪। কুকুৰ চণ্ডাল গৰ্দভৰো আত্মাবাম ।
 জানিয়া সবাকো পড়ি কৰিবা প্ৰণাম ॥
 সমস্ত ভূতত বিষ্ণু-বুদ্ধি নোহে যাৱে ।
 কায়-বাক্য-মনে অভ্যাসিবা এহি ভাৱে ॥
 বিষ্ণুময় দেখে যিটো সমস্ত জগতে ।
 জীৱন্তে মুকুত হোৱে অচিৰ কালতে ॥
 সমস্ত প্ৰাণীক দেখিবেক আত্ম সম ।
 উপায় মধ্যত ইটো অতি মুখ্যস্তম ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৮২৩—১৮২৫)

- ৭। সমস্ত ভূতৰে হৃদয়তে আছে আমি।
পৰম সুলভৰ মহেশ্বৰ অন্তৰ্য্যামী ॥
হেন বুদ্ধি কৰি সৰ্বদায়ে জানা মোক।
এতেকে তৰিবা সংসাৰৰ দুঃখ-শোক ॥

(ভক্তি প্ৰদীপ, ১৪৭—১৪৮)

অদ্বৈত বাদ

- ১। তোমাৰ অদ্বৈত ৰূপ   পৰম আনন্দ পদ
তাতে মোৰ মগ্ন হোক চিন্ত।
ভৈলোহো দাসৰ দাস   জানি আৱে নৰহৰি
আমাক নেড়িবা কদাচিত ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৬৭০)

- ২। মায়াতেসে দেখয় বিবিধ পৰিচ্ছেদ।
স্বৰূপত তোমাৰ নাহিকে কিছূভেদ ॥
চৈতন্য স্বৰূপে ব্যাপি এক নিৰঞ্জন।
তোমাক বুলিবে দ্বৈত কোন অজ্ঞজন ॥
নিশ্চল নিশ্ৰল সৃষ্ণৰূপ যিটো স্বামী।
দেৱে নজানন্ত তাক কেনে দেখো আমি ॥

(কীৰ্ত্তন, ২১৭৮—২১৭৯)

- ৩। মন্ত্ৰ আদিকৰি বেদ অৰ্থ বিচাৰয়।
বেদ অৰ্থ হৰিনাম জানয় নিশ্চয় ॥
বিস্তৰ শাস্ত্ৰত হৰিনাম নিকপিল।
ভথাপিভো প্ৰায়শ্চিত্ত তত্ত্ব নকহিল ॥

যেন যাগ যোগেদিক বেদত কহিলা ।

পাছত অদ্বৈত মাত্ৰ জ্ঞান নিকপিলা ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৩২৭—৩২৮)

৪। যাৰা সকলৰ শ্ৰদ্ধা অদ্বৈত জ্ঞানত ।

নকৰয় যদি তাৰা যোগ আদি যত ॥

তথাপিহো তাৰা বেদ তুচ্ছ নকৰিল ।

অজ্ঞানীৰ প্ৰতি সিটো বেদক ৰাখিল ॥

সেহিমতে হৰিনামে শ্ৰদ্ধা যি সবৰ ।

নকৰয় তাৰা যদি প্ৰায়শ্চিত্তান্তৰ ॥

তথাপিহো প্ৰায়শ্চিত্ত-বিধায়ক বেদ ।

নকৰিলা অজ্ঞানীৰ নিমিত্তে উচ্ছেদ ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৩৩০ ৩৩১)

৫। কিন্তু সমস্ততে কৰা এহি ব্ৰহ্ম দৃষ্টি ।

ভাপ দূৰ হোৱৈ যেন অমৃতৰ বৃষ্টি ॥

মই তুমি সব যত্বংশ নিবন্তৰ ।

দেখা শুনা মানে আছে যত চৰাচৰ ॥

সব ব্ৰহ্মময় ইটো কহিলো তোমাত ।

জ্ঞানদৃষ্টি নিৰিস্কণে দেখিয়া সাক্ষাত ॥

নিতা নিৰঞ্জন স্বপ্ৰকাশ আত্মা এক ।

মায়া উপাধিৰ পদে দেখিয় অনেক ॥

যতেক আকৃতি মানে মায়াময় নৃষ্টি ।

হেন জানি কেৱল ব্ৰহ্মাত দিয়া দৃষ্টি ॥

স্বৰূপত একে মাত্ৰ যুক্তিকা আকাৰ ।

ঘট পট ভেদে দেখি অনেক প্ৰকাৰ ॥

এহিমতে অনেক অদ্বৈত আত্ম বুদ্ধ ।

মায়া উপাধিৰ পদে দেখি বহুবিধ ॥

মায়াময় নাম ৰূপ সবাকো উপেক্ষা ।
অন্তৰ্য্যামী মই ঈশ্বৰক মাত্ৰ দেখা ।
থিৰ চিন্তে অভ্যাসিয়ো পিতৃ মহাশয় ।
দেখিবা জগত সব নাৰায়ণময় ॥

(কুৰুক্ষেত্ৰ, ৫০২—৫১৩)

৬। কৰ্ম্মীৰ অদৈত জ্ঞান যেহেন দুষ্কৰ ।
সেহিমতে সুদুষ্কৰ কীৰ্ত্তন নামৰ ॥

(বদ্বাকৰ, ৩৩২)

৭। সমস্ত প্ৰাণীক বাণী আছোহোঁ অনন্ত ।
বাহিৰে ভিতৰে সমস্ততে ভগৱন্ত ॥
যেন ঘট সব মাটি মাত্ৰ বিচাৰত ।
সেহিমতে ব্যাপি আছো এহি ত্ৰিজগত ॥
যত পঞ্চ ভূত জীৱ আছে চৰাচৰ ।
মঞি পৰিপূৰ্ণত দেখিয়ো নিৰন্তৰ ॥

(কুৰুক্ষেত্ৰ, ১৪৮—১৪৯)

জন্মান্তৰ

১। তিনি গুণময় জ্ঞান কৰ্ম্ম আদি যত ।
সেহি কৰ্ম্মে বন্ধ হয় জীৱে সংসাৰত ॥
ফুৰি থাকে নানাবিধ শৰীৰক ধৰি ।
এৰায় গুণক মোৰ ভকতি আচৰি ॥

(বদ্বাকৰ, ৫০৫)

২। সংসাৰ চক্ৰত চিৰকাল ভ্ৰমো
তোমাক নভৈল বোধ ।
একোৱে প্ৰকাৰে সুখ শাস্তি নাই
নিজিনিলো কাম-ক্ৰোধ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৩৮৯)

৩। নানাবিধ ব্যাধি জৰা ৰোগ ছুখে গীড়ে ।
 কৰ্মপাশে বন্ধ ভৈলো লোভমোহে নেৰে ॥
 সংসাৰ সাগৰে জন্ম বিবয়ৰ ক্লেশ ।
 ইন্দ্ৰিয় আৱৰ্ত্ত গ্ৰাহ ভৈল ৰাগ দ্বেষ ॥
 শোক তৃষ্ণা উন্মিক দেখন্তে চমৎকাৰ ।
 অত্যন্ত চঞ্চল অণুমাটো নুহি সাৰ ॥
 মায়ায়ে মোহিল হেন সংসাৰত আতি ।
 চিৰকাল ভ্ৰমো প্ৰভু হুৱা নানা জাতি ॥
 লভিলোহো জন্ম প্ৰভু অসংখ্য প্ৰমাণ ।
 পঢ়িলোহো বেদ শাস্ত্ৰ অনেক পুৰাণ ॥
 অসন্তোষ সন্তোষক লভিলো অপাৰ ।
 ক্ষয় বৃদ্ধি উদয়কো পাইলো বাৰেবাৰ ॥
 সংযোগ-বিয়োগ শত্ৰু-মিত্ৰ-বান্ধৱৰ ।
 দেখিলো সংসাৰে পিতৃ-মাতৃক বিস্তৰ ॥
 মুখ দুখ অনুভৱ ভৈল অসংখ্যাত ।
 পাইলো পুত্ৰ ভাতৃ জ্ঞাতি অনেক ইহাত ॥
 বিষ্ঠা মূত্ৰে পচিলো নাৰীৰ উদৰত ।
 গৰ্ভবাস-ছুখ প্ৰভু পাইলো নানামত ॥
 জানিলোহো ছুখ শিশু যুবা বৃদ্ধকালে ।
 মৰণ গীড়াক প্ৰভু জানিলোহো ভালে ॥
 যমপুৰে যেন ছুখ পাইলো সমস্তকে ।
 জানিলো খাতনা যেন চোৰাশী নৰকে ॥
 কুমি কীট হস্তী ঘোৰা মৃগ বৃক্ষ পক্ষী ।
 গৰু উট মহিষ পশুক যত দেখি ॥
 দ্বিজ শূদ্ৰ ধনী দুখী তপস্বী যতেক ।
 ৰাজা ৰাজ-ভৃত্য অগ্ৰো মহুয়া অনেক ॥
 সবাবে গৃহত বাৰে বাৰে ভৈলো জাত ।
 অনেকৰ ভৈলো প্ৰভু ভৃত্য অসংখ্যাত ॥

হওঁ কতো দৰিদ্ৰ ঈশ্বৰ অধিকাৰী ।
কতো মোক মাৰে কতো ময়ো আছো মাৰি ॥
মই আনি কাটো কতো মোক ধৰি কাটে ।
ভণিল শঙ্কৰ ৰাম নাম বোলা ঝাটে ॥

(কীৰ্ত্তন, ২১৮২—২১৮৩)

- ৪ । পিতৃ মাতৃ ভাতৃ   ভাৰ্য্যাৰ সংযোগ
কতোহো মিলে সন্তোষ ।
তাহাৰ বিয়োগে   কতো শোকে কান্দো
পায়৷ মহা অসন্তোষ ॥
দেৱ মনুষ্যত   কীট পতঙ্গত
জগত মধ্যত স্থানী ।
চৈধ্যয় ভুবন   হেন থান নাহি
যৈক নতু যাওঁ আমি ॥
কতো নবকত   থাকো কদাচিত
স্বৰ্গক কৰোহো গতি ।
মনুষ্য লোকত   থাকে কতো বেলা
পশুৰো হওঁ সঙ্গতি ॥
জল-যন্ত্ৰ চক্ৰে   জৰী বন্ধ হয়।
খণ্ড ঘট খেন নতে ।
কতো উৰ্দ্ধ গতি   কতো অধোগতি
কতোহো থাকে মধ্যতে ॥
কৰ্ম্মে বন্ধ হয়।   সংসাৰ চক্ৰত
সেহিমতে ভগৱন্ত ।
ভ্ৰমো চিৰকাল   কদাচিত মই
দুঃখৰ নেদেখো অন্ত ॥
মোহ শোক তৃষ্ণা   আকুল কৰয়
ভৈলো অতি অচেতন ।

কিবা কৰো আবে একোকে নজানো
তোমাতে লৈলো শৰণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ২১৯০—২১৯২)

৫। কতো কোটি জন্ম মই ভ্রমো সংসাৰত ।
কুমি কীট পক্ষী ছয়া আছেো নানামত ॥
মই মহা দীন দেৱ পৰম অনাথ ।
কৰা পৰিত্ৰাণ আৱে বাপ জগন্নাথ ॥

(কুকক্ষেত্ৰ, ১৮৩৫২)

৬। ইন্দ্ৰিয়ৰ সঙ্গে জীৱে ভুঞ্জি বিষয়ক
আত্মা বুলি মানে মায়াময় সংসাৰক ॥
যাৱে মহামোহে আতি হোৱে জ্ঞান শূন্য ।
সকামে অনেক কৰ্ম্ম কৰে পাপ-পুণ্য ॥
সেহি কৰ্ম্ম-ফল ভুঞ্জি ভ্ৰমে সংসাৰত ।
নাহি অন্ত জীৱৰ যাতনা দুখ যত ।
মিছা মায়াময়ত উপজে মৰে জীৱ ।
এহি লীলা আতে প্ৰীতি হোন্ত সদাশিয় ॥
যাৱে সৃষ্টি থাকে মহা নিমিলে প্ৰলয় ।
জন্ম মৰণ তাৱে নেবাই মৃত্যুভয় ॥
পশু পক্ষী বৃক্ষ কীট পতঙ্গ যোনিত ।
উপজি যাতনা আদি ভুঞ্জি বিপৰীত ॥
বহু অমঙ্গলপ্ৰদ হেন কৰ্ম্ম গতি ।
পায় নৰে সংসাৰত ভ্ৰমে বিসঙ্গতি ॥
নিতান্ত অধম ছয়া প্ৰলয় যাৱত ।
জন্ম-মৃত্যু ৰূপ দুঃখ ভুঞ্জি নানামত ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১১০—১১৩)

জন্ম-মৰণ

- ১। জন্তুৰো উপজে মৃত্যু দেহৰ লগতে ॥
আজি মৃত্যু হোক মুহি শতক অন্তৰে ।
জন্মশো মৰণ আছে সব জগতৰে ॥
কৰ্মৰ অধীন জীৱ যেতিয়কৈ যায় ।
এড়ি পূৰ্ব দেহা আউৰ গৰীৰক পায় ॥
যেন জোঁকে তৃণ পাইলৈ এড়ে আৰ তৃণ ।
জীৱন মৰণ স্বপ্ন এৰে মুহি ভিন ॥

(দশম, ২৮—২৯)

- ২। জন্ম মৰণ মিলে নিজ কৰ্ম গতি ।
সুখ-দুঃখ-দাতা আন নাহিকে নৃপতি ॥

(দ্বাদশ, ২৭১)

- ৩। ধন জন বিভৱ তিলেকৈ হোৱে ছন্ন ।
আপোনাৰ নজানয় জীৱন-মৰণ ॥
নজানে দুৰ্গতি মৃত্যু ঘূৰে আগে আগে ।
মাৰিবে কখৰি হৰিণক যেনে বাঘে ॥
ফেণ হেন দেহা তোৱে ক্ষণেকৈ বিনাশ ।
ইহাতে কৰিলে সবে সুদৃঢ় বিশ্বাস ॥

(দ্বাদশ, ৭২—৭৩)

জীৱন

১। জীৱন চঞ্চল

পদ্ম-পত্ৰ জল

পৰি যেন থিৰ হুই।

তিলেকে সংযোগ

তিলেকে বিয়োগ

যেন আধামৰা জুই ॥

(দশম, ২১৯)

২। জল বৃদ্ধ বৃদ্ধ যেন অথিৰ জীৱন।

কেতিক্ষণে পৰে দেহা নাহি নিৰূপণ ॥

(অনাদি পাতন, ১৫৯)

মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ

১। নানা কৰ্ম কৰিবাক কৰে আলোচন।

একো কাৰ্য্যে স্থিৰ নোহে তাকে বুলি মন ॥

সংকল্প বিকল্প ধৰ্ম্ম কৰে আলোচন।

বুদ্ধি নাম বুলি তাক জানিবা লক্ষণ ॥

সমস্ত কৰ্ম্মক মই কৰোঁ বুলি মানে।

অহঙ্কাৰ বুলি তাক জানিবা আপোনে ॥

নানা সংকামক কৰয় নিতে নিত।

নিশ্চয় জানিবা ৰাজ্য তাৰ নাম চিত্ত ॥

আৰ যে মনৰ কথা শুনিয়ো আপেক্ষি।

কাছিলে নটক যেন ভিন্ন ৰূপ দেখি ॥

মনৰ কল্পনা মানে সমস্ত সংসাৰ।

জাগন স্বপন নিদ্রা তিনি বৃত্তি যাৰ ॥

আছে মন সমস্ত প্ৰাণীৰ হৃদয়ত ।
 ঈশ্বৰৰ প্ৰতিবিশ্ব লাগিছে মনত ॥
 তাকে বুলি জীৱ মন এৰে ভিন্ন হুই ।
 এক পিণ্ড তৈল য়েবে লোহা-অগ্নি ছুই ॥
 মনে দুঃখ পাইলে জীৱে বোলে মই পাওঁ ।
 মনে যৈকে যাৱে জীৱে বোলে মই যাওঁ ॥
 মনে যিবা কৰে জীৱে বোলে মই কৰোঁ ।
 মনৰ মৰণে জীৱ বোলে মই মৰোঁ ॥
 যেন সূৰ্য্য-বিশ্ব লৰে জলৰ লগত ।
 জল স্থিৰ তৈলে বিশ্ব থাকে পূৰ্ব্ববত ॥
 মনৰ কক্ষণ যিটো মোৰ বুলি মানে ।
 কক্ষণপাশে বন্দী জীৱ এহিসে নিদানে ॥
 আত্মাৰ প্ৰসঙ্গে মন হৰে অচেতন ।
 মনতেসে আছে ইটো চৌধায় ভুবন ॥
 মনে পাপ মনে পুণা মনেসে নৰক ।
 মনেৰে কৰিছে ভেদ আপোন পৰক ॥
 যতেক ইন্দ্ৰিয়গণ মনৰ অধীন ।
 মনৰেসে আক্ৰান্তপালি থাকে ৰাত্ৰি দিন ॥
 মনে উপজয় জানা মনেসে মৰণ ।
 মনুষ্যৰ মনে মোক্ষ বন্ধৰ-কাৰণ ॥
 যত দেখা দেৱ-ধৰ্ম্ম মনৰ প্ৰৱন্ধ ।
 তাৱে বন্দী থাকে জীৱ নেৰায় কৰ্ম্ম-বন্ধ ॥

(অনাদি পাতন, ৬৩—৭১)

২ । যেন জলবায়ু   পৃথিৱী আকাশ
                  ব্যাপি আছে চৰাচৰ ।
 সেইমতে মই   মন বুদ্ধি প্ৰাণ
                  ব্যাপি আছে সমস্তৰ ॥

আপোনাতে মই আপোনাকে সজ্ঞো
আপুনি পালো সকলে ।

আপোনাকে পাছে আপুনি সংহৰো
আপোন মায়াৰ বলে ।

পৰম বিমুক্ত গুণহীন মই
জ্ঞানৰূপ আত্মা এক ।

মোতে আছে ইটো জগত, মই পুত্ৰ
জগতত ব্যতিৰেক ॥

জাগন স্বপন নিৰ্ভৰ যে নিদ্রা
ই তিনি মনৰ বৃত্তি ।

মনৰ নিৰোধে তিনিও গুণৰ
আত্মাত মিছা প্ৰতীতি ॥

যেহেন পুৰুষ স্বপন চিন্তয়
ঘুমটিৰ উঠি জাগি ।

সেই মতে মনে অনুক্ষণে স্মৰে
মিছা বিষয়ক লাগি ॥

হেন জ্ঞানি ইটো মনক নিয়ম
কৰিয়ো এড়ি আলাস ।

(দশম, ২৩২—২৩৫)

পুৰুষ প্ৰকৃতি

- ১। সৃষ্টি কৰিবাক ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা কাজ ।
পুৰুষৰ পৰা মহামায়া ভৈল বাজ ॥
অনাদি ৰূপিনী ঈশ্বৰৰ অৰ্দ্ধকায় ।
ব্যক্ত ভৈলা মহামায়া সৃষ্টিক ইচ্ছায় ॥

x x x x

প্ৰণিপাত পুৰুষক কৰিয়া সেৱালি ।
 আগতে বিনায়ে মায়া কৰি কৃতাজ্জলি ॥
 কোন কৰ্ম কৰো আৱে কৰিয়ো আদেশ ।
 হেন শুনি বুলিলন্ত হাসি হৃদীকেশ ॥
 শুনিয়ো প্ৰকৃতি একোণ্ডে নোহা হীন ।
 তোমাৰে আমাৰে কিঞ্চিতেকো নাই ভিন ॥
 মোৰ নিজ শক্তি সম্যকে দেখো প্ৰাণ ।
 সম্ভবে কৰিয়ো মায়া জগত নিৰ্ম্মাণ ॥
 তোমাক চেতাইলো আমি এই অভিপ্ৰায় ।
 জানিয়োক ভালে তুমি মোৰ অৰ্দ্ধকায় ॥
 তোমাৰে আমাৰে একো নাই ভিন্ন ভিন্ন ।
 মোতে যাতে লীন যাহা এহিখানি হীন ॥

(অনাদি পাতন, ৪৫—৪৯)

- ২ । মায়া কৰি পূৰ্বে তেহো প্ৰকৃতি শ্ৰজিলা ।
 মায়াগুণ দ্বাৰে ইটো ব্ৰহ্মাণ্ড কৰাইলা ॥

(দ্বিতীয়, ৭৭)

- ৩ । প্ৰকৃতিৰো ঈশ্বৰ পুৰুষ স্বতন্ত্ৰ ।
 নাই যিটো ব্ৰহ্মৰ বাহিৰ অভ্যন্তৰ ॥

(অনাদি পাতন, ৩৮—৩৯)

- ৪ । চৌদ্ধয় ভূতক উদৰত দিলো ঠাই ।
 প্ৰকৃতি মায়াও আছে গৰ্ভতে লুকাই ॥

(অনাদি পাতন, ৪১)

- ৫ । জগত কাৰণ যিটো প্ৰকৃতি পুৰুষ ॥
 তাহাৰো কাৰণ তুমি জানিলো সম্প্ৰতি ।
 তোমাৰ অধীন ছয়ো পুৰুষ প্ৰকৃতি ॥

(কুৰুক্ষেত্ৰ, ১৮৩৩৬—৩৭)

মায়া

১। অৱস্তক দেখায় বস্তক আৱৰি।

এহিসে মোহোৰ মায়া জানা নিষ্ট কৰি ॥

নাথাকিতো দেখি যেন চন্দ্ৰমা উদয়।

থাকিতো বাহুক যেন কেহো নেদেখয় ॥

এহিমতে মায়া আৰ কৰি ঈশ্বৰক।

আশাৰ বিষয় তাক দেখাৱে জীৱক ॥

(দ্বিতীয় ২২৮—২২৯)

২। যত দেখা যত শুনা যতক মনত গুণা

সৱে মায়াময় স্বপ্ন সম।

সমস্তে জগতে হৰি জানিবা নিশ্চয় কৰি

গুচায়ো বুদ্ধিৰ ইটো ভ্ৰম ॥

(কীৰ্তন, ১৮১৫)

৩। তুমিসে কেৱলে সত্য সৱে মায়াময়।

তুমি বিনে সত্য আন বস্তু নাহিকয় ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ১১১)

৪। যত দেখা মায়াময় সৱে সপ্নসম।

হৰিময় দেখি দূৰ কৰা মতিভ্ৰম ॥

(একাদশ, ১৯২৬২)

৫। অহঙ্কাৰ পঞ্চভূত তোমাত পৃথক নুহি

প্ৰভু পৰমার্থ বিচাৰত ॥

তোমাৰ কটাক্ষ-দৃষ্টি পায়ো নৃত্য কৰে মায়া

ভৰি তুলি মৰ্দে মোৰ মাথ।

পৰম আত্মৰ জ্ঞা তোমাৰ শৰণ লৈলো
মায়াক নিবাৰা জগন্নাথ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৬৭১)

৬। যত দেখা কায় শ্ৰুত বিত্ত জায়া
মায়াকে সব ধন ॥

হামু যত জীৱ শিৱ তেৰি অংশা
কহে ওহি মোহ-বন্ধ ॥

(বৰগীত ৭)

৭। তোমাৰেমে মায়া কৰ্মে বন্দি জায়া
সংসাৰে ওপজো মৰেণ ।

দুঃখ সাগৰত ত্ৰাণ কৰা হৰি
তোমাৰ চৰণে ধৰেণী ॥ (কীৰ্ত্তন, ১৬৬৬)

৮। এ ভৱ গহন বন আতি মোহ-পাশে ছন্ন
তাতে হামো হৰিণ বেড়ায় ।

ফন্দিলা মায়াৰ পাশে কাল-ব্যাধ ধায়া আসে
কাম-ক্ৰোধ কুন্তা খেদি খায় ॥

হাৰাইল চেতন হৰি নজানো কিমতে তৰি
গুণিতে দগধ ভৈল জীৱ ।

লোভ-মোহ চুহো বাঘ সততে নছাড়ে লাগ
বাখু বাখু সদাশিৱ ॥

পলাইতে নেদেখো সন্ধি দিনে দিনে দৃঢ় বন্দি
ভৈল মন্দ মনৰ যুগুতি ।

তুৰা হৰি লাগো গোড় মোৰ মায়া-পাশ ছোড়
শঙ্কৰ কৰয় কাকূতি ॥ (বৰগীত, ১৬)

৯। তোমাৰ মায়াত সৰ্বলোক ভৈল ভ্ৰম ।
কৰ্মপথে ভ্ৰমি মৰে কৰে অহম্মগ ॥

(দশম, ১৮৪২)

১০। অনাদি পুরুষ কৃষ্ণ জগত-কাৰণ।

অজিলা মায়া ক সঞ্জে লৈয়া ভূতগণ ॥

জীৱৰ বিষয় হুখ নিমিত্তে ঈশ্বৰ।

পঞ্চভূতে অজিলা বিবিধ কলৈৱৰ ॥

মায়ায়ে উপায়ে প্ৰাণী অজিলা অশেষ।

তাতে অন্তৰ্য্যামী ৰূপে ভৈলন্ত প্ৰবেশ ॥

বিভজিয়া আপোনাক প্ৰভু নাৰায়ণ।

অজিলা ইন্দ্ৰিয় যত ভূত প্ৰাণ মন ॥

ইন্দ্ৰিয়ৰ সঞ্জে জীৱে ভূঞ্জে বিষয়ক।

আজ্ঞা বুলি মানে মায়াময় শৰীৰক ॥

সবে মহা মোহে অতি গোৱে জ্ঞান-শৃংখ।

সকামে অনেক কৰ্ম্ম কৰে পাশ-পুণ্য ॥

সেহি কৰ্ম্ম-ফল ভুঞ্জি ভ্ৰমে সংসাৰত।

নাহি অন্ত জীৱৰ যাতনা দুঃখ যত ॥

মিছা মায়াময়ত ওপজে মনে জীৱ।

এহি লীলা আতে প্ৰীতি হোন্ত সদাশিৱ ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১০৮ ১১১)

১১। একেশ্বৰে থাকি আঁম কৰো কোন কাজ।

শৰীৰৰপৰা সবে জীৱ হউক বাজ ॥

মায়াৰ হাতত কৰাও জগত প্ৰকাশ।

কৰো সৃষ্টি লীলা বিনোদ বিলাস ॥ (অনাদি পাতন, ৪৩)

১২। ভগৱন্ত মাধৱৰ অভয় চৰণে।

কৰিলে আশ্ৰয় যিটো কায়-বাক্য-মনে ॥

ঈশ্বৰ মাধৱে তেবে কৰে তাক দায়া।

ভৱয় ছৰ্ঘোৰ সিটো ঈশ্বৰ মায়া ॥

(বন্ধাকৰ, ১০৪৬—১০৪৭)

- ১০। জন্ম মৰণবো যিটো কাৰণ প্ৰকৃতি ।
জীৱকো আৱৰৈ সিটো তোমাৰ শক্তি ॥
জগতক ব্যাপি কৰা আপুনি প্ৰকাশ ।
জগতকে বিনাশে তোমাৰ নাহি নাশ ॥
যেন ষট আকাশে কুণ্ডল হোৱে স্বৰ্ণ ।
হুহি নষ্ট কদাচিতো হস্তিকা সুবৰ্ণ ॥
তুমি সত্য ব্ৰহ্ম মিছা জগত প্ৰজনা ।
তোমাৰ মায়ায়ে কৰৈ তোমাত কল্পনা ॥

(কৃষ্ণক্ষেত্ৰ, ১২৩৪৪—১২৩৪৬)

কাল

- ১। জানো নাই ঠটো দুঃখ লিখিত তোম্বাৰ ।
কালে ঘটাইলেক আসি ইসব নিকাৰ ॥
ঈশ্বৰ কালেসে হৰে জগতৰে আয় ।
সংসাৰত ভ্ৰমাইৰৈ মেঘক যেন বায়ু ॥
ধন জন জীৱন তিলেকে কৰে ছন্ন ।
কালক তৰ্কিবে হেন নাহি একো জন ॥
অতি অঘটনকে ঘটাবৈ কালে আনি ।
পৰম আশ্চৰ্য্য ই যে শুনা সবে প্ৰাণী ॥

(প্ৰথম, ১৩২—১৪০)

- ২। ইটো কাল-নদী মাজে ভাসি যায় যত জীৱ
তাৰো মাজে মাজে কতো তৰে ।

(দশম, ১৭৪৩)

- ৩। দিনে-দিনে আয়ু হৰে মৃত্যু চাপে পাশ ।
একে তিলে কালে কৰিবেক সৰ্বনাশ ॥

থাকিবৈ শৰীৰ এৰি ঐত দাস্ত তৰি ।

পুঞ্জ-ভাৰ্যা এৰি যাত্ৰে যাতনাক লৰি ॥

(প্ৰথম, ৩৯৯)

৪। নমো নমো কৃষ্ণদেৱ তযু পায়ে কৰো সেৱা

মোক আসি পাইলে অন্তকাল ।

কেশচয় পকি গৈল দন্ত সব জীৰ্ণ ভৈল

সোটাৰা সোটাৰ ভৈল ছাল ॥

নয়নে বহুয় নীৰ শৰীৰ মুহিকে স্থিৰ

বাক্য মোৰ নবজাট ভাল ।

জীৱন-ধনৰ আশ তথাপি মুহিকে নাশ

নিচিন্তয় মহা মায়াভাল ॥

আবে কেনে হৈবে মোৰে কেতিমানে কাল চোৰে

পৰমায়ু হৰি লৈয়া যায় ।

(দ্বিতীয়, ৬০—৬১)

৫। পিতৃ মাতৃ তনয় আগতে মৰি যায় ।

কিনো অন্ধ তথাপি চেতন জ্ঞাস নাই ॥

উমান নপায়ে কাল-অজগৰে গিলে ।

ধন জন জীৱন যাত্ৰিবক একে তিলে ॥

মৰিবাক লাগে যাৰ তাৰ আন কায ।

মোৰ মোৰ বোলে কিনো নিঃশঙ্ক নিলাজ ॥

নিচিন্তি নাথাক কালে ধৰিলেক পৰা ।

(ষষ্ঠ, ১০৬৫—১০৬৭)

৬। গিলে কাৰ্ল-সৰ্পে পাই তিলে তিলে আয়ু যায়

জানি লোৱা মৰণ সম্বল ।

পদ্মৰ পত্ৰৰ তাঁৰ পৰি যেন মুহি থিব

সেই মত জীৱই চঞ্চল ॥

(দশম, ৪২৮)

- ৭। শুনা সাৱধানে আৰু কহিলো সাক্ষাত ।
 ব্ৰহ্মা ভুবনতো নেড়ায় মৰণৰ হাত ॥
 যদি ব্ৰহ্মা-লোক পাৱে মহা যত্ন কৰি ।
 ব্ৰহ্মাৰ ঘৰৰ পৰা কালে আনে ধৰি ॥
 দুৰৱস্থা কালৰ হাত নেড়ায় একো মতে ।
 তনু ওপজন্তে মৃত্যু ওপজে লগতে ॥

(দশম, ৪৮৬—৪৮৭)

- ৮। কালৰ বেগত ব্ৰহ্মাণ্ডবো হোৱে ক্ষয় ।
 সাতো আৱৰণ অগ্ৰো অগ্ৰো যায় লয় ॥
 পৃথিবী জলত পশে উদকতে যত ।
 তেজো পশে বায়ত পৰনো আকাশত ॥
 পশে অহঙ্কাৰত আকাশো গৈয়া পাছে ।
 ইন্দ্ৰিয় দেৱতা মন আনো যত আছে ॥
 মহত্ত্বত পশে অহঙ্কাৰো বৃত্তিহীন ।
 প্ৰকৃতিত আপুনি মহত্ত্ব যায় লীন ॥
 ঈশ্বৰৰ লীলাত জগতে নাশ হয় ।
 কটাক্ষতে কোটী কোটী ব্ৰহ্মাণ্ডবো লয় ॥
 পুণ্ড্ৰ প্ৰকৃতি বৃত্তিহীন হয় থাকে ॥
 জ্ঞানীগণে প্ৰকৃত প্ৰলয় বোলে আকে ॥

(দ্বাদশ, ১৬৮—১৭০)

- ৯। পৰম অতৰ্ক গতি কাল ঈশ্বৰৰ ।
 দৈৱৰ অধীন সমাগম বান্ধৱৰ ॥
 কৈব পৰা আনি জীৱ কৰে এক ঠাই ।
 ক্ষণেকতে পুত্ৰহো পেছলাবে বিহড়াই ॥
 জলৰ বেগত এক ধান হোৱে যেন ।
 ক্ষণেক থাকিয়া ক্ষণেকতে মিলে যেন ॥

সেহিমত সংযোগ বিয়োগ হুহুদৰ ।

ঈশ্বৰৰ বশ্য কেহো নোহে স্বতন্ত্ৰৰ ॥

(কুকক্ষেত্ৰ, ১৪—১৫)

১০। কাল ঈশ্বৰৰ চেষ্টা বুজন নযায় ।

সংযোগ বিয়োগ মিলে ঈশ্বৰ ইচ্ছায় ॥

বন্ধু বান্ধৱক আনি কৰে এক ঠাই ।

তিলেকতে পুনহো পেহুলাৰে বিহৰাই ॥

যেন মিলে মহা মেঘ সমূহ আকাশে ।

ক্ষণেক থাকিয়া উবে প্ৰচণ্ড বতাসে ॥

যেন তৃণ লতা যত পৃথিবীৰ ধূলি ।

একত্ৰে নাথাকে উডুৱাই বায়ু তুলি ॥

সেহিমত সমাগম বন্ধু-বান্ধৱৰ ।

কালৰ অধীন সবে নোহে স্বতন্ত্ৰৰ ॥

(কুকক্ষেত্ৰ, ১৪৪—১৪৬)

মোক্ষ

১। মোক্ষকেসে বুলি জানা আত্যন্তিক লয় ।

ব্ৰহ্মজ্ঞানী দেখে জগতক ব্ৰহ্মময় ॥

বুদ্ধিমন ইন্দ্ৰিয় মহত্বৰ অহঙ্কাৰ ।

ব্ৰহ্মত পৃথক হুতি যতেক সংসাৰ ॥

ব্ৰহ্ম ব্যতিৰেকে মিছা যত দেখা আন ।

জৰীত উপজি যেন আছে সৰ্পজ্ঞান ॥

জাগন সোপন বুদ্ধিবেসে বৃত্তিচয় ।

নানাবিধ দেখা যিটো সবে মায়াময় ॥

ক্ষণকৈতে ওপজে ক্ষণকৈ নাশ হয় ।
 সমস্তে অৱস্থা যেন টাটকৰ নয় ॥
 সেন আকাশত মিলে সংহত মেঘৰ ।
 ক্ষণকৈ থাকিয়া হোৱে ক্ষণকৈ অন্তৰ ॥
 ব্ৰহ্মতো জগত ৰাজা জানা সেহিনয় ।
 উপজিয়া ব্ৰহ্মত ব্ৰহ্মতে যায় লয় ॥
 একে ব্ৰহ্ম আছে সৰ্ব্ব দেহত প্ৰকটে ।
 যেন এক আকাশ প্ৰত্যেক ঘটে ঘটে ॥
 জলত সূৰ্য্যক যেন দেখি ভিনে ভিন ।
 এহিমতে জানিবা ব্ৰহ্মতো ভেদহীন ॥
 কঙ্কণ কুণ্ডল ঘট গঢ়ে হেমহাৰ ।
 একে সূৰ্ণৰত দেখি অনেক আকাৰ ॥
 সেহিমতে একব্ৰহ্ম জানে শুদ্ধ সিদ্ধ ।
 অজ্ঞানত বাক্য বোলে তাক বহুবিধ ॥
 সূৰ্য্য-বশ্মি হোৱে যেন মহা মেঘগণ ।
 সূৰ্য্য-অঙ্গ চক্ষুক তথাপি কৰে ছন্ন ॥
 ব্ৰহ্মৰে স্বৰূপ অহঙ্কাৰ যদি হয় ।
 ব্ৰহ্ম-অংশ জীৱক তথাপি আৱৰয় ॥
 যেন মেঘ গৈলে চক্ষু সূৰ্য্যক নিৰেখে ।
 অহঙ্কাৰ গুচিলে ব্ৰহ্মকো জীৱে দেখে ॥
 মায়া এৰে আপুনি বুদ্ধিৰ গুচে ভ্ৰম ।
 নিৰ্ম্মল হৃদয় জীৱে দেখে পৰংব্ৰহ্ম ॥
 যি কালত জ্ঞান অস্ত্ৰে ছেদে অহঙ্কাৰ ।
 ছিণ্ডে কৰ্ম্ম-বন্ধ তেৱে জীৱে আপোনাৰ ॥
 হৃদয়ত পৰম আনন্দ হোৱে জাত ।
 পৰিপূৰ্ণ আত্মা লোৱে মনত সাক্ষাত ॥

দেহকো নেদেখে জীয়ে হোৱে ব্ৰহ্মময় ।

ইহাকে বুলিবা বাজা আত্যন্তিক লয় ॥

(দ্বাদশ, ১৭১—১৮০)

২ । যিটো ভুঞ্জি নিজ

কৰ্ম্মৰ বিপাক

তোমাৰ ৰূপাক চাৰে ।

কায়াবাক্য মনে

তোমাকেসে সেৱে

সেইসে মোক্ষক পাৱে ॥

(দশম, ৪৯৪)

মুক্তি

১ । ছাড়ি মিছা মায়াময়

নিজ ব্ৰহ্ম ৰূপ হয়

মুকুতি বুলিয় তাকে ভূপ ॥

(দ্বিতীয়, ১৫০)

২ । যিটো জন যায় মাধৱৰ নাম ধৰি ।

পাছে পাছে ফুৰে দেৱদেৱী তুতি কৰি ॥

মূৰ্ত্তিমন্তু হয় পাঞ্চ প্ৰকাৰ মুকুতি ।

মোক লৈয়ো বাপ বুলি কবন্তু কাকুতি ॥

(একাদশ, ১৯৩১৬) ।

৩ । ভাই ! মুখে বোলা বাম হৃদয়ে ধৰা ৰূপ ।

এতেকে মুকুতি পাইবা কহিলো স্বৰূপ ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১১৩) ।

৪ । দৈৱকী উদবে

উদয় যোহি দেৱা

কয়লি ভকতক ত্ৰাণ ।

অথ বক ধেনুক

কেশী সবংশক

কংসক ধ্বংসল প্ৰাণ ॥

বিবিন্দা বিপিন   বিহাৰ বিশাৰদ

সাবদ চন্দ্ৰ সমান ।

সোহি জগত গুৰু   তেৰি সততে কৰু

মুকুতি মঙ্গল বিধান ॥

(কালীয়দমন যাত্ৰা, মুক্তি মঙ্গল) ।

৫ । মীনৰূপে   প্ৰলয় পয়সি

সতাত্ৰত যো তাৰিলে ।

কুণ্ডমৰূপে   ক্ষীৰ সাগৰ

মথনে যো খাবিলে ॥

শূকৰ ৰূপে   হিবণ্য বিদাৰি

দেৱভয় কয়ো ত্ৰাণ ।

সোহি হৰি তেৰি   কৰতু নিত্য

মুকুতি মঙ্গল বিধান ॥

(কে: গো: নাট)

৬ । পৰম ঈশ্বৰ কৃষ্ণ দেৱ ভগৱন্ত ।

আপুনি সৰাং কৰি প্ৰকাশ ভৈলন্ত ॥

দ্বেষ কৰে কৃষ্ণক লুহিবা স্নেহ কৰে ।

এতেকতে কৃষ্ণৰ সাক্ষ্য পাৱে নৰে ॥

(বজ্জাকৰ, ৩৪৬)

৭ । হোৱে অতি চিত্ত   বিষয় আকাৰ

বিষয়ক ধ্যান কৰি ।

সেহিমতে মোৰ   স্বৰূপ পাৱয়

চিত্তে মোক সদা স্মৰি ॥

(বজ্জাকৰ, ৩৭৯)

৮ । ছবাচাৰ ভক্তে   মুকুতি পায়

কহিলো আক নিশ্চয় ।

সদাচাৰ ভঞ্জে মুকুতি পাইবেক
কি কৈবে আত লাগয় ॥

(বঙ্গাকব, ৬৬০)

৯। নলাগে লীন মুকুতিকো তথা ।
নাহি হৰি পদ পঙ্কজ যথা ॥

(কীৰ্ত্তন ১১৪)

১০। ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম কাম যিটো অভিলাষে
যি চাৰে মোক্ষৰ পথ ।
সিয়ো হৰিনাম কীৰ্ত্তন কৰিসে
পাৱে সৰ্ব মনোবথ ॥

(কীৰ্ত্তন, ২০২)

১১। মোক্ষপদ জগত ঈশ্বৰ ।
কৰো পড়ি প্ৰণাম কিঙ্কৰ ॥
ছনাট ছনাট কৰো নমস্কাৰ ।
কৰা প্ৰভু আমাক উদ্ধাৰ ॥
তুমি দিয়া ভুকুতি মুকুতি ।
কৰো সেৱা সেহিসে যুগুতি ॥

(কীৰ্ত্তন, ২২৪২—৪২)

১২। দেৱৰো ঈশ্বৰ হৰি তান্তে মহা যত্ন কৰি
লৱে এক শৰণ সাক্ষাত ।
যাব ইচ্ছা মোক্ষ পাইবে নলাগে দুষক যাইবে
আচ্ছা হৰি সবাৰ হিয়াত ॥ (কীৰ্ত্তন, ২৩২৪)

১৩। তোমাৰ ভক্তৰ মুখে তমু কথামৃত ।
শ্ৰৱণ কৰিতে নপাট যিটো মুকুতিত ॥
কদাচিতো সিটো মুকুতিক বাঞ্ছা নাই ।
মাগো এক বৰ মই তোমাত গোঁসাই ॥

(বঙ্গাকব,—২২২—২২৩)

১৪। সকামো সকল পাৱে কৰ্মফল
হৰিৰ নাম কীৰ্ত্তনে।
নামৰ কীৰ্ত্তনে মোক্ষ পদ পাৱে
যতেক মুমুক্শু জনে ॥

(বঙ্কাকব, ২৭৭)

হেন ভগৱন্ত অনন্তক এড়ি
মুকুতিক বাঞ্চা মনে।
আনক আশ্ৰয় কৰিবেক গৈয়া
কোননো মুমুক্শু জনে ॥

(বঙ্কাকব, ২৮৫)

১৫। দুই গুটি অক্ষৰ হৰি নামক যিজন।
একবাৰ মুখে মাত্ৰ কৰিলে কীৰ্ত্তন ॥
এতেকে মোক্ষক যাচবে ভৈলা কাচপাৰ ॥
হৰিৰ নামৰ মহা মহিমা অপাৰ ॥

(বঙ্কাকব, ২৯২—২৯৪)

১৬। কৰিয়া কলিত কীৰ্ত্তন আতি।
পাৱে বৈকুণ্ঠক চৌত্ৰিশ জাতি ॥ (কীৰ্ত্তন, ৭৩)
কেৱল কীৰ্ত্তনে সংসাৰ তৰি।
বান্ধ ছিগুি হোৱে আপুনি হৰি ॥ (কীৰ্ত্তন, ৭৬)

১৭। বাম নাম যিটো সততে গাৱে।
সেহিসে হাততে মুকুতি পাৱে ॥ (কীৰ্ত্তন, ৭৮)

১৮। মুকুতি বসকো শ্ৰৱে ভকতি।
তাক এড়ি কৰে জ্ঞানত বাতি ॥
হুংখ মাত্ৰ পাৱে পাছেসে জানে।
কাঠ পতানক যেন বাহনে ॥

(কীৰ্ত্তন, ১২৭)

- ১৯। ব্যাভিচাৰী দুষ্টা ব্ৰজ যুৱতী ।
 তথাপি কৃষ্ণত ভৈল ভকতি ।
 জানিলো পাপীয়ো ভজোক মাত্ৰ ।
 এতেকে ভৈল মুকুতিৰ পাত্ৰ ॥ (কীৰ্ত্তন, ১২৯)
- ২০। দোষৰ নিধান কলি যুগ আত
 এক মহা গুণ আছে ।
 কেৱলে কীৰ্ত্তনে সংসাৰৰ বন্ধ
 এড়াই মোক্ষ পায়ৈ পাছে ॥ (কীৰ্ত্তন, ২০৯)
- ২১। হৰি হেন ইটো দুগুটি অক্ষৰ
 উচ্চাৰিয়ে একবাৰ ॥
 মোক্ষৰ পথক পাঠবাক লাগিয়া
 সিয়ো ভৈলা কাছপাৰ ॥ (কীৰ্ত্তন, ২১৩)
- ২২। দেৱৰ দুৰ্লভ ইহেন জন্মক
 বুখা কখা কোন কামে ॥
 গৃহতে থাকিয়া হৰিক শ্ৰৱিয়া
 মোক্ষ সাধা হৰিনামে ॥ (কীৰ্ত্তন, ২১৫)
- ২৩। ব্ৰাহ্মণ চণ্ডাল চোৰ দাতা ক্ৰুৰ শাস্ত ।
 সবাত আমাক তুমি দেখিবা নিতান্ত ॥
 তেজি লাজ গৰ্ব মান হুৱা উপশাম ।
 সমস্তকে দণ্ডৱতে কৰিবা প্ৰণাম ॥
 সমস্ত ভূতত মোক নেদেখাহা যোৰে ।
 কায়বাক্য মনে যশ্বে উপাসিবা তেৰে ॥
 সবাতে ঈশ্বৰ দৃষ্টি ভৈলা আসি যোৰে ।
 গুচিবে সংশয় কৃতকৃত্য হইবা তেৰে ॥

সর্ব সাধনতে ইটো মহা মুখ্যন্তম ।
ইটো মোব সন্মত জানিবা নবোন্তম ॥
আছন্ত বহুত যদি মোক্ষ উপায় ।
মোক্ষন্তম পাঠ আত পবে আন নাই ॥

(বঙ্গাকব, ৪২২—৪২৪)

২৪ । তোমাব পারত লৈলে যিজনে শরণ ।
তযু গুণ-নাম কবে শ্রবণ-কীর্তন ॥
মোক্ষ প্রসাদক প্রভু তোমাত নমাগে ।
ছাব স্বর্গ সুখ কোন তাসবার আগে ॥

(কীর্তন, ১৬১)

২৫ । যক্ষ বক্ষ স্ত্রী শূদ্র যত ব্রজবাসী ।
পক্ষী যুগ বিষ্ণু ভৈল কৃষ্ণক উপাসি ॥

(কীর্তন, ৩৬২)

২৬ । গোর যশ ব্যাপিবে জগত ।
বাত্রি দিনে মোক স্তমবন্তে ॥
সবে কর্ম-বন্ধ হৈব হীন ।
অন্তকালে মোতে যাইবা লীন ॥

(কীর্তন, ৪৫৫)

২৭ । নমাগোহো সুখ ভোগ নমাগে মুকুতি ।
তোমাব চরণে মাত্র থাকোক ভকতি ॥

(কীর্তন, ৫১৩)

২৮ । যিটো পদবজ্র ভকতে পাই ।
এড়ি সার্বভৌম পদতো দায় ॥
স্বর্গ ব্রহ্মপদে নকবে বাঞ্চা ।
নকবন্ত যোগ সিদ্ধিকো ইচ্ছা ॥
মোক্ষতো অভিলাষ নাহি হবি ।
তোমাব চরণ বেণুক এড়ি ॥

(কীর্তন, ৭৯১—৭৯২)

১৯। কলিযুগে ইটো মহা উপায়।

হৰিনাম লৈলে মুকুতি পায় ॥

বেদান্তৰো তত্ত্ব শুকৰ বাণী।

জানি হেলা এড়া সমস্তে প্ৰাণী ॥

(কীৰ্ত্তন, ৬৪৮—১৬৭৯)

৩০। তোমাৰ ভক্তৰ সঙ্গ পায়৷ অনুপম।

ধৰ্ম্ম অৰ্থ কাম মোক্ষ কৰে তৃণ সম ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৬৫৮)

৩১। বিষুৱময় দেখে যিটো সমস্তে জগতে।

জীৱন্তে মুকুত হোৱে অচিৰ কালতে ॥ (কীৰ্ত্তন, ১৮২৪)

৩২। নমো নমো যোগেশ্বৰ হৰি।

ভৃত্যক শিখায়ো ভাল কৰি ॥

মুক্ত অৱস্থাতো মোৰ মন।

নেড়ে যেন তোমাৰ চৰণ ॥ (কীৰ্ত্তন, ১৮৩৫)

৩৩। তুমি দিয়া ভুকুতি মুকুতি।

কৰো সেৱা সেহিসে যুগুতি ॥ (কীৰ্ত্তন ২২৪২)

৩৪। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে কহে হৰিনামে পাপ দহে

ৰাম নাম সবাতে অধিক।

যিটো জনে নাম স্মৰে সকল পাতকে তৰে

অনায়াসে পাৱে মুকুতিক ॥ (কীৰ্ত্তন, ২৩২৫)

৩৫। কলিত পৰম উপায় নাম।

একদা সিদ্ধয় ত্ৰিতয় কাম ॥

ওপজে পুণ্য পাপ হোৱে দূৰ।

মিলে মহা মোক্ষ সুখ প্ৰচুৰ ॥ (কীৰ্ত্তন, ২৩৩৮)

৩৬। বৃত্ত্যকালে যাৰ ধোয় ভৈল ভগৱন্ত।

আপোনাৰ স্বৰূপক তাহাক দিয়ন্ত ॥ (বঙ্কাকব, ৭৩৪)

৩৭। নামে সাধে যাৰ যেনমত অভিজায় ।
 যিবা মোক্ষ চাহে বৈকুণ্ঠত দেহু বাস ॥
 জ্ঞানীৰো জ্ঞানিবা হৰিনামে মোক্ষ ফল ।
 নাহিকে নামত পৰে পৰম মঙ্গল ॥

(দ্বিতীয়, ৭১৪—১৫)

সংসাৰ

১। প্রকৃতি আশ্রয়ী   আছে আদি বৃক্ষ
 সুখ দুঃখ দুই ফল ।
 তিনিগুণ মূল   অর্থ চাৰি বস
 শিপায়ে ইন্দ্রিয় বল ॥
 ছয় উৰ্মী আশ্রয়ী   সাত ধাতু ছাল
 শাখায়ে আঠ প্রকৃতি ।
 দশ বায়ু পাত   ঈশ জীৱ দুই
 পক্ষী থাকে তাত নিতি ॥
 হেনয় প্রকৃতি বৃক্ষ   তোমাতেসে ওপজয়
 মহা জ্ঞানীগণে তাক জানে ।
 মায়ায়ে মোহিত মন   যিটো অপণ্ডিতগণ
 তোমাক বিবিধ কৰি মানে ॥

(দশম, ৬১—৬৩)

২। মহা মনোবধ পৰম্পৰা অতিশয় ।
 হেনয় সংসাৰ মনতেসে হস্তে হয় ॥

জীৱৰ সংসাৰ আসি হোৱে অজ্ঞানত ।

পাৱে জীৱে সংসাৰৰ দুঃখ নানামত ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ১০২৪- ২৫)

৩। অসাৰ সংসাৰ ইটো দেখি মায়াময় ॥

পুত্ৰ দাৰা ধন জন যত পৰিকৰ ।

হেন জানা সবে শোক-সন্তাপৰ ঘৰ ॥

ক্ষেণেকে সংযোগ হৱে ক্ষেণেকে বিয়োগ ।

মিছা বিষয়ত কিছু নাহি সুখ ভোগ ॥

যেন ফেণসৰ হোৱে উঠি একঠাই ।

জলৰ বেগত বাজি তিলেকে মিলাই ॥

বান্ধৱৰ সমাগম তেহুয় অথিৰ ।

(বামাংগ, উদ্ভৱা কাঃ)

৪। বিপুল অগনি ইটো অপাৰ সংসাৰ ।

শোক দুঃখ ভয় আত তপত আঙ্গাৰ ॥

বিষয় বিষৰ মাংস আছে আৰ মাজে ।

তাত জাম্প দেই যেন বিড়াল নিলাজে ॥

(একাদশ, ১২৭১৪—১৫)

৫। কাৰ পুত্ৰ ধন-জন নিমিষেকে হবে ছন্ন

শৰীৰ ক্ষণিক সমুদায় ।

জলৰ পাকত বাজি একস্থান হোৱে জাজি

কতোক্ষণে এৰাএৰি ছুই ।

বান্ধৱৰ সমাগম জানিবাহা সেই সম

অসাৰ সংসাৰ কিছু হুই ॥

(অষ্টম, ১৫০)

৬। নাহিকে কিঞ্চিত সুখ অসাৰ সংসাৰ ।

বেন বিষলতা ফল-ফুলে জাতিকাৰ ॥

- ১১। মোহন দেখ দৰিষন গোপাল প্ৰাণ
পেথো মুখ কমল।
সংসাৰ তাৰণ তেৰি চৰণ
নভজি জন্ম বিফল ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৭৫)
- ১২। স্বামী মোক পাৰ কৰা কৰুণাসিদ্ধ।
সংসাৰ সাগৰে আউৰ আন গতি ॥
নাহিকে মাধৱ বান্ধৱ তোমাঁত পৰে।
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৩৬)
- ১৩। বাম হৰি কৰুণাময় তোমাৰ চৰণে ভজো।
স্বামী দুমাই যেন সংসাৰে নমজো ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ২৪০)
- ১৪। ও হৰি প্ৰভু জগন্নাথ—
নিস্তাৰ কৰা দাকুণ সংসাৰে।
কৃষ্ণৰ চৰণ ছাড়ি আন গতি—
নেদেখো হানাবে ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৮১)
- ১৫। বান্ধৱ মাধৱ উদ্ধাৰ বাপ।
কতনো সহিবো সংসাৰ তাপ ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৯৫)
- ১৬। সংসাৰ সাগৰ ইটো পৰম দুস্তৰ।
ইহাত পৰিয়া জীৱ আছে নিবস্তৰ ॥
তিনিবিধ দুখে ভৈলা দাবানল প্ৰায়।
কৰে অতিশয় পীড়া জীৱক সদায় ॥
হেন ভৱ-সিদ্ধ তৰিবাক যিটো চাই।
কৃষ্ণ-লীলা কথা বিনে আন নোকা নাই ॥
(ৰত্নাকৰ, ২৫২—২৫৩)

১৭। অথিৰ ধন জন   জীৱন যৌৱন
 অথিৰ এহু সংসাৰ ।
 পুত্ৰ পৰিবাৰ   সৱহি অসাৰ
 কৰবো কাহেৰি সাৰ ॥
 কমল দল জল   চিত্ত চঞ্চল
 থিৰ নোহে তিল এক ।
 নাহি ভয়ো ভৱ   ভোগে হৰি হৰি
 পৰম পদ পৰতেক ॥

(বৰগীত, ১৭)

১২। সংসাৰ গৰ্ভে পৰি আছে লোক ।
 মোহিত অন্ধ নেড়ায় হুংখ শোক ॥
 কাল ভূজঙ্গ দংশি লৱে প্ৰাণ ।
 কৃষ্ণ বিনে কোনে কৰিবে ত্ৰাণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ২৩৩৩)

১৯। সংসাৰ চক্ৰত   চিৰকাল ভ্ৰমো
 তোমাত নভৈল বোধ ।
 একোৱে প্ৰকাৰে   সুখ শাস্তি নাই
 নিজিনিলো কাম ত্ৰোদ ॥
 প্ৰণত পালক   তোমাৰ চৰণে
 লৈলোহো আৱে শৰণ ।
 ভয় শোক মৃত্যু   গুচয় যিমতে
 বন্ধা কৰা নাৰায়ণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৩৮৯—১৩৯০)

বিষয়

১। বিষয় বিষটৰ   বিষে জৰজৰ
    জীৱন নাৰহে থোৰ ।
 কমল দলজল   চিন্তা চঞ্চল
    ঠিৰ নোহে ভিল এক ।
 নাহি ভয়ো ভৱ   ভোগে হৰি হৰি
    পৰম্পৰ পৰভেক ॥

(বৰগীত, ১৭)

২। ঋণিক জীৱন   মিলিব মৰণ
    গিলিবেক ধৰি কালে ।
 ইটো নৰতনু   নেনা আলে জালে
    বিষয় মিছা জঞ্জালে ॥
 যেন বিব-লতা-   চয় ফুল-ফলে
    আছে জকমক কৰি ।
 প্ৰথম দেখন্তে   সুন্দৰ পাহত
    পৰশিলে যায় মৰি ।
 সেহি মত ইটো   পুত্ৰ দাৰা ধন
    বিষয়ৰ যত সুখ ।
 প্ৰথমে আনন্দ   মিলান্ত পাহত
    গুণন্তে পৰম দুঃখ ॥
 যত দেখা ধন   শৰীৰ সজ্জন
    মৰিলে লগে নাযায় ।
 হৰিৰ ভকতি   পৰম সম্পত্তি
    ইহ পৰলোকে পায় ॥

(দশম, ৫১১—৫১৩)

- ৩। বিষয় বিলাসে নিলে ইহেন জন্মক ।
ছাইৰ অৰ্থে পোলা কয় জাতি-চন্দনক ॥
মহামণি বস্তু যেন সম মুহি মোলে ।
তাকো সলাই আনি কাঞ্চমণি পিন্ধে গলে ॥
একে কাকমাংস সিও আঢ়া কুকুৰৰ ।
অতি অল্প সিও দেখা মুহিসে বিস্তৰ ॥
তাকো মহা প্ৰৱন্ধ কৰিয়ে নপাই লাগ ।
যদি পাৰে তাকো আসি আনে খোজে ভাগ ॥
সেহি মৰ্ত বীভৎস বিষয় যত সুখ ।

(বামায়াণ, উত্তৰা কাণ্ড)

- ৪। বিষয়ৰ সুখ যত দুঃখ সে অন্তত ।
মহা আপদৰ ঘোৰ ইটো দেহ যত ॥

(বটাকাৰ, ১০১৩)

- ৫। জল বৃদবৃদ যেন অথিৰ জীৱন ॥
ধন জন বন্ধু যত পুত্ৰ প্ৰাণ জায়া ।
সমস্ত অৱস্থা যেন ইন্দ্ৰজাল-মায়া ॥
দুঃখময় সংসাৰত সৌকাৰ্য্য কিঞ্চিত ।
বিষ কলসৰ যেন মুখত অমৃত ॥
হেন বিষয়ত কেনে কৰাহা বিশ্বাস ।
অমৃতক তেজি যেন বিষ কৰা গ্ৰাস ॥
পৰম অজ্ঞানী যেন কিৰাত সকলে ।
মুকুতাক তেজি গুণ্ণমণি পিন্ধে গলে ॥
হৰি ভক্তি এৰি যিটো আন কৰ্ম কৰে ।
জানিবা পাইলেক তাক ভেন পটমুৰে ॥

(দশম, ২৩০২—২৩২২)

৬। বিধায়ক সুখ মত হৃৎকম্পে অন্তত ।
মহা আপদৰ ঘৰ ইটো ভোগ যত ॥
বহু ধন ভৈলে হোৱে মৃত্যুসে বিস্তৰ ।
আছয় আগতে শোক সমস্তে লোকৰ ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ১০১৩)

৭। বিষয় বিলাস
ওহি ভর-পাশ
তেজু অভিলাষ
কক ইবি নামে সুদৃঢ় বিছোরাস ॥
(ভট্টমা, পত্নী প্রসাদ নাট)

৮।   ও হবি বাম   নাবায়ণ যাদবানন্দ
                  দূর কৰা মোৰ মায়া।
                  বিষয় ব্যাধিৰ   ঔষধ মাগে
                  ভকতি   অমিয়া ॥   (কীৰ্ত্তন, ৩৬)

৯। অথিব জীৱন ধন যোৱন দেহ ।
 সুহৃদ সোদৰ স্মৃতি কিছু নোহে কেহ ॥
 পেখিতে অমিয় বস বিষ পৰিণাম ।
 তথিয়ে মজ্জালৈ মন মেৰি বায় ॥
 নিৰামল বিষ-বিষু কামিনী লোহ ।
 ভাসু পবল মেৰি এমন মোহ ॥
 তাকৰ ছোবাইতে সখ নাহি ধিক ।
 গুৰুৱা মনোৰথ বাঢ়লি ধিক ॥

(বঙ্গদীপ্ত, ১৫)

১০।   যি কাষে আকুল মন   ইটো ভাৰ্যা পুত্ৰ ধন
             নাটেক টাটেক সবে মায়া ।
             তিলেক সংযোগ হুই   তিলেকতে কিছু হুই
             চঞ্চল মেঘৰ যেন ছায়া ॥   (বৰ্ত্ত, ১৪)

১১। পশু শৰীৰতো আছে জানা ইটো
বিষয়ৰ যত সুখ ।
যিটো ধীৰ হয় তেজিয়া বিষয়
তৰোক সংসাৰ দুখ ॥

(বঙ্কাকব ভাঃ ৩৮)

১২। সূত বিত্ত জায়া বিষয় জঞ্জাল
ছিণ্ডা মোৰ মোহ-জৰী ।
তোমাৰ চৰণ নিতান্তে চিন্তিয়া
খুৰো কৃপা কৰ, হৰি ॥

(কাঁওন ১৮২০)

১৩। নাৰায়ণ ! চৰণে কৰোহো গোহাৰি,
বিষয় বিলাস—পাশে ছান্দি ইন্দ্ৰিয়
মোহি ওহি লুটে বাটোৱাৰি ॥ ৩৭ ॥

পদ—নাসা গন্ধ মধুৰ বস বসনা
শ্ৰৱণা বিবিধ ধ্বনি ধাৱে ।
নয়না ৰূপ পৰশ হচ চাহে
কাহে ভাজোঁটো প্ৰভু ! পাৱে ॥

(কবীগীত, ১৫)

গৃহ-বাস

১। ইটো গৃহ-বাস বন্দীশাল যেন দেখা ।
পুত্ৰ-দাৰা ধন-বত্ত যেন জল-বেথা ॥
মহা মোহি-নিহলক ভাঙ্গন নয়ায় ।
কাম-ক্ৰোধে পাই আত নিতে কৰে টাই ।

নানাবিধ ব্যাধি কঠা-ছিঙ্গে * অপমান ।

এহিমতে নিকাৰ ভুঞ্জন্তে যায় প্ৰাণ ॥

আতে শতশৃণ তুংখ ঘোৰ যমপুৰ ।

দৃতৰ হাতত হুইবে সবে বুদ্ধি চুৰ ॥

(ভক্তি প্ৰদীপ, ২৯১-২৯৩)

২। যিটো জানী জিতেন্দ্ৰিয় আত্মাত বময় ।

গৃহ-বাস দোষে বা তাহাক কি কৰয় ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৫৮২)

৩। কৃষ্ণ কথা শুনা সৰ্ব্বজনে ।

উদ্ধাৰিয়ে কৃষ্ণৰ কীৰ্ত্তনে ॥

মোক্ষ পাইবা গৃহবাসে থাকি ।

জানি হৰি হৰি বোলা ডাকি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৮৫৪)

দুবিধ ধৰ্ম্ম

১। বোলন্ত দুইবিধ ধৰ্ম্ম আছয় লোকৰ ॥

স্বৰ্গাদিৰ অৰ্থে যত কৰে ধৰ্ম্মগণ ।

সেই ধৰ্ম্ম জানিবাহা প্ৰবৃত্তি লক্ষণ ॥

যিটো ধৰ্ম্মে মাধৱত ভকতি হোৱয় ।

আকেসে পৰম ধৰ্ম্ম বুলিয় নিশ্চয় ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৮৭৪)

(ক) প্ৰবৃত্তি পথ

- ১। বোলন্তু শুনিলা যিটো   প্ৰবৃত্তি পথক তুমি
বেদে তাক নিবাৰ কৰয়।
অনৰ্থৰ হেতু মাত্ৰ   কেৱলে প্ৰবৃত্তি পথ
কহেঁ। শুনিয়োক মহাশয় ॥
বিষয়ক গুণ বুদ্ধি   কৰিলাত পুৰুষৰ
হোৱে তাত অতি আসক্তি।
নানা কাম মনোৰথ   হোৱে পাছে অতিশয়
ক্ষেণেকো নাহিকে সুস্থমতি ॥
সিটো কাম মনোৰথ   ভঙ্গ কৰে যিটো নৰে
তাৰ লগে কন্দল লাগয়।
উপজে দুখহ ক্ৰোধ   গুচয় সকলো বোধ
শীঘ্ৰে আসি অজ্ঞানে গ্ৰাসয় ॥
কিবা কাৰ্য্য ভাল মন্দ   একো আৰ নজানয়
হোৱে আসি অসন্তু সমান।
পুৰুষাৰ্থ হোৱে হানি   মৰা তুল্য সিটো প্ৰাণী
কহিলো তোমাত বিচাৰমান ॥
বিষয়ত অতিশয়   নিমজিল মন যাৰ
সিটো আৰ একো নজানয়।
বৃক্ষৰ জীৱন যেন   মৃত্যুকৰ তুল্য সিটো
ভাটি যেন নিশ্বাস কাটয় ॥
(বত্নাকৰ ভাঃ, ২৪২—২৪৪)

(খ) নিবৃত্তি পথ

- ১। নিষ্কাম ভক্তি একো বিপ্লি নপায়।
একান্তিক জ্ঞেয়স ইহাকে বুলি কয় ॥

নিবৃতি লক্ষণ এহি ধৰ্ম মুখ্যতৰ ।

- হৰি ভকতিসে ফল সমস্ত ধৰ্মৰ ॥

হুহিকে ধৰ্মৰ অৰ্থ কাম আদি ফল ।

হৰি-ভক্তি মহা ফল ধৰ্মৰ কেৱল ।

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৮৭৫—৮৭৬)

স্বৰ্গ-সুখ

১।

স্বৰ্গৰ সুখত বহু বিধিনি আছয় ।

হোৱে নাশ স্বৰ্গ হস্তে জানিবা নিশ্চয় ॥

স্বৰ্গ-সুখ এতেকে নিষ্ফল অতিশয় ।

বিধিনি বৈশ্ণৱ্য আদি যদি হুহিকয় ॥

তথাপিতো নাশ দুঃখ অৱশ্যে আছয় ।

সুনিশ্চিত ৰূপে যদি কৰ্ম আচৰয় ॥

ইষ্টদেৱ ইন্দ্ৰাদিক যজ্ঞত যজয় ।

নিজ পুণ্য সাধিয়া স্বৰ্গক চাৰি যায় ।

দেৱে যেন ভুঞ্জে তৈতে দিবা ভোগ পায় ॥

সৰ্বভোগে সম্পূৰ্ণ বিমানে থাকে চড়ি ।

গজকৰ্ম সকলে গীত গায় তাল ধৰি ।

দেৱ-স্ত্ৰীৰ মাজে কৰে অনেক বিহাৰ ।

ফুৰে বঙ্গে বিমানে ইচ্ছায় আপোনাৰ ॥

নন্দনাদি স্থানে ক্ৰীড়া আনন্দে কৰয় ।

আপুনি হৈবেক পাত তাকো নজানয় ॥

তাৱতেসে ক্ৰীড়ৈ মহা আনন্দে স্বৰ্গত ।

যাবত হুহিকে আসি পুণ্য সমাপত ॥

ভৈল ক্ষয় যেয়ে সিটো নিজ পুণ্যচয় ।

মহা দুঃখে স্বৰ্গ-সুখ এড়িয়া পৰয় ॥

নাহিকয় ইচ্ছা স্বৰ্গ-সুখ এড়িবাক ।

তথাপিতো কালে আসি পেলায় তাক ॥

(বঙ্কাকব ভাঃ, ৯৪২—৯৫৫)

২ । স্বৰ্গতো নাহিকে সুখ দুঃখেসে কেৱল ।

স্বৰ্গৰ নিমিত্তে কৰ্ম সকলে বিফল ॥

এহিমতে যিটো নৰ স্বৰ্গাদিৰ অথে ।

সদায়ে কৰ্মত বতি কৰে মাত্ৰ বুথে ॥

লৈয়া এক শৰণ কৃষ্ণক নভজয় ।

সংসাৰ তাপতে সদা পৰিয়া থাকয় ।

(বঙ্কাকব, ৯৫৭—৯৫৮)

বৈকুণ্ঠ

১ । অনন্ত মহিমা   আমাৰ ধানৰ

কহো কিছু তাৰ গুণ ॥

নাহি তাত মায়া   কালৰ বিক্ৰম

লোভ মোহ ক্ৰোধ কাম ।

সদায়ে আনন্দ   মহা সুখময়

প্ৰসিদ্ধ বৈকুণ্ঠ ধাম ॥

ইন্দ্ৰিয়ৰ ভোগ   স্বৰ্গ-সুখ মানে

কুৎসিত আতি বিনাশী ।

যিটো নিজ সুখ   আত্মাৰ আনন্দ

বৈকুণ্ঠত মিলে আসি ॥

মোহোৰ সমান   সুসিদ্ধ স্বৰূপ

ভকতে পাৱে তথাত ।

নীল তম্বু পীত   বস্ত্ৰে শোভে আতি

সমস্তৰে চাৰি হাত ॥

(অৰ্জুনৰ প্ৰতি কৃষ্ণ—ভক্তি প্ৰদীপ, ২৯৫—২৯৬)

- ২ । বৈকুণ্ঠ নগৰ যেন শুনা পৰীক্ষিত ।
 যাত কৰি শ্ৰেষ্ঠলোক নাহি কদাচিত ।
 নাহি তাত কাম ক্ৰোধ লোভ মোহ ভয় ।
 আত্মজ্ঞানী হুয়া সৱে স্তুতিসে কৰয় ॥
 কালৰ বিক্ৰম প্ৰকৃতিৰ গুণচয় ।
 বৈকুণ্ঠ পুৰত কদাচিতো নাহিকয় ॥
 সৰ্ব্বক্ষণে অখণ্ড আনন্দ জয় জয় ।
 কেৱলে ভকতে তাত নিবাস কৰয় ॥

(দ্বিতীয়, ১৯৮—১৯৯)

- ৩ । ব্ৰহ্মাণ্ডৰ বাজ সিটো কৃষ্ণৰ নগৰ ।
 কদাচিতো নোহে নাশ জানা মুনিবৰ ॥
 প্ৰপঞ্চৰ ভিতৰ লুহিকে সিটো থান ।
 ভক্তৰ নিমিত্তে কৃষ্ণে কৰিছা নিৰ্ম্মাণ ॥
 জ্ঞানকৰ্ম্ম যোগ যাগ তপস্তা আচৰে ।
 কদাচিতো বৈকুণ্ঠক নযায় সিটো নৰে ॥

(দ্বিতীয়, ৮১—৮২)

কৰ্ম্ম

- ১ । বেদে যাক বিহিয়াছে তাকে বুলি কৰ্ম্ম ।
 বেদে যাক নিষেধিলে সেহিতো অকৰ্ম্ম ॥

বিহিত নাচৰি হয় বিকৰ্ম পাতেক ।
 এহি তিনিবিধ কৈলো তোমাত প্ৰভোক ॥
 বিকৰ্ম অকৰ্ম কৰ্ম এহিতো ত্ৰিতয় ।
 বেদেবেসে মত জানা লৌকিক নহয় ॥
 যাক বেদ বোলে সিটো ঈশ্বৰ সাক্ষাত ।
 যিটো ঈশ্বৰত হস্তে হৈয়া আছে জাত ॥
 ইহাৰ অৰ্থত মোহ হোৱে মহাজ্ঞানী ।
 বেদৰ তত্ত্বক পাইব আন কোন প্ৰাণী ॥

(নিম্ননিৰসিদ্ধ, ২০৭—২০৯)

২ । কৰ্ম্মসে ওপজে জন্তু কৰ্ম্মসে প্ৰলয় ।
 মুখ দুঃখ শোক ভয় কৰ্ম্মসে মিলয় ॥
 আছন্তু ঈশ্বৰ যদি ফল-দাতা হোন্তু ।
 কৰ্ম্মীক পাৰন্ত অকৰ্ম্মীৰ কিছু নন্তু ॥
 শুভাশুভ ভূঞে লোক নিজ কৰ্ম্ম-ভাগে ।
 ইন্দ্ৰক পূজয় কিয় ইন্দ্ৰ কৈত লাগে ॥

(দশম, ১০০৬—৭)

কৰ্ম্ম-যোগ

১ । যিমত গহন কৰ্ম্ম শূনা পৰিচ্ছেদ ।
 শিক্ষা দেখ মূঢ়ক পৰোক্ষ বাদে বেদ ॥
 স্বৰ্গ-মুখ আদি লোভ লগাই প্ৰথমত ।
 প্ৰৱৰ্ত্তান্ত অভ্জানীক সকাম কৰ্ম্মত ॥
 ভূঞ্জিবো নিৰ্দিষ্ট মুখ লভিয়া স্বৰ্গক ।
 হেনয় কামনা কৰি অৰ্চে ঈশ্বৰক ॥
 বাঢ়ে প্ৰীতি বেদৰ শুনিয়া ফল-শ্ৰুতি ।
 পাছে সেহি কৰ্ম্মে তাৰ সাধিবে মুকুতি ॥

যেন পিতৃ শিশুক লাড়ু লোভ দিয়য় ।
 তাক পাইবো বুলি শিশু ঔষধ পিয়য় ॥
 পাছে খণ্ড লাড়ুৱে গৰ্ভৰো বোগ হৰে ।
 সেহিমতে অজ্ঞানী বেদৰ শিক্ষা ধৰে ॥
 পাছে বেদে বোলে এড়া ইসৰ কামনা ।
 নিষ্কামে কৰিবা এক কৃষ্ণত অৰ্পণ ॥
 সেহি কৰ্মে কৰাই বিষয়ত বিৰকতি ॥
 উপজাইবে মাধৱত পৰম ভকতি ॥
 পৰম অজ্ঞানী হয় যিটো দুষ্ট চিন্ত ।
 ইসৰ নকৰে কৰ্ম' বেদৰ বিহিত ॥
 যাইবে সিটো বিকৰ্ম' পাপতে অধোগতি ।
 মৰি মৰি উপজিবে যাতনাক প্ৰতি ॥
 হেন জানি নিৰাময় আপোনাৰ চিত্ত ।
 কৰিব সাত্বিক কৰ্ম' বেদৰ বিহিত ॥
 ছাড়িয়া কামনা কৰি অৰ্পণ ঈশ্বৰে ।
 পাহঁবেক পৰম তেৱে সিদ্ধি সিটো নৰে ।
 সেহি কৰ্মে' কৰে জানা কৰ্ম' নিবাৰণ ।
 ফল শ্ৰুতি মানৈ হোৱে কচিৰ কাৰণ ॥

(নিমিনৱসিদ্ধ, ২১১—২১৭)

- ২ । বোলন্ত পৰম অজ্ঞ ইটো লোকচয় ॥
 কৰন্ত অশুখ কৰ্ম' সুখক ইচ্ছায় ।
 আপোনাৰ কৰ্মে' আপুনিযে বন্ধ যায় ॥
 ইহ পৰকালত ভোগ কৰি ৰতি ।
 সংসাৰত ভ্ৰমি ফুৰে অতি মন্দমতি ॥

(বট্টাকৰ ভাঃ, ৪৩৭—৪৩৮)

৩। ওমা ! সোজা পন্থ না হেৰি।

কোটি কৰম কায় হৰিকো নাহি পায়
পড়ল ভৱ বেৰি বেৰি ॥

(বৰগীত, ১৩)

৪। নপায় মোক যোগ যাগ যজ্ঞ দানে।

মহামন্ত্ৰ জপি কোটি শত তীৰ্থ স্নানে ॥

নপায়ে আমাক একাদশী উপবাসে।

নকৰয় বশ্য মোক পৰম সন্ন্যাসে ॥

আন মন্ত্ৰ কৰিয়া মিছাত মৰে লোক।

ভকতৰ সঙ্গৈ শেষে মাত্ৰ জানে মোক ॥

(একাদশ, ১২২৯৭)

৫। তীৰ্থি বৰত তপ জপ যাগ যুক্তি।

মন্ত্ৰ পৰম ধৰম কৰম কৰত নাহি মুক্তি ॥

(বৰগীত, ৯)

৬। হৰিৰ ভকতি হীন যত কৰ্ম্মচয়।

জীৱক কেৱল মাত্ৰ বন্ধন কৰয় ॥

(বন্ধাকৰ ভাঃ, ৯০৫)

৭। পাপত মগন হুৱা কৰ্ম্মক আচৰে গৈয়া

জানা সি কি পুণ্য সিজে তাৰ।

দুৰ্ঘোৰ কলিত ইটো মলমতি মনুষ্যৰ

একো বস্তু নাহি অধিকাৰ ॥

যেন সূৰ্ণক শুদ্ধ মৃত্তিকা নকৰে যদি

ধোৱে নিয়া অৱখ্যাত জলে।

খপন্তে খপন্তে যেনে বহি অভ্যন্তৰ ভৈল

তেৱে সূৰ্ণক তেজে মলে ॥

এহিমতে তপ জপ   যজ্ঞ যোগ আচরিয়।

মিছাতেসে পারে মহা বেদ ।

যারত নিশ্চয় কবি   হিয়াত নাদবে হবি

তুহি তায়ে কস্ম-বন্ধ ছেদ ॥

দেবসৰ উপাসয়   যদি যোগ অভ্যাসয়

করে স্নান সমস্তে তীর্থত ।

নাম জপ তপে বুদ্ধি   হুহি অভ্যন্তর শুদ্ধি

কহিলো তোমাত ইটো তত্ত্ব ।

জগত ঈশ্বর হবি   তাক্কে হৃদি স্থিত কবি

যিমতে পবিত্র হোরে চিত্ত ॥

(দ্বাদশ, ১৪৩—১৪৫)

৮। কেবল কন্মিত মাত্র বিশ্বাস যাহার।

হিয়াত থাকন্তে তুমি বিদূষ তাহাৰ ॥

তোমাৰ গুণৰ মাত্ৰ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ।

ইটো ধম্মে' সদা যাব ভৈল প্রবর্তন ॥

অহঙ্কাৰ আদি তাৰ যত্নপি থাকয় ।

তথাপি সাক্ষাত সিটো তোমাক পারয় ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৪৩০—৪৩১).

৯। কৰ্মৰ পুছিল। বাণী   তাক শুনা মহামানী

যিটো নাম নধৰে আমাৰ ।

জনম গোরাই বুথা   মুণ্ডনে আমাৰ কথা

তাৰেসে কস্ম'ৰ অধিকাৰ ॥

দ্বিষ্ট চিন্তে যিটো জন   কথা বৃথা বৃথা মন

তাৰ কস্ম' সকলে বিফল ।

তিলেকো নাথাকে বই   তেতিন্ধণে যাই বই

এওরা ঘটব যেন জল ॥

ঠটো কথা সাৰে সাৰ   জ্ঞানত কৰ্ম্মত আৰ
 নকৰিবা বিশ্বাস কিঞ্চিত ।
 শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰা   সুখে সংসাৰক ভৰা
 দিয়া মোৰ চৰণত চিন্ত ॥
 তপ জপ যজ্ঞ দানে   যিটো ফল মহাদানে
 জ্ঞান বৈৰাজত মহাফল ।
 যিটো হৰিনাম গাৱে   বসি সব সুখ পাৱে
 দেখা সবে ভকতিৰ বল ॥

(একাদশ, ১৯৩২৩—১৯৩২৫)

১০ ।   স্মৰণৰ মল যেন অগ্নিসে হৰয় ।
 অগ্নি বিনা আন একো মতে হুণ্ডচয় ॥
 সেহিমতে যোগীৰো অশুভ যত যত ।
 বিষ্ণুসে কেৱল তাক হৰন্তু সমন্ত ॥
 দুৰ্ব্বাসনা গুচাইতে যোগাদি নপাৰয় ।
 তপ জপ প্ৰাণায়াম দেৱ উপাসয় ॥
 প্ৰাণীত কৰয় মৈত্ৰী যত তীৰ্থ স্থান ।
 আনো নানা ধৰ্ম্ম যত জপ যজ্ঞ দান ॥
 আত্যন্তিক মনৰ শুদ্ধিক নলভয় ।
 হৰিক হৃদয়ে ধৰি যেন শুদ্ধি হয় ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৭৩০—৭৩২)

১১ ।   নছাড়ে কৰ্ম্মক শোক-দুঃখে প্ৰতি দিনে ।
 জ্ঞানতো নাহিকে গতি ভকতি বিহীনে ॥

(একাদশ, ১৫২)

১২ ।   হৰিৰ ভকতি হীন যত কৰ্ম্মচয় ।
 জীৱক কেৱলে মাত্ৰ বন্ধন কৰয় ॥

(বঙ্গাকব, ৯০৫)

- ১৩। পৰম জ্ঞানৰ কৰ্ম্মত কৰিয়া
ভকতিসে শ্ৰেষ্ঠ আতি ।
ভকতিসে কৰিলে পৰম পৱিত্ৰ
হোৱে মহা অন্ত্যজাতি ॥

(ষষ্ঠ, ৮১)

- ১৪। স্বৰ্গতো নাহিকে মুখ দুঃখেহে কেৱল ।
স্বৰ্গৰ নিমিত্তে কৰ্ম্ম সকলে বিফল ॥

(বট্টাকৰ ভাঃ, ৯৫৭)

- ১৫। পাতকীৰো কৰ্ম্ম আছে শুনি মৰি ঘিণে ।
নাই গতি কলিয়ুগে হৰিনাম বিনে ॥

(একাদশ, ১৯৩১৫)

- ১৬। শৰীৰক মই বুলি জীৱ সৱে
সকাম কৰ্ম্ম আচৰে ।
কৰ্ম্মগতি নানা দেহত ভ্ৰময়
আত্মাক নজানি মৰে ॥

(দশম, ১১৯৪)

- ১৭। তিনিগুণময় জ্ঞান কৰ্ম্ম আদি যত ।
সেহি কৰ্ম্মে বন্ধ হৈয়া জীৱে সংসাৰত ॥
ফুৰি থাকে নানা বিধ শৰীৰক ধৰি ।
এবাৱয় গুণক মোৰ ভকতি আচৰি ॥

(বট্টাকৰ ভাঃ, ৫০৪—৫০৫)

- ১৮। কৰ্ম্ম কৰি সাধয় বিস্তাদি যত যত ।
মুহিকে মুখৰ হেতু জানা স্বৰূপত ॥
ধনে পুৰুষক দুঃখ দেই নিবন্তৰ ।
আপোনাৰ মৃত্যুধন জানা সাৰস্বৰ ॥

কিবা ঈতি সাধিবেক গৃহ পুত্ৰাদিত ।

এহিহেতু অনিত্য থাকয় কদাচিত ।

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ১১৮—১১৯)

১৯ । মায়ায়ে মোহিত হৈয়া কৰ্ম্মক বাখানে ॥

বেদৰ পুস্পিত বাক্যে মতি ভৈল যাৰ ।

তপ-জপ যজ্ঞাদিক দেখিলেক বৰ ॥

এতেকে দুক্ষৰ মহা কৰ্ম্ম প্ৰৱৰ্ত্তিল ।

নজানিয়া হৰিৰ নামক নকহিল ॥

অস্পষ্ট কঠিন মহা দুক্ষৰ কৰ্ম্মত ।

প্ৰাকৃত লোকৰ শ্ৰদ্ধা তাতেসে সতত ॥

স্পষ্ট নাম বাম-কৃষ্ণ অলপ অন্ধৰ ।

নাহিকে ইহাত ৰতি প্ৰাকৃত লোকৰ ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৩২১—২২৩)

জ্ঞান-যোগ

১ । ভকতি বিহীন জ্ঞান-কৰ্ম্ম সৰে ব্যৰ্থ ।

কহিলো স্বৰূপে বেদান্তৰ তত্ত্ব অৰ্থ ॥

(প্ৰথম, ৪১)

২ । জ্ঞানীৰে জানিবা হৰিনামে মোক্ষ ফল ।

নাহিকে নামত পৰে পৰম মঙ্গল ॥

(দ্বিতীয়, ১৫)

৩ । জ্ঞানেসে জানিবা মুখ্য প্ৰায়শ্চিত্ত

দুক্ষৰ জ্ঞানৰ পথ ।

(ষষ্ঠ, ৭৫)

- ৪। ব্রহ্মে এৰে একাকৰ কৰে যিটো জ্ঞানে ।
 যাক পাইলে দূৰ হয় যত কৰ্ম মানৈ ॥
 যেবে ভৈল অচ্যুতৰ ভকতি বিহীন ।
 হেন জ্ঞানো অতিশয় নকৰে শোভন ॥

(বঙ্কাকৰ, ভাঃ—২০৬)

- ৫। পৰম জ্ঞানৰ পথ পায় নৰে
 সিমত পৱিত্ৰ মুই ।
 জ্ঞানৰ পথত নাহিকে সহায়
 কৰ্ম্মত বিঘিনি ভয় ॥
 ভকতি পথত ঈশ্বৰক বন্ধক
 জানিবা ৰাজা নিশ্চয় ।
 জ্ঞান কৰ্ম্ম একো অপেক্ষা নকৰি
 কেৱলে ভকতি তাৰে ।

(ষষ্ঠ, ৭৭—৭৯)

- ৬। পৰম জ্ঞানৰ কৰ্ম্মত কৰিয়া
 ভকতিসে শ্ৰেষ্ঠ আতি ।

(ষষ্ঠ, ৮১)

- ৭। জ্ঞানৰ যোগৰ কথা সখি শুনিয়োক ॥
 ভক্তি-হীন জ্ঞান-যোগ যি জনে আচৰে ।
 নাহি একো ফলমাত্ৰ দুঃখ কৰি মৰে ॥
 স্বৰ্গকো নপাৱে শুধা জ্ঞান-যোগ বলে ।
 যেন কাষ্ঠ পতানক বাহনে নিশ্চলে ॥
 মৎস্য আশা কৰে যেন বৃষ্টিৰ জলত ।
 শুধা জ্ঞান-যোগ জানা সখি সেহিমত ॥

(ভক্তি প্ৰদীপ, ১৯—২০)

- ৮। জ্ঞানতেসে মুক্তি পাবো বুলি কৰে
বিবিধ যোগ অভ্যাস।
তুংখ মাত্ৰ পাৱে পাছতেসে জানে
পৰম সিটো অজ্ঞান।

(দশম, ৪২২)

- ৯। জ্ঞানে গতি কৰৈ বেদ লৈয়া তাৰ পৰিচ্ছেদ
আছে জ্ঞান ভকতিৰ মাজে।
ভকতি কৰন্তে জ্ঞান আপুনি উপজৈ জ্ঞান
যোগ চিন্তি মৰে নিজ কাজে ॥

(একাদশ, ২০০)

- ১০। জ্ঞান পথ এড়ি প্ৰভু তোমাৰ কথাক।
কায়-বাক্য-মনে সেৱে যিটো সাধুজাক ॥
যদ্যপি অজিত তুমি তিনিও জগতে।
তথাপি তোমাক জিনে সেহিসে ভকতে ॥
মুকুতি বসকো শ্ৰৱে তোমাৰ ভকতি।
তাক এড়ি যিটো জ্ঞান পথে কৰে ৰতি ॥
ক্লেশ মাত্ৰ পাৱে সিটো নিষ্ফল প্ৰয়াসে।
বাহানে পতান যেন ততুলক আশে।

(কীৰ্ত্তন, ৭৪—৬)

- ১১। নহাৰে কৰ্ম্মক শোক তুংখ প্ৰতিদিনে।
জ্ঞানতো নাহিকে গতি ভকতি বিহিনে ॥

(একাদশ, ১২২৭৪)

তীৰ্থ

- ১। শুনা সামাজিক জন   যথা জগন্নাথ কথা
তথা পুণ্য তীৰ্থৰ নিবাস ।
সেহিসে নিপুৰ্ণ স্থান   তৈতে সিদ্ধে যন্তদান
ইৰি হোন্ত তথাতে প্রকাশ ॥
(প্রথম, ৮৭)
- ২। তোমাৰ চৰণ চিন্তি   যথাত ভকত থাকে
সেহি পুণ্য সেহি তীৰ্থস্থান ।
(কীৰ্ত্তন, ১৬৬৯)
- ৩। নিষ্ট কৰি কহৌ সারধানে শুনা তুমি ।
ভকত যথাত থাকে সেহি পুণ্যভূমি ॥ ৫
(একাদশ, ১২৩৭১)
- ৪। ধৰ্ম্ম হোম ব্রত তীৰ্থত স্নান ।
যতেক আছে মহাযজ্ঞ দান ॥
তাক এৰে কৰে নামক সাৰ ।
কতনো যাতনা ভুঞ্জিবে মাৰি ॥
(কীৰ্ত্তন, ৫৩)
- ৫। সমস্ত তীৰ্থত শ্ৰেষ্ঠ কৃষ্ণৰ চৰিত্র ।
সৰ্বদেৱ শ্ৰেষ্ঠ কৃষ্ণ নাহি আত ছিদ্ৰ ॥
(বদ্বাকব ৩৪৪)
- ৬। তীৰ্থ বুলি কৰে জলত শুদ্ধি ।
প্ৰতিমাত কৰে দেৱতা বুদ্ধি ॥
বৈষ্ণৱত নাই ইসব মতি ।
গৰুতো অধম কৃষ্ণ বদতি ॥
(কীৰ্ত্তন, ১৩৩)
- ৭। তীৰ্থ বৰত তপ জপ যাগ যোগ যুগুতি ।
মন্ত্ৰ পৰম ধৰম কৰত নাহি মুকুতি ॥
(বৰগীত, ৯)

প্ৰায়শ্চিত্ত

- ১। কুচু চান্দ্রায়ণ আদি যত প্ৰায়শ্চিত্ত ।
ভক্তি বিনে পাতকীক নকৰে পৱিত্ৰ ॥

(বড়াকৰ ভাঃ, ১৭৮)

- ২। য়েৰে প্ৰায়শ্চিত্তে পাতকীক শুদ্ধ কৰে ।
তেৰে কিয় সিটো পুত্ৰ পাতক আচৰে ॥
কদাচিত পাতকত নিৰন্তৰ হয় ।
কোনো বেলা পুত্ৰ সেই পাপ আচৰয় ॥
এতেকেসে ব্যৰ্থ সবে প্ৰায়শ্চিত্ত যত ।
হস্তী যেন স্নান কৰে নদীৰ জলত ॥
ছনাই ধূলা লৈয়া দেহা মলিন কৰয় ।
কদা প্ৰায়শ্চিত্তে পাতকক বিনাশয় ॥
যদি প্ৰায়শ্চিত্তে পাতকক বিনাশয় ।
সমূলৰূপে পাতকৰ বীৰ্যা নুগুচয় ॥
সেহি বাসনাচয় থাকয় চিন্তত ।
সেহি সংস্কাৰে প্ৰৱৰ্ত্তায়ে পাতকত ॥

বড়াকৰ ভাঃ, ২৮২—২৮৪)

- ৩। জাতি অন্ত্য জাতি   পাতকীয়ো তাৰে
হেনসে হৰি ভকতি ।
কোটি প্ৰায়শ্চিত্ত   কৰিয়া কৰ্ম্মাৰ
তৰিবে নাহি শকতি ॥

(ষষ্ঠ, ৭৭)

দ্বিতীয় আধ্যা

ভক্তি খণ্ড

ভক্তি যোগ

১। মোহোৰ একান্ত ভকতৰ প্ৰসঙ্গত ।

× × × ×

তাসম্বাৰ সঙ্গে যিটো গুনে কৰ্ণ পাতি ॥

মায়া নিবৃত্তিৰ পন্থ যিটো মই হৰি ।

প্ৰথমতে শ্ৰদ্ধা মোত মিলে শীঘ্ৰ কৰি ॥

অনন্তৰে হোৱে ৰতি ভকতি আমাত ।

অনুক্ৰমে হোৱে আসি কহিলো তোমাত ॥

(বজ্জাকৰ ভাঃ, ৬৩ - ৬৫)

২। কৰিয়ো হৰিৰ চৰণে ৰতি ।

কলিত হৰিৰ নামেৰে গতি ॥

(কৌৰ্ণ, ৫)

৩। হৰিৰ ভকতি গুহি পৰম সম্পদ ।

দহে দোষসৰ মিলায় মনোৰথ ॥

(কেলি গোপাল নাট)

৪। যাহে ভকতি তাহে মুকুতি

ভকতি এ তত্ত্ব জানা ।

যৈছে বণিক

চিন্তামণিক

জানিয়া গুণ বাখনা ॥

(বৰগীত, ১০)

৫।   যাহে ভকতি   বকতি শকতি

তাবক ইহ সংসার ।

কীট পতঙ্গম   জঙ্গম সঙ্গম

ভকতক পাই নিস্তাৰ ॥

(ଭଢ଼ିଆ, କାଳି ଦୟନ ଆଦି)

৬।   রূপ তপ তীর্থ স্থান   নলাগে ধারণা ধ্যান

কেবলে ভকতি গতি সাধে ।

কৰন্তে নাহিকে কষ্ট   অল্লৰো নাহিকে নষ্ট

আক একে। বিঘিনি নবাধে ।

তিনিও লোকত সাব   ভকতিত পবে আব

नाहि नाहि आक जान निष्टे ।

হৃদয়ত রূপ ধবে   বচনে নামক স্বৰ্বে

সি সি জন মহন্ত বিশিষ্ট ॥

(প্রথম, ১৭৪—১৭৫)

৭।   শুনিয়োক সৰ্বজন   ভকতিসে মহাধন

আনি জপ যজ্ঞ ধর্ম্য ধান্দ।।

ভকতিসে নিজ মাতা   ভকতিসে গতি দাতা

জানি ভকতিক গলে বাস্কা ॥

ଭକତିତ ଦିୟା ଯତି   ଭକ୍ତିତ କବା ବତି

ভকতিসে পবলোক-বিত ।

কবিয়ে। ভকতি নিত   হেনসে ভকতি হিত

মৰণতো নেৰৈ কদাচিত ॥

(षष्ठ, ८२)

୪ ।   ଭକତିସେ ମାତା   ଭକତିସେ ପିତା

ভକতিসে বନ୍ଧୁজন ।

ভকতি শ্লোক   সোদৰ বিধাতা

ভকতিসে মহାধନ ॥

ভকতিসে গতি   ভকতিসে মতি
 ভকতিসে দেৱ নিজ ।
 ভকতিসে চিত্ত   ভকতিসে বিস্ত
 ভকতি মোক্ষৰ বীজ ॥
 ভকতি সদায়   সহায় ভকতি
 জীৱন যৌৱন প্ৰাণ ।
 ইহ পৰলোকে   ভকতি বিনায়
 নাই নাই গতি আন ।
 জানি সৰ্বজন   ভকতিত মন
 দিয়া ত্যজি আন কাম ।
 জন্মক সাক্ষি   নিবন্তৰে নৰে
 ডাকি বোলা ৰাম ৰাম ॥

(দশম, ২২১—২২২ঃ)

৯ ।   নলাগে ভক্তিত দেৱ দ্বিজ ঋষি হুইবে ।
 নলাগে সম্ভূত শাস্ত্ৰ বিস্তৰ জানিবে ॥
 তপ জপ যজ্ঞ দান সবে বিড়ম্বন ।
 কেবল ভক্তিত তুষ্ট হোন্ত নাৰায়ণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ৩৮১ঃ)

১০ ।   কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে কহে শুন্য নিবন্তৰ ।
 কলিযুগে ভাগ্যে ভাৰতত ভৈলা নৰ ॥
 হৰি ভকতিত য়েবে কৰা দৃঢ়মতি ।
 ইজন্মত নিশ্চয়ে পৰম পাইবা গতি ॥
 ভকতিত পৰে ধৰ্ম্ম নাহি সংসাৰত ।
 চাৰিয়ো বেদৰ জানা এহি সাৰ তত্ত্ব ॥
 ৰাম নাম অমৃত সততে কৰা পান ।
 ৰোলা হৰি হৰি কেতিয়কৈ পড়ে প্ৰাণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১০০৭—৮)

১১। সমস্ত জীৱৰ আত্মা মহা মহেশ্বৰ ।
 তাহাস্তো সংশয় কৰে কমন পামৰ ॥
 বিষ বুলি অমৃতক পীয়ে যিটো নৰ ।
 লুহিবেক হেন জানা অজৰ স্মৰ ॥
 যেন তেন মতে মাত্ৰ স্বৰোক সততে
 এতেকে মুকুতি পালে কহিলো বেকতে ॥
 জাতি অজাতিক নবাচন্ত ভগৱন্তে ।
 পশু-পক্ষী বৃক্ষো মোক্ষ পালে যাত হন্তে ॥
 নিৰূপম হৰিৰ ভকতি লুহি বৃথ। ।

দশম, ১২৩৩—১২৩৫)

১২। তাহাৰ উত্তম জন্মো কিবা কৰিবেক ।
 কৰ্ম্মে বা তাহাৰ কিবা কাৰ্য্য সাধিবেক ॥
 দেৱৰ সদৃশ আয়ু যদি তাৰ ঠৈল ।
 তথাপিতো তাৰ আয়ু ব্যৰ্থে বহি গৈল ।
 জানা শাস্ত্ৰ শুনয় কৰয় কিবা তাক ।
 অতি চাতুৰালি কৰি বোলে বহুবাক ।
 বল-বুদ্ধি যতোক চিত্তৰ বৃত্তিচয়
 যোগ সাংখ্যে সন্ন্যাসে বা কি কাৰ্য্য সাধয় ॥
 বেদ-পাঠ ব্ৰত-দান তীৰ্থ-স্নান কৰে ।
 আৰো নানা শ্ৰেয়ঃ সব সাধন আচৰে ॥
 হৰিক নজ্ঞানে যিটো সবে ব্যৰ্থ তাৰ ।
 হৰি-ভক্তি বিনে মহা ফল নাহি আৰ ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৮৯১—৮৯৩)

১৩। পঢ়ি শুনি নাপায় তং ।
 চাই থাকে কাণী বগলীৰ মত ॥

(ককৰা)

যেন উদৰৰ বহি ভূঞ্জে প্ৰাণী অন্ন যত
জীৰ্ণ কৰে সবাক স্বতয়ে ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৪৭৬)

১৯। মুকুতিত কৰি যেন ভকতি গৰিষ্ঠ অতি
কহৌ শুনা সাৱধান মনে ।
সামুজ্জা মোক্ষকে মোৰ নবাঞ্চয় কদাচিত
আমাৰ একান্ত ভক্তগণে ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৪৭৭)

২০। ভকতি আনন্দপূৰ্ণ ছয়া একো নবাঞ্চয়
আমাৰ ভকত নিবন্তৰ ॥
বৈকুণ্ঠৰ সালোক্যাদি পদচয় যদি দেখ্ত
ভক্তি বিনে তাকো নলয় ৷
নবাঞ্চিবে আন কাম আমাৰ ভকত সবে
কিবা আত কহিবে লাগয় ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৪৭৮—৪৭৯)

২১। হোৱে অতি চিন্ত বিষয় আকাৰ
বিষয়ক ধ্যান কৰি ।
সেহিমতে মোৰ স্বৰূপ পায়
চিন্তে মোক সদা স্মৰি ॥
এতেকে অন্তৰ সাধন যতেক
যত তাৰ ফল হয় ।
স্বপ্ন মনোৰথ যেন সিটো হৱে
জানিলে যাক হাসয় ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৩৭২)

২২। মুকুতিকো প্ৰৱে তোমাৰ ভকতি
তাক এড়ি হোৱে নাশ ।

জ্ঞানভেসে মোক্ষ পাবো বুলি কবে
বিবিধ যোগ-অভ্যাস ॥

(দশম, ৪৯২)

২৩। নমাগোহো মুখ-ভোগ নলাগে মুকুতি ।
তোমাৰ চৰণে মাত্ৰ থাকোক ভকতি ॥

(অষ্টম, ১০৪৪)

২৪। বোলন্ত যতেক ধৰ্ম্ম আছয় সকল ।
ভকতি বিনে সিটো কৰ্ম্ম শ্রমসে কেৱল ॥
ভকতি প্ৰধান ধৰ্ম্ম এতেকে সদাই ।
সহজতে আচৰিব পৰম শ্ৰদ্ধাই ॥
নিশ্চয় কৰিয়া একে হৰিতেসে মন ।
কৰিব হৰিক সদা শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ॥
হৰিসে পৰম ধ্যায় মাত্ৰ পূজ্য ।
কহিলোহো তোমাসাত এহি মহা গুহ্য ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৪৭০—৪৭১)

২৫। আন ক্ষুদ্ৰ দেৱতাত যদি নেদে মতি ।
মহা ছৰাচাৰ কৰে আমাত ভকতি ॥
সেহিসে পৰম সাধু জানা মহাশয় ।
যিহেতু আমাক মাত্ৰ কৰিলে নিশ্চয় ॥
এতেকে নোছোৱে পাপ পুণ্য কলেৱৰ ।
পৰম মুকুতি পাত্ৰ হোৱে সিটো নৰ ॥
... ..

ছৰাচাৰো তৰে আতি আত কোন চিত্ৰ ।
চণ্ডালকে কৰে মোৰ ভকতি পৱিত্ৰ ॥

(একাদশ, ১৯২৮৩—১৯২৮৪)

২৬। এড়িলেক যিটো আন দেৱত ভকতি।

একে মাধৱক মাত্ৰ ভজে দৃঢ়মতি ॥

তাহাৰ পাতক যদি সিজো প্ৰমাদত।

নাশ হোৱে সিটে। ঈশ্বৰৰ প্ৰসাদত ॥

(নিমিনৱসিদ্ধ, ৩৯৮)

২৭। যত পঞ্চভূত ইন্দ্ৰিয় দেৱ।

তোমাৰ ৰূপক নজানে কেৱ ॥

নজানি লোকে আন দেৱ পূজে।

সিয়ো বিধিহীনে তোমাকে যজে ॥

যেহেন নদনদী সমুদায়।

অনেক পথে সাগৰক যায় ॥

মায়ায়ে মোহিত সবাবো মন।

তোমাৰ নিচিন্তে কেৱে চৰণ ॥

যাৰ নষ্ট হুইব সংসাৰ বন্ধ।

তোমাৰ ভক্তিক তাৰ প্ৰৱন্ধ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১০৯৫—৯৭)

২৮। শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন

শ্ৰৱণ বিষ্ণুৰ

অৰ্চন পদ সেৱন ॥

দাস্তা সখি

বন্দন বিষ্ণুত

কৰিব দেহ অৰ্পণ ॥

নৱ বিধ ভক্তি

বিষ্ণুত আচৰে

সেহিসে পাঠ উত্তম।

(কীৰ্ত্তন, ৩৪১)

২৯। ও হৰি ৰাম

নাৰায়ণ যাদৱানন্দ

দূৰ কৰা মোৰ মায়া।

(कौर्तुन, ७७)

৩০। ও হরি নমো দামোদর,
 যাদর দুঃখ নিবেদিবো কত।
 নৈল ভর্কাত ইহ মনুষ্য জন্মত।

(कौर्ष्ण, ७८)

৩১।   হে কৃষ্ণ কৰ। কৃপা পৰমানন্দ ।
           নজানো ভকতি, মই মলমতি মন্দ ॥

(कौर्त्तन, २१)

৩২। বাম পারে কৰা বতি ।
ভাই ! বাম চৰণে গতি ॥

(कौर्त्तन, २८)

৩৩ । গোপাল কৃপাল   পালিয়ে বাপ
 পাপ পয়োপ্তিত মৰে ।
 ইজ্ঞমত নাথ   নৈভল ভকতি
 পাতকী কিমতে তৰে ॥

(कौर्त्तन, १००)

৩৪ ।   ও হ'ৰি নমো নাৰায়ণ ।
চৰণে মাগো তৰণ উপায় ॥
তোমাৰ ভকতি বিনে বাসুদেৱ ।
বৃথা আয়ু বহি যায় ॥

(कौर्त्तन, १११)

৩৫। বাখা কি দয়াময় যত্নবায়।
তোমাৰ ভকতি বিনা বৃথা আয়ু যায় ॥

(কীর্ত্তন ঘোষা, ১২৭)

৩৬ । গোপীনাথ ! তুৱা পাৱে নভৈল ভকতি ।

ইজন্মত মাথৰ গৈলোহো অধোগতি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৪৭)

৩৭ । শুনা নবলোক মুকুতি মিলোক

কৃষ্ণত ভকতি কৰা ।

যমপুৰে পুহু আপুনি নিস্তাৰা

পুৰুষ সৱে উদ্ধাৰা ॥

(একাদশ, ৬৫)

৩৮ । বিষয়ৰ দোষে ৰাখিবে নপাৰে ॥

ভকতি পাতোক হৰে ।

আচোক উত্তম ভকতৰ কথা

সামান্য ভকতো তৰে "

(একাদশ, ১২৩)

৩৯ । জ্ঞান কৰ্ম্ম ভকতি কহিলো কৰি ভেদ ।

ভকতি পৰম পন্থ দিলো পৰিচ্ছেদ ।

নাহিকে উত্তম গতি ভকতিত পৰে ।

নিষ্টে কহোঁ ভকতিতে মোক বশ্য কৰে ॥

(একাদশ, ১৪১)

৪০ । ভোগ্য ক্ষয় হোৱৈ কৰ্ম্ম ধৰ্ম্ম মায়াময় ।

অৱগ-কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্ম পৰম অক্ষয় ॥

পুত্ৰ ধন জন লাভ সকলে অসাৰ ।

এতেকে উত্তম লাভ ভকতি আমাৰ ॥

(একাদশ, ২২৫)

ভক্তিৰ লক্ষণ

১। একাদশ স্কন্ধে একাদশ অধ্যায়ত ।
ভকতিৰ লক্ষণ কহন্তু উদ্ধৱত ॥
মোহোৰ ভকত আৰো মোৰ প্ৰতিমাক ।
পৰশ্বিৰ দেখিব বুলিব তুতি বাক ॥
পৰিচৰ্য়া পূজা আৰো কৰিব বন্দন ।
গুণ-নাম-কৰ্ম্ম সদা কৰিব কীৰ্ত্তন ॥
হৈবে অতি শ্ৰদ্ধা মোৰ কথা শ্ৰৱণত ।
কৰিবেক ধ্যান মাত্ৰ মোকেসে সতত ॥
সমস্তকে অৰ্পিব আমাক দিয়া পাৰে ।
মোকে মাত্ৰ দেহক অৰ্পিবে দাস ভাৱে ॥
কেৱলে মোহোৰ জন্ম কৰ্ম্মক কৰিব ।
পৰ্বেৰ পৰ্বেৰ মোহোৰসে আনন্দ কৰিব ॥
গাৱে গীত বাৱে বাজ নাচিব প্ৰত্যেক ।
গোষ্ঠি ছয়া মোৰ গৃহোৎসৱ কৰিবেক ॥
যাত্ৰা মহোৎসৱ-চয় কৰিব আমাৰ ।
দিবেক আমাক নানা পুষ্প উপহাৰ ॥
ধৰিবা আমাৰ ব্ৰত সাৱধান মনে ।
থাপিব প্ৰতিমা মোৰ শ্ৰদ্ধায়ে যতনে ॥
অনেকে একত্ৰ ছয়া কৰিবে উত্তম ।
নিৰ্ম্মিব মোহোৰ পুৰি মন্দিৰ উত্তম ॥
উপবন উত্থান কৰিব ক্ৰীড়া-স্থান ।
সজ্জিব লিপিব গৃহ ছয়া সাৱধান ॥
দাসে যেন আমাৰ কৰিব কৰ্ম্মচয় ।
তেজিব কপট দস্ত মান সমস্তয় ॥
মোৰ ধৰ্ম্ম কৰিয়া কাহাকো নাভাবিব ।
মোতে জ্বাৰ নিবেদিয়া স্বীকাৰ কৰিব ॥

২। দেববো দেবতা হবি জানিয়া যতন কৰি

লৈয়ো এক শৰণ কৃষ্ণত।

গাৰা নাম-গুণ-গীত কৰিয়া একান্ত চিত

তেবে খান পাইবা বৈকুণ্ঠত ॥

শুনিয়েক অভিপ্রায় আতপবে পুণ্য নাই

হোৱৈ শুদ্ধ মহা-অন্ত্যজাতি।

পৰম বাঙ্কৰ নাম যিটো লৱৈ অবিজ্ঞাম

তাৰ সাত কাৰ্য্য সাধৈ আতি ॥

দহৰৈ পাতকগণ পুণ্য কৰৈ উপাঙ্কন

বিৰকতি মিলৈ বিষয়ত।

কৃষ্ণৰ চৰণে প্ৰেম ভকতিক উপজাবে

পাৱৈ বিষ্ণু-জ্ঞান মহা-ঐশ্ব ॥

মায়াকো দহৰৈ তাৰ কৰৈ মহা উপকাৰ

দেখা কেনে ধৰম একান্ত।

যিটো পূৰ্ণানন্দ হবি তেন্তে এৰে এক কৰি

থৈয়া নাম হৰৈ উপশাস্ত ॥

হেন নাম আছে কাছে গাৱে গাৱে মুখ আছে

তথাপিভো পড়ৈ যাতনাত।

কিনো মহা মূঢ় মতি তাৰ আৰ নাহি গতি

কৰিলে আপুনি আঙ্কৰাত ॥

জানি এড়া আন মতি ভকতিত কৰা বতি

নেড়িবা মুখত বাম নাম।

তৰিবা সংসাৰ দুখ লভিবা মুকুতি সুখ

সম্বনে ঘোষিয়ো বাম বাম ॥

(দশম, ১০৪৯৩—১০৪৯৬)

ভাগৱতী-ভক্তি

- ১। হৱা শুক্লমন আতি সকল ইন্দ্ৰিয় বৃত্তি
 বিমূঢ় অযত্নে প্ৰৱৰ্ত্তয়।
 নবাঞ্চয় একো কাম জানিবা তাহাবে নাম
 ভাগৱতী ভকতি উত্তম ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৪০৬)

উত্তম ভক্তি

- ১। মোৰ জন্ম-কৰ্ম মোহোন্মেষে গুণ-নাম।
 আকসে কীৰ্ত্তন কৰিবেক অবিৰাম ॥
 মোৰ কথা শ্ৰৱণত কৰিবেক বতি।
 আকসে বুলিয় সখি উত্তম ভকতি ॥

(ভক্তি:প্ৰদীপ, ১২)

অব্যাভিচাৰী ভক্তি

- ১। মঠ বিনে আন একো নভজা দেৱক।
 সেই ভক্তি একৱাৰে সমস্ত ধৰ্ম্মক ॥
 সেই এক শৰণ-ভজন অনুপাম।
 মুক্তনয় আন একো দেৱতাৰ নাম ॥
 অব্যাভিচাৰিণী আক বুলিয় ভকতি।
 নাগিকে প্ৰয়াস আতি অল্পে সাধে গতি ॥

(ভক্তি:প্ৰদীপ, ৩০—৩১)

- ২। কেৱলে অব্যাভিচাৰী ভকতিত হৰি।
 হোৱন্ত সন্তুষ্ট অতি জানা নিষ্ট কৰি ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৭২৮)

প্ৰেম ভক্তি

১। অলু অলু হৰিক শ্ৰবয় শ্ৰবাৱয় ।

মহা-প্ৰেম-ভকতি তাহাতে উপজয় ॥

হোৱে পুলকিত তমু কতো কান্দে হাসে ।

কতো নাচে গাৱে অলৌকিক বাক্য ভাসে ॥

(বয়্যাকৰ ভাঃ. ৫২৮—৫২৯)

২। প্ৰেম ভকতিৰ চিহ্ন গুনিয়ো উত্তৰে ।

হৰি হৰি বোলন্তে লোতক যাৰ বাবে ॥

মোৰ কথা গুনন্তে শৰীৰ বোমাঞ্চিত ।

জানা তাৰ পৰম পৱিত্ৰ ভৈল চিত ॥

প্ৰেমে জ্বৰে চিত্ত আতি গদ গদ বাণী ।

কতো হাসে কতো কান্দে মোকে প্ৰিয় মানি ॥

লাজ এৰি গাৱে গীত নাচে আনন্দতে ।

জগত পৱিত্ৰ কৰে সেহিসে ভকতে ॥

মোক লাগি প্ৰেম উপজিল যাৰ মনে ।

নেড়ো সখি তাহাৰ হৃদয় সৰ্বক্ষণে ॥

(একাদশ, ১৯২৮—১৯২৯)

৩। ঘন ঘন শ্বাস ফোকাৰে বৰবালা

হৰিকো বহলি ধিয়াই ।

একু মনে প্ৰেম-ভকতি ভাৱয়ে

হুদি পদ পঙ্কজ খবয় বুবয় নৌৰ,

প্ৰেমে পুলক ভেলি কাই ॥

ভকতি কৰম-বন্ধ কয়ো ক্ৰীণা

কহ শঙ্কৰ পৰমাণা ॥

(গীত, কেলি-গোপাল নাট)

নিগুণ ভক্তি

- ১। সগুণ ভকতি বেদ একাঙ্গী প্ৰকাৰ ।
 নিগুণ ভকতি একেবিধ মাধৱৰ ॥
 জানে মাত্ৰ মোৰ গুণ-শ্ৰৱণ মাত্ৰত ।
 মোতেসে মনৰ গতি ভৈলেক সতত ॥
 বেদ দুৰ ভৈলে কৰে নিষ্কাম ভকতি ।
 নিগুণ ভকতি এহি কহিলো সম্প্ৰতি ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৫০২—৫০৩)

- ২। যজ্ঞ দান ব্ৰত   সবে গুণময়
 ভকতি মোৰ নিগুণ ।
 জানিয়া আমাক   স্মৰিয়ো সদায়ে
 সহৃদ সখি অঙ্কুশ ॥

(ভক্তি প্ৰঃ, ৩০১)

শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন

- ১। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে গীত ভণিল শঙ্কৰে ।
 নাহি আন ধৰ্ম্ম আৰ কীৰ্ত্তনত পৰে ॥

(কীৰ্ত্তন, ৭২৪)

- ২। যজ্ঞপি ভকতি নৱ বিধ মাধৱৰ ।
 শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন তাতে মহা শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥
 অৰ্চন বন্দন ধ্যান সমস্ততে কৰি ।
 যশ-কীৰ্ত্তনত আতি তুষ্ট হোমু হৰি ॥

(প্ৰথম, ৩৮)

- ৩। পূজা আদি যত ভক্তিৰ মধ্যত
 অৱণ-কীৰ্ত্তন সাৰ।
 কথা-অৱণৰ নাম-কীৰ্ত্তনৰ
 সমান নাহিকে আৰ ॥

(দ্বিতীয়, ৫১—৫২)

- ৪। অৱণ-কীৰ্ত্তন মোৰ বহুত ভকতি।
 আকাশে কৰিবা মাত্ৰ বিবক্ষ্যা সম্প্ৰতি ॥

(দ্বিতীয়, ২৩০)

- ৫। জ্ঞানতো কৰ্ম্মতো কৰি সম্প্ৰতি।
 হৰি কীৰ্ত্তনেসে পৰম গতি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১০২)

- ৬। হৰি কথামৃত কণাৰ বাৰে।
 জুনাই আশ্ব-জ্ঞান স্নম্বাৰে ॥

(কীৰ্ত্তন, ১১৫)

- ৭। অৱণ-কীৰ্ত্তন এড়ি আন কৰ্ম্ম কৰে।
 পাৰে শ্ৰম বিফলে কলিত সিটো মৰে ॥
 অধৰ্ম্মে খেদাইবে ধৰ্ম্ম কৈতো নাপাই ঠাই।
 হৰি ভকতিত আছে শৰণ সোমাই ॥
 আচৰি ভকতি যিটো গুণ-নাম গাৰে।
 যি সি জনে সমস্ত ধৰ্ম্মক লাগ পাৰে ॥

(দ্বাদশ, ১৮৯—১৯০)

- ৮। মল্লস্থ শৰীৰ পায়্য যিটো নৰগণ।
 নকৰে তোমাৰ যিটো অৱণ-কীৰ্ত্তন ॥
 বিফলে জনম গৈল ভৈল সৰ্বনাশ।
 জীৱন্ততে মৰা সিটো ভাতিৰ নিশ্বাস ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৫৫৪)

- ৯। বিষ্ণু বৈষ্ণৱৰ কথা ছয়ো সমতুল ।
 শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনে কৰে পপক নিৰ্মূল ॥
 চাণ্ডাল পৰ্যন্তে কৰে সৱাকৈ পৱিত্ৰ ।
 জানি নিবন্তৰে শুনা বৈষ্ণৱ চৰিত্ৰ ॥

(হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান, ৪)

- ১০। পৰম হৰ্ষোৰ ইটো সংসাৰক
 পায় আছে যিটো নৰ ॥
 অশ্ৰদ্ধায়ে যদি হৰিৰ নামক
 কৰয় মুখে কীৰ্ত্তন ।
 এতেকতে সত্তে সংসাৰত হন্তে
 মুক্ত হোৱে সিটো জন ॥

(বঙ্কৰ ভাঃ, ২৭৫)

- ১১। যত দেখা চৰাচৰ হৰিময় নিবন্তৰ
 হৰিত পৃথক কেহো নোহে ।
 যিজন ভকতিহীন সি দেখে হৰিক ভিন
 হৰিৰ মায়াই তাক নোহে ॥
 হৰিসে পৰম দেৱ হৰিকেসে কৰো সেৱ
 শ্ৰজন্তা পালন্তা সবে হৰি ।
 হৰি পাৱ শিৰে ধৰি শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰি
 তেবেসে হৰিৰ মায়ী তৰি ।

(অষ্টম, ১১২০)

- ১২। ধৰ্ম্ম অৰ্থ কাম মোক্ষ কীৰ্ত্তনতে পায় ।
 কলি সম শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম্ম নাই নাই নাই ॥

(প্ৰথম, ২৩৮)

- ১৩। সাকামী সকলে পাৱে কৰ্ম্মফল
 হৰিৰ নাম-কীৰ্ত্তনে ।

নামৰ কীৰ্ত্তনে মোক্ষ পদ পায়
যতেক মুমুক্শুগণে ॥

মুক্ত সকলৰ এহিমানে ফল
হৰিব নাম-কীৰ্ত্তন ॥

প্ৰমাণত পূৰ্ণ প্ৰমাণ নাহিকে
কহিলোঁতো নিষ্ঠে যেন ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ২৭৭—২৭৮)

১৪। সেহি নামচয় মৃত্যুকালে যিটো
হেলায়ে কীৰ্ত্তন কৰে।

এতেকে অনেক জন্মৰ পাতোক
সত্তে ত্যজে সিটো নৰে ॥

পূৰ্ণ পৰমব্ৰহ্ম স্বৰূপ পায়
আনন্দৰ নাহি পাৰ ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ২৭৯—২৮০)

১৫৭। তোমাৰ পাৱত লৈলে যিজন শৰণ।

তমু গুণ নাম কৰে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ॥

মোক্ষ প্ৰসাদক প্ৰভু ! তোমাত নমাগে।

ছাৰ স্বৰ্গ-সুখ কোন তাসবাৰ আগে ॥

(কীৰ্ত্তন, ২৬১)

১৬। মোৰ বাক্য শ্ৰুত্ব বিম্বাস সখি কৰি।

আন দেৱ-ধৰ্ম্ম মানে সবাকো নাদৰি ॥

মোৰ নাম কৰ্ম্ম কৰা শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন।

তৰিবাহা স্থখে সত্যে বুলিলো বচন ॥

(ভক্তিপ্ৰদীপ, ১৫৭)

১৭। তেঁৰ হস্তে পলায় পাপ পায় অতি হৃদি তাপ

যেত হৰি কথাব প্ৰচাৰ ॥

একঠাটৈ জয়া আসি কান্দে মহা পাপৰাশি

আবে আমি কৰো কোন কাম ।

আসি পলাই যাওঁ তথা যৈত নাহি হৰি কথা

যেহেন হুস্তনো হৰিনাম ॥

হেন জানি সৰ্বজন কৰি সাৱধান মন

শুনা ভাগৱত কথা সাৰ ।

আন কাম পৰিহৰি ডাকি বোলা হৰি হৰি

হোক কোটি পুৰুষ উদ্ধাৰ ॥

(অষ্টম, ৪৪৭)

১৮ । কৃষ্ণৰ বহুত কথা শুনা সৰ্বজনে ।

মোক পদ সাধে যাব শ্ৰৱণ-কীৰ্তনে ॥

(কীৰ্তন, ৩৩)

১৯ । কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে কহে শঙ্কৰে যুগুতি ।

ৰাম নাম বিনা কাৰো নাহিকে মুকুতি ॥

হেন জানি নিবন্তৰে এড়ি আন কাম ।

পাতক ছাড়োক ডাকি বোলা ৰাম ৰাম ॥

(কীৰ্তন, ৬৫৩)

২০ । হৰি ও হৰি ৰাম মুবাৰি ।

কীৰ্তনৰ নিন্দা সহিতে নাৰি ॥

(কীৰ্তন ঘোষা, ৮)

২১ । নেড়িবা কীৰ্তন ছুটৰ বোলে ।

পবিত্ৰ কৰা হৰি হৰি বোলে ॥

(কীৰ্তন, ৮৭)

২২ । ৰাম কৃষ্ণ কহ নিতে ।

ভাই ! ধৰি হৰিপদ চিন্তে ॥

(কীৰ্তন ঘোষা, ১৯)

২৩। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে শঙ্কৰে কহে ।
জ্ঞান চিৰকাল দেহা নৰহে ॥
কৃষ্ণৰ কৌৰ্ণৱে সাধিয়ে গতি ।
বোলা হৰি হৰি একান্ত মতি ॥

(কৌৰ্ণৱ, ২৭৪)

২৪। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে ভণে   শুনিয়োক সৰ্বজন
স্থিৰ বুদ্ধি কৰি গুণা মনে ।
আজি কালি কৰি দিন গৈল আয়ু ভৈল কীৰ্ত্ত
যাহিবে লাগে যমৰ কাৰণে ॥
যতেক সংসাৰ নয়   সবে স্বপ্ন মায়াময়
অন্তকে কেশত আছে ধৰি ।
ভাৰতত জন্ম পাই   বিলম্বক নৃষুৰাই
সদাট ঘোষিয়ে হৰি হৰি ॥

(কৌৰ্ণৱ, ৬২৭)

২৫। হৰি বাম হৰি বাম   ঘোষিয়ে ভাট
সংসাৰ সাগৰে তৰ ।
বাম পাৰ নাৰ   কাষতে আছয়
মিছায়ে বুৰিয়া মৰ ॥

(কৌৰ্ণৱ ঘোষা, ৫৬)

২৬। শুন্য বৃথলোক   ক্ষমিয়োক মোক
পদত দূষণ দেখি ।
যাৰ জ্ঞান নাই   যিমান চেষ্টাট
মুখৰ দোষ নেলেখি ॥
মোৰ পদ বুলি   নেড়িবা সমূলি
বিচাৰি দেখিবা পাছে ।

মোক্ষের নিদান   অমৃত সমান
কৃষ্ণ-কথা আতে আছে ॥

হেন অলুমানি   কৃষ্ণের কাহিনী
শুনিয়া ছয়ো সন্তোষ ।

আন কাম এড়ি   সমাজ্যায়ে বেড়ি
কবিরোক হরি ঘোষ ॥

(কৌর্টন ঘোষা, ৬৪১ --৬৪২)

২৭ । কৃষ্ণের কিঙ্কর গীত ভণিল শঙ্কবে ।
নাহি আন ধর্ম্ম আর কৌর্টনত পবে ॥
শুনা সর্বজন আর কেদিন জীবন ।
বোলা হরি হরি আছে যাবত চেতন ॥ (কৌর্টন, ১৩১৩)

২৮ । ভণিলা শঙ্কবে   শুনা সর্ব নবে
নকবিবা জন্ম বুথা ।
শ্রবণতে শুখে   মোক্ষ পদ পায়
শুনা হেন কৃষ্ণ কথা ॥
হরির কৌর্টন   কবির পাপব
মুগুত মাঝিয়া বাড়ি ।
আন কাম এড়ি   বোলা হরি হরি
পলাওক পাতক ছাৰি ॥
(কৌর্টন, ১৩৯১)

২৯ । হরির চরণ চিস্তিয়ো চিত্ত হৃদয়ে সর্বথা ।
মুখে বাম বোলা কর্ণে শুনা কৃষ্ণ কথা ॥
(কৌর্টন ঘোষা, ১১৮)

৩০ । কহে কৃষ্ণ কিঙ্কবে শঙ্কবে ।
কৌর্টন নেবিবা একো নবে ॥

- ৩৩। হৰি ৰাম হৰি ৰাম ঘোষিয়ো ভাই ।
পাপ সাগৰে আন গতি নাই ॥ (কীৰ্ত্তন, ১৭৭)
- ৩৪। প্ৰজাপতি পূৰ্বত আনিলা বেদ চাৰি ।
তিনিবাৰ উলটায়া চাহিলা বিচাৰি ॥
এহি মাত্ৰ বিধাতা বেদত পাইলা সাৰ ।
হৰি কীৰ্ত্তনেসে তৰি দুৰ্ঘোৰ সংসাৰ ॥
বিশেষত কলিত এহিসে মহা ধৰ্ম্ম ।
হেন জানি যতনে তেজিয়ো আন কৰ্ম্ম ॥
(দশম, ১২৪৮১—১২৪৮২)
- ৩৫। জয় কৃষ্ণ বোল নদ মুখে ।
বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰ নুখে ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৫১)
- ৩৬। মন জীৰাম কৃষ্ণ হৰি বুলিয়ো যতনে ।
ধৰিয়ো একান্ত চিন্তে কৃষ্ণৰ চৰণে ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৫৪)
- ৩৭। ৰাম হৰি বোল মুখে ।
সংসাৰ তৰিয়ো নুখে ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৫৫)
- ৩৮। ৰাম ৰাম বোলা তাৰে ।
নতু যমে ধৰে যাবে ॥ (কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৭৫)
- ৩৯। হৰি ৰাম হৰি ৰাম ঘোষিয়ো ভাই ।
পাপ সাগৰে আন গতি নাই ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৭৭)
- ৪০। ভাই ৰাম কহ ৰাম কহ ৰাম মন্ত্ৰ সাৰ ।
তপ জপ যজ্ঞ যাগে সিদ্ধি নাই আৰ ॥
(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৮৪)

৪১। ইটো কথা জানা সাৰ   জ্ঞানতো-কৰ্মতো আৰ
নকবিবা বিশ্বাস কিঞ্চিত ।

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰা   হৃথে সংসাৰক তৰা
দিয়া মোৰ চৰণত চিন্ত ॥

তপ জপ ভীৰ্থ স্নান   যিটো ফল মহাদান
জ্ঞান বৈবাগ্যৰ যেন ফল ।

যিটো গুণ নাম গাঠৈ   বসি সিটো হৃথে পাই
দেখা কেনে ভকতিৰ বল ॥

(একাদশ, ২০২১৩)

৪২। কৰিয়া কলিত কীৰ্ত্তন আতি ।
পাৱে বৈকুণ্ঠক চৌত্ৰিংশ জাতি ॥

(কীৰ্ত্তন, ৭৩)

৪৩। শ্ৰৱণে কীৰ্ত্তনে আৰ তৰিবা সংসাৰ ।
ভাকি বাম কৃষ্ণ হৰি বোলা বাবুস্বাৰ ॥

(কল্পিত হৰণ, ৫০৬)

শ্ৰৱণ

১। সিদ্ধে সবে ধৰ্ম্ম নাম শ্ৰৱিলে মুখত ।

(বদ্বাকৰ ভাঃ, ৩৪৯)

২। সমস্তে ধৰ্ম্মক বিদূৰতে পৰিহৰি ।

শ্ৰৱিয়ো আমাৰ নাম মহা যত্ন কৰি ॥ (ভক্তিশ্ৰৱণ, ১৫১)

৩। যাগ আদি কৰি যত বিধি নিবন্তৰ ।

জানিবা কিঙ্কৰ সবে বিষ্ণু শ্ৰৱণৰ ॥

এতেকেসে যাগ আদি বিধি আছে যত ।

সিতেসবে বিষ্ণু-নাম শ্ৰৱণ যাত্ৰত ॥

হেন জানি বিষ্ণু-নাম শ্ৰৱিবা সতত ।

কদাচিতো-বিশ্ৰৱণ হুহিবা মনত ॥

অভক্ষ্য ভক্ষণ আদি যত পাপচয় ।

বিষ্ণু বিস্মৰণৰ কিঙ্কৰ সমস্তয় ॥

পাহৰিলে বিষ্ণুক সিজয় পাপগণ ।

এতেকে বিষ্ণুক মুহিবাহা বিস্মৰণ ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৩৬০—৩৬২)

৪। যি কথা কহিলো সখি ! আত কোন চিত্ত ।

কোটি কোটি তীৰ্থে যাক নকৰে পবিত্র ॥

নাহি সিদ্ধি কোটি প্ৰায়শ্চিত্ত আচৰণে ।

তাকো শুদ্ধি কৰে এক নাম স্মৰণে ॥

মোৰ নাম জানা সখি বাডুৰ অগনি ।

পাতক শুখান বন লাগে তাতে চনি ॥

হওঁ অমূল্য মই প্ৰচণ্ড বতাস ।

তিলেক নলাগে দহি কৰো সৰ্ব্বনাস ॥

(ভক্তিপ্ৰদীপ, ১৯১—১৯২)

৫। হৰিৰ নামক যিটো কলিৰ যুগত ॥

আপুনিও স্বৰয় আনকে। স্বৰায় ।

সেহি ধনুন্তম জানা পূজ্য অতিশয় ॥

সেহিসে হোৱয় মহা স্তম্ভদ পৰম ।

ভাতৃ মিত্ৰ পুত্ৰ আদি কেহো নোহে সম ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৭৪১)

৬। যাহে নাম-গুণ মুখে গাই ।

পাপী পৰম পদ পায়ি ॥

ওহি ভৱ-তাপ অপাৰা ।

যাহে স্বৰণে কক পাৰা ॥

(ভট্টমা, বাম বিজয় নাট)

৭। হে হৰি প্ৰেম ভাষে তযু পদ
 স্বৰণ অতি চুল্লভ ।
 যেন মন মোৰ অহৰ্ষিণে মাত্ৰ
 স্বৰণ হোক চুল্লভ ॥
 (বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৩৭৭)

৮। তোমাৰ চৰণ অৰে যিটো জন
 মনত নিশ্চয় কৰি ।
 সিটো ভকতৰ এতেকে মোক্ষক
 দিয়া প্ৰভু দেৱ-হৰি ॥

৯। কৃষ্ণৰ চৰণ পঙ্কজ হুটয়
 প্ৰকাশ আতি কৰয় ॥
 তাহাৰ স্বৰণ মাত্ৰকে যিমত
 কৰ্ম্ম-বন্ধ দূৰ হয় ।
 কদাচিতো যতী সকলো সিমতে
 কৰ্ম্ম-বন্ধ নেড়াৱয় ॥
 ঠল্লিয়বৰ্গক নিৰুধিতে অতি
 নিৰ্ব্বিষয় ভৈল মতি ।
 তবু কৰ্ম্ম-বন্ধ এড়াইবে নপাবে
 হৰিত নকৰে বতি ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৩৭৪—৩৭৫)

১০। প্ৰথমতে মোক এক চিন্তে অৰি
 ভূমি হোৱা মহা শুদ্ধি ॥
 জগত ব্যাপক নিৰ্ম্মল পুৰুষ
 মোত আছে যত লোক ।
 চিদানন্দময় মঞি নিবৰ্জন
 জানিয়া অৰিয়ে মোক ॥
 (ভক্তিপ্ৰদীপ, ১২২)

১১। যেন ফল পাৱে যত যজ্ঞ তুলা-দানে ।
 যেন ফল পাৱে কোটি তীৰ্থ-স্নানে ॥
 পৰম সন্ন্যাসে সাধে যি গতি মৰণে ।
 পাৱে সৰ ফল এক নাম স্তমৰণে ॥

(ভক্তিপ্ৰদাপ, ১৬৩)

১২। হৰিক শ্ৰবণে জগতৰে পুণ্য পায় ॥
 হৰিনাম বিনে নাই তৰণ উপায় ।

(দশম, ১৫৩২)

১৩। ভাৰত ভূমিত লভি নৰতনু
 আক বুধা কৰা কিক ।
 মূঢ় জনে যেন নাজানি বিকয়
 কাচৰ মোলে মাণিক ॥
 হেন অজ্ঞমানি চিন্তা চক্ৰপানি
 অনাদৰি আন কাম ।
 ভেবেসে ইবাৰ তৰিবা সংসাৰ
 ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(কল্পিণী হৰণ কাব্য)

১৪। কোটি কোটি জন্ম অন্তৰে যাহাৰ
 আছে মহা পুণ্যবাশি ।
 সি সি কদাচিত মনুষ্য হোৱয়
 ভাৰত বৰিষে আসি ॥
 দেৱৰ দুৰ্ভা ইহেন জন্মক
 বুধা কৰা কোন কামে ।
 গৃহতে থাকিয়া হৰিক শ্ৰৱিয়া
 মোক্ষ সাধা হৰিনামে ॥

(কীৰ্ত্তন, ২১৫)

১৫। ভণিল শঙ্কৰে

শুন। সব নৰে

যতেক বিষয় ভোগ।

পুত্ৰ-দাৰা ধন

শৰীৰ স্বজন

সবাৰ আছে বিয়োগ ॥

তাৰ চিন্তা এড়ি

চিন্তিয়োক হৰি

অন্তকে পাইলেক পৰা।

এৰি আন কাম

বোলা বাম বাম

মুখে ভৱ নদী তৰা ॥

(কীৰ্ত্তন, ৬৩২)

১৬। মন মাধৱ বাম বাম জপ অৱিশ্ৰাম। (কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৫৯)

১৭। স্মৰণ মাত্ৰকে যাক তৰয়ে সংসাৰ।

হেনয় স্মৃদ দেৱ কৈত পাইবা আৰ ॥

পৰম ঈশ্বৰ আত্মা বান্ধৱ সাক্ষাত।

প্ৰত্যেকে আছয় হৰি সবাৰ হিয়াত ॥

এক চিন্তে চিন্তা তান চৰণ কমল।

লৱা বাম নাম মহা মৰণ সম্বল ॥

ঘোৰ পৰলোকে আন নাহিকে সহায়।

পৰম স্মৃদ একে নামত বিনায় ॥

জানিয়া যতনে তৰিবাৰ কৰা কাম।

পাতেক ছাড়োক ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(ষষ্ঠ, ৫৩১৩—৫৩১৫)

১৮। মন বাম বোল বাম বোল বাম বোল বাম।

চিন্ত চতুৰ্ভুজ চতুৰ্ভুজ হৰি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১২১)

১৯। হৰিৰ চৰণ চিন্তিয়ো চিত্ত জুদয়ে সৰ্ব্বথা।

মুখে বাম বোলা কৰ্ণে শুন। কৃষ্ণ কথা ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১১৮)

ধ্যান

- ১। ঈশ্বৰৰ ধ্যান মাত্ৰ কৰন্তু সতত ।
জানিবা নুপতি সিটো উত্তম ভকত ॥

(নিমিনৱসিক্, ৮৬)

- ২। একমনে শুনা হৰিৰ ধ্যান ।
বৈকুণ্ঠ নামে আছে মহা থান ॥
শাবী শাবী আছে বিমানচয় ।
বৈদুৰ্ঘ্য হীৰা মৰকতময় ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৪৭)

চৈতন্তময় শুদ্ধ ৰূপ ধৰি ।
পৰম আনন্দে আছন্ত হৰি ॥
অতি চমৎকাৰ ৰূপ বিপুল ।
কন্দৰ্প কোটি যাক নোহে তুল ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৫৫)

স্থিৰ বুদ্ধি কৰি ভকত জনে ।
প্ৰত্যেক অঙ্গক চিন্তিৰ মনে ॥
চৰণপদ্ম দেখি সুখী হই ।
অৰুণ অতি পদতল ছুই ॥

× × ×

হেন মনোহৰ ৰূপ নিৰীক্ষি ।
থাকিব সমস্ত অঙ্গক দেখি ॥
মস্তকৰ পৰা পাদ পৰ্য্যন্তে ।
নমাইবে মনক ছনাই দেখন্তে ॥
ধ্বজ বজ্জ যৱ পঙ্কজ যাৱে ।
প্ৰদক্ষিণে নমি পৰিব পাৱে ॥
এতেকে হৈয়েক পৰম সিদ্ধি ।
হৰিসে জানা জগতৰ নিধি ॥

হেলায় সংসাৰ তৰিবা পুহু ।
 নকৰা বিফল মল্লভ্য তহু ॥
 দঢ় কৰি ধৰা হৰিব পাৰ ।
 পাপ সাগৰত এহিসে নাৱ ॥
 কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে শঙ্কৰে ভণে ।
 হৰি হৰি বোলা সমস্ত জনে ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৫৭—১৭৪)

৩ । এহি বুলি ভৈলা মুনি স্বৰ্গত প্ৰবেশ ।
 ব্যাসো শাস্ত্ৰ চিত্ত ভৈলা পায় উপদেশ ॥
 কৃষ্ণৰ মূৰ্ত্তিক পাছে কৰিলন্তু ধ্যান ।
 হৃদয়তে কৃষ্ণক দেখিলা বিদ্যমান ॥
 বাম পাৰ্শ্বে মায়া দক্ষিণত ভক্তি মাৰ ।
 দেখি ব্যাস ঋষিৰ বোমাঞ্চ ভৈল গাৱ ॥
 মায়ায়ে বান্ধন্তু ভক্তি মাতৃ মেলারন্তু ।
 চুহানো মধ্যস্থ ভাৱে আছা ভগৱন্ত ॥
 বন্ধৰ মোক্ষৰ হেতু দেখি ব্যাস ঋষি ।
 ভাগৱত শাস্ত্ৰ পাছে কৰিলা হৰিষি ॥

(প্ৰথম, ৬৩—৬৫)

৪ । অপৰ তোমাৰ ৰূপ যাত ভুজ চাৰি ।
 পীতবস্ত্ৰে শোভে শঙ্খ-চক্ৰ-গদাধাৰী ॥
 পিঙ্গি আছা বদ্বৰ মুকুট আৰ হাৰ ।
 হিয়াত শ্ৰীবৎস গলে বনমালা যাৰ ॥
 সেহিসে মূৰ্ত্তিক আৰাধন্তু দেৱগণে ।
 তাকেসে ভকতজনে চিন্তে সৰ্ব্বক্ষণে ॥

(কীৰ্ত্তন, ২১৭৯—২১৮০)

ভজন

- ১। সংসাৰ সাগৰ ঘোৰ হুঃখৰ নাহিকে ওৰ
কেৱল তাপত মাত্ৰ মজি।
জানি এড়া আন বতি কৰিয়া একান্ত বতি
হয়ো পাৰ মাধৱক ভজি ॥

(দশম, ১১৭)

- ২। আপুনি প্ৰজিলা চৰাচৰ দেহ যত।
সমস্ত ঐশ্বৰ্য্য ভাবে আছা সমস্তত ॥
জীৱ অঙ্গে তুমি প্ৰৱেশিলা গাৱে গাৱে।
আবে আমি তোমাক ভজোহো সৰ্ব্বভাৱে ॥
তোমাৰেই অংশ আমি যত জীৱ জাক।
তোমাৰ মায়ায়ে প্ৰভু বান্ধিলে আমাক ॥
দিয়ে উপদেশ ভজো তোমাৰ চৰণে।
মায়াৰ বন্ধন ছিঙো অৱণ-কীৰ্ত্তনে ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৬৫৬—১৬৫৭)

- ৩। মায়ায় মোহিত হয় যিটোজন
নভঞ্জে প্ৰভু তোমাক।
লুপ্তক আশায়ে গৃহবাসে থাকে
দৈবে বন্ধিলেক তাক ॥
ভাৰতে ছল্লভ নবদেহা পায়
নভঞ্জে তোমাৰ পায়।
গৃহ অন্ধকূপে পড়িয়া থাকয়
পশুৰ যেন স্বভাৱ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৬৬৩—১৬৬৪)

- ৪। জগতৰে আত্মা ঈশ্বৰ দেৱ।
তোমাৰ শঙ্ক-মিত্ৰ নাহি কেৱ।

সমস্ত ভূততে আছা বিয়াপি ।

ভক্তাক প্ৰভু ভজা তথাপি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১১৩৬—ঈশ্বৰ নিৰ্ণয়, ১১ ছেদ দেখা)

৫ । বাম পদে ভজ ভাই ।

ঘোৰিয়ো বাম সদাই ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৩১)

৬ । বামেসে গতি ভক্ত মোৰ মতি গতি ।

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ২৯)

৭ । শুনা সৰ্বজন কৃষ্ণৰ বাণী ।

ভক্তক স্নেহ কৰা চক্ৰপাণি ॥

কামাতুৰ ভাবে ভজিয়া হৰি ।

তৰিল এতেক গোপৰ নাৰী ॥

তাহাক শাস্তনা কৰাইল পাছে ।

ভক্তৰ ইষ্ট কোন দেব আছে ॥

আলাস তেজিয়া ভজিয়ো হৰি ।

সমস্ত নৰে ডাকি বোলা হৰি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১২৬২—১২৬৩)

৮ । যিটো অনুক্ৰমে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনে

ভজে এক চিত্ত কৰি ।

তাহাৰ ভাগ্যক কহন নযায়

ডাকি বোলা হৰি হৰি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১২৭৪)

৯ । বাম হৰি কৰণাময় তোমাৰ চৰণে ভজো ।

স্বামী হুনাই যেন সংসাৰে নমজো ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৪০)

অৰ্চন

- ১। জলে ফুলে পত্রে মাত্ৰ হৰি পূজিবেক ।
আলচিয়া মনত নিশ্চয় কৰিবেক ॥ (বঙ্কাকব ভাঃ, ৩৮৭)
- ২। সকাশী সকলে পূজা কৰন্তু আমায় ।
প্ৰসিদ্ধ যতোক মানে লাগে সমস্তয় ॥
বেদৰ বিহিত যত প্ৰতিমাদিচয় ।
সকলো প্ৰকাৰে মোক পূজিবে লাগয় ॥
যেন লভে নিষ্কামে ভকতে দ্ৰব্যচয় ।
তাকে দিয়া পূজিবেক কহিলো নিশ্চয় ॥
(বঙ্কাকব ভাঃ, ৪০১ ৪০৩)
- ৩। তুমি জগজ্জীৱ তোমাক পূজিলে
মিলে আপোনাতে যাই ।
যেন মুখত্ৰীক প্ৰতিবিশ্ব মুখে
দেখিয় দৰ্পণ চাই ॥ (কবীন্দ্ৰ, ৪৪৩)
- ৪। ঈশ্বৰ কৃষ্ণক পূজা কৰে যিটোজন ॥
সমস্ত দেৱক পূজা কৰিলেক আতি ।
পৃথকে পূজিলে কেহো নহন্ত তৃপ্তি ॥
বৃক্ষৰ মূলত যেন দিলে আনি জল ।
হোৱয় তৃপ্তি ডাল পুষ্প পত্ৰ ফল ॥
মূল এড়ি জল যদি সিন্ধে পত্ৰ ডালে ।
কদাচিতো তৃপ্তি হুহিকে একো কালে ॥
(বঙ্কাকব ভাঃ, ৩৯৭ --৩৯৮)
- ৫। পুহু পুহু কহৌ মই সত্য হিত সাৰ ।
তিনি তাপে দক্ষ ইটো অসাৰ সংসাৰ ॥
আত একে সাৰ মাত্ৰ পূজা মাধৱৰ ।
সংহাৰিয়া থৈলো ইটো বাক্য নাৰদৰ ॥
(বঙ্কাকব ভাঃ, ৪০৫—৪০৬)

পাদ-সেৱন

- ১। শুন। সৰ্বজন শঙ্কৰে কহে।
চিৰকাল ইটো দেহা নবহে ॥
হাতে খাতে কৈত মিলে মৰণ।
সদায় নেড়িবা হৰি-চৰণ ॥ (কান্তন, ১৫২৪)
- ২। যিটোজনে কৰ্ম কৰে নভঞ্জে তোমাক।
তোমাৰ মায়ায় অতি মুহিলেক তাক ॥
কেৱলে তাহাৰ মাত্ৰ গৰ্ব উপজয়।
কদাচিতো সিটো সংসাৰক নতবয় ॥
জুপুজে সিমত গৰ্ব তযু ভকতৰ।
তোমাৰ চৰণ সেৱা কৰে যিটো নব ॥
(বট্টাকব 'তাঃ', ৪৩৫)
- ৩। নমো নমো যোগেশ্বৰ হৰি।
ভূতাক শিখায়ো ভাল কৰি ॥
মুক্ত অৱস্থাতো মোৰ মন।
নেড়ে যেন তোমাৰ চৰণ। (কীৰ্ত্তন, ১৮৩৫)
- ৪। তুমিসে মাধৱ   আমাৰ বান্ধৱ
এবেসে ভৈল বিদিত।
সংসাৰ তাৰণ   তোমাৰ চৰণ
তথাপি নিচিন্তে চিন্ত ॥ (দ্বাদশ, ৪৭১)
- ৫। অচিন্ত্য মহিমা হৰি পুৰুষ প্ৰধান।
শত্ৰু মিত্ৰ উদাসীন সবাতে সমান ॥
ভকত বৎসল দীন দয়াশীল দেৱ।
তোমাৰ চৰণে কৰো লক্ষ কোটি সেৱ ॥
(অষ্টম, ১৬৩৮)

- ৬। জল বৃদ্ধ বৃদ্ধ যেন অধিব জীবন ॥
 ধন জন বন্ধু যত পুত্র প্রাণজায়া ।
 সমস্ত অরস্তু যেন ইন্দ্রজাল মায়া ॥
 দুঃখময় সংসারত সৌকার্য্য কিঞ্চিত্ত ।
 বিষ কলহব যেন মুখত অমৃত ॥
 হেন বিষয়ত কেনে কবাহা বিশ্বাস ।
 অমৃতক ত্যজি যেন বিষ কবা গ্রাস ॥
 পৰম অজ্ঞানী যেন কিৰাত সকলে ।
 মুকুতাক ত্যজি গুঞ্জ মণি পিন্ধে গলে ॥
 হৰি ভক্তি এৰি যিটো আন কৰ্ম্ম কৰে ।
 জানিবা পাইলেক তাক তেন পটন্তৰে ॥
 হেন জানি হৰিব চৰণে দিয়া চিন্ত ।
 কৰা পান বামনাম পৰম অমৃত ॥

(দশম, ২৩২০—২৩২৩)

- ৭। দৃঢ় কৰি ধৰা হৰিব পাৰ ।
 পাপ সাগৰত এহিসে নাৰ ॥ (কীৰ্ত্তন, ৭৪)
 ৮। কৃষ্ণব কিঙ্কৰে কহে শঙ্কৰে সম্প্রতি ।
 ইহ পরলোকে হৰিচৰণেগে গতি ॥
 গৈল প্রায় প্রাণ জান যেন আছ মৰি ।
 আন চিন্তা এড়ি ডাকি বোলা হৰি হৰি: ॥
 (কীৰ্ত্তন, ১৩৪৫)

- ৯। ত্রাহি যত্ননন্দন দেব ।
 পাৰে পৰি মঞি কৰো সেব ॥ (কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১১৯)
 -১০। ও হৰি দীন দয়াল গোপাল পালিয়া নিয়া ।
 তোমাৰ নাম মুখে কুবো গায়া, তোমাৰ চৰণ চিন্তোক হিয়া ॥
 (কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১২০)

- ১১। নাৰদত বিষ্ণু আছন্তু কই ।
 বৈকুণ্ঠত মই নাথাকো বই ॥
 যোগীৰ হৃদয় এড়ি সমুদায় ।
 থাকো ভকতৰ কীৰ্ত্তন চাই ॥
 জানিয়া এড়া সৰে ভাষভূষ ।
 ভাগ্যেসে ভাৰতে ভৈল মাখুষ ॥
 আক কথা কৰা বিয় ভোলে ।
 মাণিকক বিকা কাচৰ মোলে ॥
 মিছাত পুত্ৰ-দাৰা বুলি মৰা ।
 আপুনি গুণা আইলা কৈবৰপৰা ॥
 সবে মায়াময় স্বপ্নৰ সৰি ।
 জন্ম সাফলি বোলা হবি হৰি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৫২৪—১৫২৭)

বন্দন

(ক) নমস্কাৰ ।

- ১। প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন ।
 ২। নমো নমো জ্যোতিঃফল দেৱ সনাতন ।
 সৰ্বব্যাপী প্ৰকৃতিৰূপৰ নিবৰ্জন ॥

(কীৰ্ত্তন, ১)

(কীৰ্ত্তন, ১১৬)

- ৩। প্ৰণামো আনন্দ-মূৰ্ত্তি তুমি পূৰ্ণকায় ।
 মায়াৰ ঈশ্বৰ কৰো তোমাক প্ৰণাম ॥
 নমো নমো ঈশ্বৰ জগতে বশু যাৰ ।
 অখীন মায়ায়ে শ্ৰজে কল্পনা সংসাৰ ॥

(দশম, ১৭১৮—১৭১৯)

- ৭। নমো নমো জগত নিবাস সনাতন ।
ভূতা-ভয়-হারী হবি হৃয়োক প্রসন্ন ॥
পুণ্ড-উত্তম প্রভু জগত আধার ।
তোমাৰে চৰণত কৰো নমস্কাৰ ॥

(ভক্তিপ্রদীপ, ২৬৯)

- ৫। অচিন্ত্য মহিমা হবি পুরুষ প্রধান ।
শত্রু মিত্র উদাসীন সবাত্তে সমান ॥
ভকত-বৎসল দীন-দয়াশীল দেৱ ।
তোমাৰ চৰণে কৰো লক্ষ্য কোটি সের ॥

(অষ্টম — অমৃতমথন, ১৬১৯)

- ৬। যিটো ব্রহ্ম নোহে তৰ্কগোচৰ ।
নপারে বচনে মনে ওচৰ ॥
নাহি উতপতি নাহি মৰণ ।
সদায়ে প্রণামো তানে চৰণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ৬৭৬—৬৭৭)

- ৭। নমো নমো অনন্ত শকতি নাৰায়ণ ।
কাৰণবো কাৰণ তুমিসে অকাৰ ॥
নাতি আদি অস্ত মধ্য পৰিচ্ছন্ন যাব ।
পূৰ্ণানন্দ দেৱ হেৰা কৰো নমস্কাৰ ॥
নমো নমো অতৰ্ক মহিমা দেৱহৰি ।
জগতকে ব্যাপি আপুনি আছা ধৰি ॥
তুমি সৰ্ব-সাক্ষী বাখি আছা প্রাণাচয় ।
তোমাতেসে হস্তে হোৱে সৃষ্টিস্থিতি লয় ॥

(কালিদয়ন নাট)

- ৮। গোপাল হবি কৰো প্রণাম ।

নেবোক মুখে বাম-কৃষ্ণ নাম ॥ (কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৬১)

- ৯। নমো নমো ভগৱন্ত পূৰ্ণ সনাতন।
অন্তৰ্য্যামী জীৱৰ নিয়ন্তা নাৰায়ণ ॥
বিবিধ কল্পনা মায়া নোছোৱে যাহাক।
পৰম ঈশ্বৰ কৰো প্ৰণাম তোমাক ॥

(দশম, ১১৭৫)

- ১০। যাকেৰি নাম উচ্চাৰি।
পায়ি পদাৰব চাৰি ॥
জীৱ-নিয়ন্তা তুহু অজ।
বন্দো তুৱা পদ-পঙ্কজ ॥

(পাৰিজাত হৰণ নাট)

- ১১। নমো দামোদৰ ভকত জনৰ
পালক কৃপা সাগৰ।
যাহাৰ পদক স্বপ্নতো নেদেখে
ভকতি ৰহিত নৰ ॥
ব্ৰহ্মণ-কীৰ্ত্তন অৰ্চন বন্দন
আদি ভকতিয়ে যাৰ।
সমস্তে লোকৰ সদ্যে পাপ হবে
তান পাৱে নমস্কাৰ ॥
যাহাৰ চৰণে সেৱে অগ্নুষ্কণে
যত বিচক্ষণ জন।
পাৱে ব্ৰহ্ম গতি তৰিয়া দুৰ্গতি
তাহাক কৰো বন্দন ॥

(দ্বিতীয়, ৫১)

- ১২। নমো মধু-মূৰ-মথন ৰাম।
সংসাৰ তাপ কৰা উপশাম ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৩০৪)

- ১৩। পৰম পুৰুষ বিশ্ব ব্যাপী ব্ৰহ্ম ।
 নমো নমো নাৰায়ণ ঋষি নবোত্তম ॥
 নমো নমো পৰম দেৱতা অচ্যুতক ।
 নমো নমো শুদ্ধদেৱ পথ প্ৰদৰ্শক ॥ (দ্বাদশ, ১৪৯)
- ১৪। বাম ঘূৰাবি প্ৰভু বঘুনাথ ।
 কৃষ্ণক প্ৰণামো দময়া মাথ ॥

(কৌন্তৰ্ন ঘোষা, ১৭)

- ১৫। নমো নমো দামোদৰ   সংসাৰৰ বিশ্বহৰ
 ভকত অভয়দাতা দেৱ ।
 ভাগৱত পদ ছবি   বচিল শঙ্কৰ কবি
 কৃষ্ণৰ চৰণ কৰি সেৱ ॥

- ১৬। শুনিকোক বুদ্ধলোক   নিন্দা নকৰিবা মোক
 যদি দেখা পদত দূষণ ।
 আমি জগতৰ শিশু   জানি কৰা বিমৰিষ
 মহন্তৰ ক্ষমাহে ভূষণ ॥
 কৃষ্ণে দিলা যেন মতি   যেন কৰে সৰস্বতী
 বিৰচিলো সেই অভিপ্ৰায় ।

- যতেক চটক দেখা   যাৰ যেন মত পাখা
 তাৰ অনুৰূপে উড়ায় ॥
 শুনা সৰ্বজন তত্ত্ব   ইটো মহা ভাগৱত
 তিনিয়ো লোকত তত্ত্বসাৰ ।
 যত মহা যন্ত্ৰ দান   কোটি কোটি তীৰ্থ স্নান
 কেহো তাৰ নপাৱে ওচৰ ॥
 কৃষ্ণ কথা যিবা ভণে   যিবা শুনে এক মনে
 যমৰ যাতনা কৰে চুৰি ।
 পুৰুষ উজ্জ্বল কৰি   সংসাৰ সাগৰ তৰি
 অন্তকালে ঘাইৰ বিষ্ণুপুৰী ॥

শঙ্কৰে ৰচিল গীত   আপোনাৰ চিন্তা হিত
 স্তনা সমজ্যাৰ যত জন ।

এড়ি আলজাল কাগ   ডাকি বোলা ৰাম ৰাম
 সমাপতি মহেশ-মোহন ॥

(কীৰ্ত্তন, ৬০৭—৬০৯)

১৭। যাদৱ জগমোহন ৰাম ।
 ভকত বৎসল কৰো প্ৰণাম ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৫৮)

১৮। নমো নাৰায়ণ কৰোহো সেৱ ।
 শ্ৰুতৰো শ্ৰুত তুমি আদি দেৱ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১০৯৪)

১৯। সেৱক বুলিয়া পালিয়ো নাম,
 চৰণ শৰণ লৈলো ।
 তোমাত ভকতি নকৰি কৃপালু,
 জনম বিফল কৈলো ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৯৪)

২০। গোপাল কৃপাল কৰুণাময় ।
 হৰিয়ো হৰি ভকতৰ ভয় ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৯৬)

২১। যাদৱ মধুসূদন ৰাম ।
 ভকত বৎসল কৰো প্ৰণাম ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১০১)

(খ) ভূতি

১। বাম পাৰ কৰা বধুনাত্ৰ সংসাৰ সাগৰে ।

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৫৮)

২। নমো নমো নাৰায়ণ অনাদি অনন্ত ।

জগত্ কাৰণ অন্তৰ্য্যামী ভগৱন্ত ॥

যাব মায়ায় ইটো সংসাৰ নিৰ্ম্মাণ ।

ব্রাহ্মি ব্রাহ্মি মহাহৰি পুৰুষ প্ৰধান ॥

যাব শিবভাগ ভৈল গগন মণ্ডল ।

অগ্নি যাব মুখ ভৈল পদ বসাতল ॥

চক্ষু ভৈলা দিবাকৰ চন্দ্ৰ ভৈলা মন ।

নমো ব্ৰহ্মৰূপ হৰি হ্যৈক প্ৰসন্ন ॥

(অষ্টম ৪২৫—৪২৬)

৩। প্ৰণামো জগত-নাথ কৰা হুংখ দূৰ ॥

বিজ্ঞান মুকুতি জগতৰ অন্তৰ্য্যামী ।

জীৱ সুখ-হুংখ-দাতা তুমি সব স্বামী ॥

নমো পৰিপূৰ্ণ ব্ৰহ্ম অনন্ত শকতি ।

জন্মে জন্মে তৰ পাৰে থাকোক ভকতি ॥

(দশম, ১৮৪৭—১৮৪৮)

৪। তুমি ব্ৰহ্ম ব্যাপক সাক্ষাত ।

তুমি সূক্ষ্ম মিশ্ৰল নিষ্ঠুৰ ॥

সৃষ্টি স্থিতি লয়ত নিপুণ ।

মোক্ষ পদ জগত ঈশ্বৰ ॥

কৰো পড়ি প্ৰণাম কিঙ্কৰ ।

হুণাই হুণাই কৰো নমস্কাৰ ॥

কৰা প্ৰভু আমাক উদ্ধাৰ ।

তুমি দিয়া ভুক্তি মুকুতি ।

কৰো সেৱা সেহিসে যুগুতি ॥ (কীৰ্ত্তন, ২২৪০—২২৪১)

৫। কেশৱ কৃষ্ণ ককণা সিদ্ধু।

ত্ৰাহি জগন্নাথ অনাথ বন্ধু।

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৫৯)

৬। প্ৰাণ বান্ধৱ মাধৱ বাম।

দেহু দেখা হৰি কৰো প্ৰণাম ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৯৩)

৭। হে প্ৰাণনাথ নাৰায়ণ ইষ্টদেৱ।

তোমাৰ চৰণ মনে কৰোঁ কোটি সেৱ ॥

মই মহামুঢ় মন্দমতি ছৰাচাৰ।

দীন দায়ালীল কৰা আপদে উদ্ধাৰ ॥

তুমিসি সুহৃদ প্ৰিয় আত্মা নিষ্ঠে নিষ্ঠ।

উপদেশদাতা তুমি গুৰুদেৱ ইষ্ট ॥

(কৃষ্ণক্ৰেত্ৰ, ১৭২১৩—১৭২১৪)

৮। কৃপাময় মহেশ্বৰ অনাথৰ নাথ।

কৰিছো কাতৰ চৰণত থৈয়া মাথ ॥

মই ভুঞ্জো যদি নিজ কৰ্ম্মৰ বিপাক।

মোৰ মনে তথাপিতো নেড়োক তোমাক ॥

সদায়ে তোমাৰ ভূতাৰ হৌক সজ্জ।

এহি দান মাগো নকৰিয়ো আশা ভজ্জ ॥

(দ্বাদশ, ৪৯—৫০)

৯। তুহু জগতক গুৰু দেৱক দেৱা।

তোহাৰি চৰণে বহোম মোহি সেৱা ॥

মুখে যোনো ছোড়োছো তুৱা নাম।

মাগো অতয়ে ঘৰ তোহাৰি ঠাম ॥

(পাৰিজাত হৰণ নাট, পয়াৰ)

- ১০। আহি হরি বাম মোবে ।
মঞি মজিলো সংসার ঘোবে ॥
(কীর্ত্তন ঘোষা, ৯)
- ১১। বাম বাম মুকুন্দ ।
আহি আহি গোবিন্দ ।
(কীর্ত্তন ঘোষা, ২২)
- ১২। হে কৃষ্ণ কবা কৃপা পবমানন্দ ।
নজানো ভকতি মঞি মলয়তি মন্দ ॥
(কীর্ত্তন ঘোষা, ৯৭)
- ১৩। যৈতে তৈতে হোক জন্ম মোর কর্ম ভাগে ।
নেড়ো যেন তোমার চরণ অলুবাগে ॥
তুমি প্রিয়ত্তম আত্মা পবন ঈশ্বর ।
হেন জ্ঞান লুপ্তচোক সদায় আমার ॥
পুত্র পত্নী বিষয়ত নৌক আসকতি ।
তোমার চরণে হৌক একান্ত ভকতি ॥
হরি ভকতের সঙ্গ হোক সর্বক্ষণে ।
তোমার চবিত্র কথা শুনিবো অরণে ॥
শুখে দুখে মুখে মোর নছাড়োক নাম ।
(দ্বাদশ, ২১৮—২২০)
- ১৪। সমস্ত ভূতব তুমিসে আতমা
হৃদয় পবন গুরু ।
তথাপি সেরাব অলুসাৰে কৃপা
কবা যেন কল্পতক ॥
কিমতে ভকতি কবো পঞ্চেন্দ্রিয়ে
পঞ্চ দিকে লাগিধবে ।
যেন গৃহস্থক অনেক সপত্নী
অকলে আকুল কবে ॥

ভৱ বৈভৱণী   মাঞ্জে মজিলোহো
নেড়ে মোক শোক-ভয় ।
তোমাৰ চৰণে   শৰণ লৈলোহো
কৃপা কৰা কৃপাময় ॥

(কীৰ্ত্তন, ৭৪৫—৪৪৬)

১৫ ।   বাক্কৰ মাধৱ দেৱ হৰি ।
কৰা কৃপা দোষ ক্ষমা কৰি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৫০)

১৬ ।   ত্ৰাহি হৰি পড়িলো পাৱ,
উপায় পৰমানন্দ দিয়া ।
নসহে সংসাৰ তাপে
আক মোৰ হিয়া ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৫৩)

১৭ ।   ত্ৰী-মদে অন্ধ অতি মই মূঢ়জন ।
ক্ষমিয়োক মোৰ অপবাধ নাৰায়ণ ॥
শুদ্ধ ব্ৰহ্মমূৰ্ত্তি সৰ্ব্বজ্ঞ আপুনি ।
তোমাক নছোৱে বজতমঃ এক গুণি ॥
অধান তোমাৰ মায়া তুমি নিত্য বোধ ।
এতেকে তোমাত নাই ৰোগ লোভ ক্ৰোধ ॥

...   .

পৰম পুৰুষ হেৰা পড়ি কৰোঁ সেৱ ॥
নিত্য নিৰঞ্জন শুদ্ধ আনন্দ স্বৰূপ ।
ভকতৰ যেনে ইচ্ছা তেনে ধৰা ৰূপ ॥
নাই পৰিচ্ছিন্ন সকলৰ অন্তৰ্য্যামী ।
ভকতি প্ৰসাদ মাগোঁ তোমাক প্ৰণামি ॥

(দ্বাদশম, ১১৪০—১১৫১)

১৮। ওঁ হবি দেহ দৰিষন শির সনাতন
তোমাৰ চৰণে ধৰো।
তুৱা গুণ নাম ছাৰি আন কাম
কৰিয়া মিছাতে মৰো ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৫৪)

১৯। মনৰ লগত ভৈলো বুদ্ধিহত
মায়াৰ নাপাইলো পাৰ।
নই ছৰাশয় জানি কৃপাময়
আপুনি কৰা উদ্ধাৰ ॥
ভকতি সাধিবে। যিমতে বঞ্চিবে
সংসাৰ তাপ ছৰ্ঘোৰ।
দিয়ো উপদেশ হে হৰীকেশ
হৃদয়ত থাকি মোৰ ॥

(দ্বাদশ, ১৫২—১৫৩)

২০। পৰমানন্দ কৰা কৃপা ভূত্যক সম্প্ৰতি।
তুমি বিনা নাহি আন গতি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ২৩)

২১। ওঁ হবি বাম নাৰায়ণ যাদৱানন্দন
দূৰ কৰা মোৰ মায়া।
বিষয় ব্যাধিৰ ঔষধ মাগো
ভকতি অমিয়া ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৩৬)

২২। কৰোঁ হতি কিমতে তুমিসে নিজ আয়ু।
তোমাৰেবে কৃপাত সঞ্চৰে প্ৰাণ বায়ু ॥
ভেবেসে সচল হোৱে ইন্দ্ৰিয় যতেক।
মুখতো বচন বৰাই ভেবেসে প্ৰত্যেক ॥

আছোক সামান্য প্ৰাণী তাৰ কোন কথা ।

ব্ৰহ্মা-মহেশ্বৰো প্ৰভু হেনয় অৱস্থা ॥

দাক্ষৰ পুতলি যেন যত জীৱ আমি ।

যেন নচাই ফুৰায় তুমিসে অন্তৰ্ঘ্যামী ॥

তথাপিতো কায়-বাক্য-মনে যিটো জনে ।

তোমাকেসে সেৱা কৰে একান্ত যতনে ॥

তাহাবেসে হোৱা তুমি পৰম বান্ধৱ ।

নাহি তাত পৰে বন্ধু তোমাৰ মাধৱ ॥

উপজে পিতৃৰ স্নেহ কেৱলে পুত্ৰত ।

নাহিকে আপোন-পৰ তোমাৰ সিমত ॥

যেই সেই ভজে মাত্ৰ কৰিয়া নিশ্চয় ।

বোল। তাক সুহৃদ এতেকে কৃপাময় ॥

... ..

দিয়া মোক্ষ লোকৰ খণ্ডিয়া তুংখচয় ॥

যত সৃষ্টি-প্ৰলয় তোমাত হস্তে মিলে ।

যেন জাল পাতিয়া মগৰে ছনাই গিলে ॥

জানিলো তুমিসে ইটো জগত কাৰণ ।

তোমাকেসে ভজে'। পাৱে পশিয়া শৰণ ॥

এহি চৰণকে যিটো কৰিলে আশ্ৰয় ।

তাকেসে নছোৱে কৰ্ম্ম-ফল কাল ভয় ॥

বেদ-তাৎপৰ্য্য জানে যত মহামুনি ।

এহি চৰণৰ মাত্ৰ কথা থাকে শুনি ॥

আকেসে আশ্ৰয় কৰে আকেসে প্ৰমাণ ।

এই চৰণৰ মাত্ৰ ধৰে গুণ-নাম ॥

কেনমতে পাওঁ আক ইসে পৰমাৰ্থ ।

আত পৰে নজানে অপৰ পুৰুষাৰ্থ ॥

তোমাৰ কটাক্ষে মিলে ব্ৰহ্মাতো বিঘাত ।
 সত্যলোক পৰ্য্যন্তে কালৰ নেৰায় হাত ॥
 সামান্য প্ৰাণীৰ আৰ কৈবো কিবা কথা ।
 কালসৰ্পে দংশি মাৰে যথা যাই তথা ॥
 তুমি মোক্ষ-মুৰ্ত্তিবেসে চৰণ-সেৱাত ।
 জানো লোকে নিশ্চয় কালৰ এড়ায় হাত ॥
 জগত আধাৰ তোমাবেসে সেৱা স্বামী ।
 আতপৰে কুশল নজানো আৰ আমি ॥
 মিছা দেহে গেহে কৰে পৰম আকুল ।
 আক এড়ি তোমাৰ ভজিবো পদ-মূল ॥
 তুমিসে স্বৰূপ আন সৰে নায়াপথ ।
 প্ৰাণ-প্ৰভু আমাৰ পূৰিয়ে মনোবথ ॥

(দ্বাদশ, ৩৩৩—৩৪৩)

২৩। হে প্ৰভু ! কৈত মট বুদ্ধিহীন জন ।
 তোমাৰ মহিমা কৈত দেৱ নাৰায়ণ ॥
 তুমি দীনবন্ধু দয়াসিদ্ধ নবহৰি ।
 ভকতি প্ৰসাদ মোক দিয়া কৃপা কৰি ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৪২৩—৪৪৪)

২৪। বচনত মাত্ৰ শ্ৰৱ   মই শৃংখমতি যুট
 পৰ উপদেশত পণ্ডিত ।
 তুমি হেন দেৱ জানি   নপাৰিলো চক্ৰপাণি
 আপোনাৰ দুঃখক খণ্ডিত ॥
 নেড়াইলো সংসাৰ তাপ   চৰণে উদ্ধাৰা বাপ
 কৰোঁ হেৰা কৰিয়া প্ৰণাম ।

(কুকক্ষেত্ৰ, ১৭২২—১৭২৩০)

২৫। নমো নমো মোৰ হৃদীশ্বৰ কৃষ্ণ দেৱ ।
 দণ্ডৱতে পৰি কোটি কোটি কৰোঁ সেৱ ॥

তোমাৰ পাৱত প্ৰভু পশিয়া শৰণে ।
 এতেকে প্ৰাৰ্থনা কৰো তোমাৰ চৰণে ॥
 যৈতে তৈতে হোক জন্ম মোৰ কৰ্ম্মগতি ।
 তোমাৰ চৰণে মাত্ৰ নছাড়োক মতি ॥
 ভূত-দয়া ধৰ্ম্মে মোক নেড়োক মাধৱ ।
 তোমাৰ ভূতাসে মোৰ পবন বান্ধৱ ॥
 পুত্ৰ-দাৰা বিষয়ত হোক স্নেহ ছেদ ।
 মুহি যেন সদায়ে তোমাত বুদ্ধি ভেদ ॥
 পৰ্ব্বৰ স্বভাৱ মোৰ কৰিয়ো উদ্ধাদ ।
 তোমাৰ চৰণে মাগো এডেক প্ৰসাদ ॥
 পাৱে পৰি কৰো মই কাকুতি প্ৰকটে ।
 নছাড়িবা নাথ মোক মৰণ সঙ্কটে ॥
 নজানো ভকতি ৰতি প্ৰণতি তোমাৰ ।
 মই অনাথক বন্ধু কৰিয়ো উদ্ধাৰ ॥
 তুমি মহা কৃপাময় জগতে বিদিত ।
 মই মহা পামৰ পশুতো গৰিহিত ॥
 জানি যেন যুৱাই কৰা বান্ধৱ মাধৱ ।
 বোলা বাম বাম কৰা পাপ পৰাভৱ ॥

(নিমিনৱসিদ্ধ, ৪০৬—৪১০)

২৬ । গোপাল কৃপাল   পালিয়ো বাপ
                     পাপ পয়োদিত মৰো ।
 ইজন্যত বাপ   নষ্টল ভকতি
                     পাতকী কিমতে তৰো ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১০৩)

২৭ । নমো দামোদৰ হৰি ।
 নিয়োক নাথ উদ্ধাৰি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১০৪)

২৮। ওঁ হরি নমো নাৰায়ণ

চৰণে মাগো তৰণ উপায় ।

তোমাৰ ভকতি বিনে বাসুদেৱ

বৃথা আয়ু বহি যায় ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১১১)

২৯। বাম-কৃষ্ণ গোপাল ॥

ত্ৰাহি ত্ৰাহি কৃপাল ।

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১১৬)

৩০। ত্ৰাহি দেৱ দামোদৰ

যাদৱ নন্দন

দীন দয়ালীল স্বামী ।

কৰাহা নিস্তাৰ

তোমাৰ চৰণে

শৰণ পশিলো আমি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১১৭)

৩১। ত্ৰাহি সদাশিৱ শাক্তপাণি ।

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১২৫)

৩২। ত্ৰাহি বাম নিৰঞ্জন

জীৱেৰ জীৱন

মুকুন্দ মুবাৰি ।

তোমাৰ চৰণে

পশিলো শৰণে

নিয়োক মোক উদ্ধাৰি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৩৪)

৩৩। স্বামী মোক পাৰ কৰা কৰুণাসিদ্ধ

সংসাৰ সাগৰে, আউৰ আন গতি—

নাহিকে মাথৰ বান্ধৱ তোমাত পৰে ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৩৬)

৩৪। গোপাল গৰুড়কেতু প্ৰণামো চৰণে ।

নিয়োক নিস্তাৰি হৰি পশিলো শৰণে ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৭৬)

- ৩৫ ।   ঔ হৰি প্ৰভু জগন্নাথ, নিস্তাৰ কৰা দাক্ষণ সাগৰে ।
কৃষ্ণৰ চৰণ ছাড়ি আনগতি, নেদেখে হামাবে ॥
(কীৰ্ত্তন ষোৰা, ১৮১)
- ৩৬ ।   নমো নমো কৃষ্ণ মোৰ পুৰা মনস্কাম ।
কৰ্ণে মুখে বিচ্ছেদ নহোক তযু নাম ॥
বাতুল চৰণ দুই হৃদয়ে বহোক ।
জনমে জনমে সাধুসঙ্গ মোৰ হোক ॥
এহি কৃপা মোক কৃষ্ণ বাপ কৰিয়োক ।
বাম বাম বোলা সবে দুৰ্গতি গুচোক ॥
(দ্বিতীয়, ৫৯৩—৫৯৪)
-

দাস্ত

- ১ ।   ইটো নৰতম   ভাৰত বৰিষ
কলিয়ুগে হৰি নাম ।
চাৰিৰ সংযোগে   আৰ কৈত পাইবো
কৃপা কৰা প্ৰভু বাম ॥
ইহেন কলিভ   বিষয় তৃষ্ণাত
মজি আছে। বাতি দিন ।
নিতে আৰু যায়   চেতনও নাই
মই মহা বুদ্ধিহীন ॥
মই অধমৰ   মাধৱ বান্ধৱ
বুদ্ধিক নকৰা ব্ৰহ্ম ।
তোমাৰ স্মৰণ   প্ৰজাৰ পালন
তোমাৰ কৃপায়ে আশ ॥

তোমাৰেমে অংশ যত জীৱ আমি
তুমি মোৰ নিজ স্বামী ।
প্ৰভু দামোদৰ এতেকে গোচৰ
তোমাৰেমে ভৃত্য আমি ॥

(দ্বাদশ, ৫৩৭—৫৩৯)

ভক্তিসে পৰম লাভ জানি ।
বিমুক্ত বোলন্ত হাসি বাণী ॥
x x x
বাঞ্চে ফল তমু কৰি কৃত্য ।
সিটো বাণিজ্যৰ নোহো ভৃত্য ॥
তোমাৰ অকাম ভৃত্য আমি ।
তুমিয়ে নিষ্কাম মোৰ স্বামী ॥
নাহি কাম আমাৰ অন্তথা ।
মুহি বাজ সেরকৰ যথা ॥

(কীৰ্ত্তন, ৪৫০—৪৫২)

৩। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ কহে শঙ্কৰে ।
বোলা হৰি হৰি সমস্ত নৰে ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৮৭৮)

৪। নমো বোগেশ্বৰ স্বামী তমু নিজ ভৃত্য আমি
হেন শিক্ষা দিবে মোক কোনে ।
মুখ্যত অব মতি তোমাৰ চৰণে ৰতি
নেড়ে যেন নাথ সৰ্বক্ষণে ॥

(একাদশ, ১৯৪০১)

৫। ঐশ্বৰ্য্য জঞ্জাল নলাগে আমাক
ছিঙা মোৰ মোহ-পাশ ।
কৰা প্ৰভু দয়া জন্মে জন্মে হৈবো
তোমাৰ দাসৰো দাস ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৬৩১)

৭। কায়-বাক্য-মনে যিটো সাধু মহাশয় ।
 তুমি পাৱে মাত্ৰ এক কৰিলা নিশ্চয় ॥
 জন্মে জন্মে হৈবোহো দাসৰো দাস তাৰ ।
 মোৰ মনে গুণগণ নেড়োক তোমাৰ ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৬৮১)

৭। ই জন্মত বাপ   নেড়াহলো সন্তাপ
 ভাবত বৰিও পায়া ।
 কৈত কালচোৰে   প্ৰাণ নেয় মোৰে
 পড়িবৈ মনুষ্য কায়া ॥
 তেজিয়া সকলে   চলিবো একলে
 ছুঁঘোৰ যন-কৰণে ।
 জানিয়া তথাপি   নভঙে অজ্ঞাপি
 অভয় তুমি চৰণে ।
 এতেক পঢ়িয়া   জানিয়া শুনিয়া
 থিৰ নোহে মতি মোৰ ।
 যুথ্য গেল জন্ম   কৰিলো পৰম
 কতনো পাতক ঘোৰ ॥
 কলিত সম্প্ৰতি   নভৈল ভকতি
 নপাইলো সাধু সঙ্গতি ॥
 মঞি ছুৰিনয়   জানি কুপাময়
 আপুনি কৰিয়ো গতি ॥
 তোমাৰ ভূতাৰ   ভূত্যৰো ভূতাৰ
 তাৰো ভূত্য ভৈলো আমি ।
 মোক জগন্নাথ   নকৰা অনাথ
 নেড়িবা মাধৱ স্বামী ॥

(নিমিনৱসিদ্ধ, ৩০৭—৩০৯)

নচুৱা যিমতে   নাচো সেহিমতে
ভবু আঞ্জা শিবে ধৰি ॥

(দ্বিতীয়, ৬৭৯)

১২। পৰমানন্দ কৰা কুপা ভূতাক সম্প্ৰতি ।
তুমি বিনা নাহি আন গতি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ২৩)

১৩। ইবাৰ কৰুণাময় নকৰা নৈবাশ ।
ছোড় মায়া কৰা দয়া ভৈলো তবু দাস ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৪৭)

১৪। তুমিৰ অকাম ভূত আমি ।
তুমিও নিকাম মোৰ স্বামী ॥
নাহি কান আমাৰ অগ্ৰথা ।
হুহি বাজ সেৱকৰ যথা ॥

(কীৰ্ত্তন, ৪৫২)

সংখ্য

১। অঙ্গুলিত ফল বাম হাতে লৈয়া গ্ৰাস ।
সুহৃদ শিশুক চাই কৰি পৰিহাস ॥
হস্তুৱাই সবাকো ভুঞ্জন্ত যতুৱাই ।
দেৱগণে আনন্দে আকাশে আছে চাই ॥
এহিমতে বজ ঢঙ্গ কৰি বিপৰীত ।
ভুঞ্জে শিশুগণে গোবিন্দত দিয়া চিত্ত ॥

(দশম, ৪০২—৪০৩)

২। কিনো ভাগ্য কিনো ভাগ্য ব্রজব প্রজাব ইটৌ
আচৰিলে কি পুণ্য বিচিত্র ।

তুমি ব্রহ্ম সনাতন পূৰ্ব পৰমানন্দ
ভৈলা আসি যাব মহামিত্র ॥

(দশম, ৪৩৭)

৩। আইলা সখিসব যেৱে মোক আৰাধিত ।

গুনা তাবো কথা যেন শাস্ত্রৰ বিহিত ॥

আন চিন্তা এৰিয়া মনত মোক ধৰে ।

সততে মহন্তে মোৰ গুণ নাম স্মৰে ॥

বিহ্বৰতে থাকি কৰে শ্রৱণ কীৰ্ত্তন ।

বাঢ়ে মোত ভকতি নিৰ্ম্মল হোৱে মন ॥ -

(দশম, ১৩৪৬, গোপীসবৰ প্ৰতি)

৪। কৃষ্ণত হন্তে মহামান পায়।

বুলিলা গৰ্বে সৰ্ব্ব গোপজায়া ॥

আমাৰ সম স্নুভাগিনী নাই ।

ভৈলন্তু অধীন যাদৱ বাই ॥

(কীৰ্ত্তন, ৮৪৭)

৫। ছুহিকা যশোদা

নন্দন গোবিন্দ

নিশ্চয় বুলিলো বাক ।

তুমি সমস্তবে

বুদ্ধি সাঙ্গী সখি

প্ৰাৰ্থিলা ব্ৰহ্মা তোমাক ॥

(কীৰ্ত্তন, ৮২৪, গোপীৰ উক্তি)

৬। বোলন্তু দুনাই কৃষ্ণ বুজি কাজ ।

সখিসৱ আসি চাৰিতো বাজ ॥

(কীৰ্ত্তন, ৯৩২, গোপীসবৰ প্ৰতি)

৭। চলিবে নপাৰো আক মই এক ভৰি ।

যৈকে মন নিয়া আৱে যেন লাগে কৰি ॥

শুনি হেন হবিয়ে বুলিলো তাইক হাসি ।

যাইবে যেহে নপরা কান্ধত উঠা আসি ॥

(কীর্তন, ৮৮৪—৮৮৫ গোপীন্দ্র প্রতি কৃষ্ণ)

৮ । বন্ধুকী কৃষ্ণ ভৈলো বঞ্চিত ।

কিমতে আবে সম্ববিষো চিত্ত ॥

(কীর্তন, ১২৪১)

৯ । বান্ধব বুলি ত্রিঙ্গত পতি ।

কবিলো সারথি মহি কুমতি ॥

(কীর্তন, ১২৪৭)

১০ । দেহবো দেহ হেন প্রভু হবি ।

মাতস্ত মোক পবিহাস কবি ।

ওরা পার্থ ওরা সখি অর্জুন ।

কতেক কহিবো প্রভুর গুণ ॥

ভুঞ্জন্তে ভ্রমন্তে কৃষ্ণের সঙ্গে ।

নানা উপলভ্য কবিলো বঙ্গে ॥

ভকতিব বলে জ্ঞান লভিয়া নিগুণ

জীরন্তে মুকুত হই বহিল অর্জুন ॥

(কীর্তন, ১২৫৬)

আত্ম-নিবেদন

১ । তুমি সমস্তবে চিত্ত জানাহা জগতনাথ

তোমাক অর্পিলো কলেরব ।

ছিণ্ডিলোক মোহপাশ আজি ধবি ভৈলো দাস

কবা কৃপা জগত ঈশ্বর ॥

(দশম, ৫০২)

- ২। পুত্ৰ পত্নী সৱাক সেৱক কৰি দিব।
 আপোন প্ৰাণকো কৃষ্ণ পাৱত অৰ্পিব ॥
 কৰিব শ্ৰুদ্দহ হৰি ভকত সহিতে।
 বৃক্ষ পশু পক্ষীকো অৰ্চিব যথোচিত ॥

(নিমিনৱসিদ্ধ, ১৫০)

- ৩। যৈত থাকে মোৰ ভক্ত উদাৰ চৰিত্ৰ।
 কীট পটংগকো তথা কৰয় পৱিত্ৰ ॥
 নকৰে প্ৰাণীক হিংসা নাহি একো স্পৃহা।
 আমাত অৰ্পণ কৰে আপোনাৰ দেহা ॥

(কীৰ্ত্তন, ৪৬১)

এক শৰণ

- ১। সৰ্ব্ব ধৰ্ম্ম এড়ি এক শৰণ সাক্ষাত
 শ্ৰুদ্দ বিশ্বাসে সখি লৈয়োক জামাত ॥
 নাহি কিছুভয় হেৰা কৰো অঙ্গীকাৰ।
 সমস্ত পাপত মগ্নি কৰিবো নিস্তাৰ ॥

(শ্ৰীকৃষ্ণৰ উক্তি, একাদশ, ১৯০—১৯১)

- ২। ছয়োক শৰণাপন্ন একে মোতে মাত্ৰ।
 মোক ভজা হুইবা তেৰে মুকুতিৰ পাত্ৰ ॥

(ভক্তিপ্ৰদীপ, ১০২)

- ৩। কোটি কল্পতক পূৰণকামা।
 ঐছন ঈশ্বৰ বহু নিজ ঠামা ॥
 তাহে চৰণ চিস্ত চিন্ত লাই।
 তম্বু চিন্তামণি বিফলহি যাই ॥

আৱে নিকট নিত অন্তক গবজি ।

লেহু হৰিচৰণ শৰণ সৱ বৰজি ॥

(পাবিজাত হৰণ নাট, ভট্টীমা)

৪ । কৃষ্ণত কৰিয়ো এক শৰণ নিশ্চয় ।

কৰিয়ো ভকতি মিছা তেজিয়া সংশয় ॥

(বঙ্কাকব ভাঃ. ৪৭৩)

৫ । তুমি সত্যব্রত মোক্ষৰ সাধন

সৰ্বকালে থাকা স্বামী ।

মহা পঞ্চভূত তোমাতে ওপজে

তুমি সৰ্ব অন্তৰ্য্যামী ॥

সৃষ্টিৰ অন্তত তুমি মাত্ৰ থাকা

সমতাক প্ৰৱৰ্ত্তাই ।

তোমাৰ চৰণে পশিলো শৰণ

তুমি বিনে গতি নাই ॥

(দশম, ৬১)

৬ । প্ৰণত পালক তোমাৰ চৰণে

লৈলোহোঁ আৱে শৰণ ।

ভয়-শোক মৃত্যু গুচয় যিমতে

বক্ষা কৰা নাৰায়ণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৩৯০)

৭ । তোমাৰ মায়াত সৰ্বলোক ভৈল ভ্ৰম ।

কৰ্ম্মপথে ভ্ৰমি মৰে কৰে অহম্মম ॥

মই মহা মূঢ়মতি একোৱে নজানো ।

স্বপ্ন সম পুত্ৰ ভাৰ্য্যা আকে সুখ মানো ॥

স্বৰ্গ-সুখ নিত্য বুলি কৰো কৰ্ম্ম ঘোৰ ।

জড় শৰীৰত অহং বুদ্ধি ভৈল মোৰ ॥

দ্ব্যধময় গৃহবাসে ভৈল সুখ চিত্ত ।
 কিনো অধমৰ মোৰ বুদ্ধি বিপৰীত ॥
 অজ্ঞান অন্ধাৰে বন্ধ কৰিলে আমাক ॥
 তুমি প্ৰিয় আত্মা নাথ নজানো তোমাক ॥
 তোমাক নৰ্পাই পুত্ৰ ভাৰ্যা বুলি মৰো ।
 গুচায়ো কুবুদ্ধি বন্ধ চৰণত ধৰো ॥
 জানিয়ো নোৱাৰো মই নিয়মিব মন ।
 তোমাৰ চৰণে আৱে লৈলোহো শৰণ ॥

(দশম, ১৮৪২—১৮৪৫)

৮ । যাৰ নাম মাত্ৰে তৰি হেনয় বান্ধৱ হৰি
 কৰি আছা হিয়াত নিবাস ।
 তাক কৰি অনাদৰ অধম অবোধ নৰ
 কৰৈ আন কৰ্ম্মত বিশ্বাস ॥
 সনিয়াত মৰৈ গাফিলি পিন্ধে গলে কাচ কাঞ্চি
 কোচতে আছন্তে হেমহাৰ ।
 হাতৰ অমৃত তেজি মৰৈ যেন বিষ ভুঞ্জি
 ভৈল সেই পটন্তৰ তাৰ ॥
 সাধৈ মহা সৰ্বসিদ্ধি ভকতৰ নৱ নিধি
 মাধৱৰ অৰুণ চৰণ ।
 শৰণ লৈয়োক তাত নিতে হোৱে আয়ুপাত
 অতাপিও নেদেখা মৰণ ॥
 আন যত সব ধান্ধা নামক গলত বান্ধা
 মৰণ সম্বল হৰি নাম ॥

(প্ৰথম, ৮৮—৮৯)

৯ । বিটো ব্ৰহ্মৰূপ নিৰাকৰ নিৰঞ্জন ।
 তেস্তে তুমি জানিলো সাক্ষাতে নাৰায়ণ ॥

একো ধানে মন্থয়ো যত্নে নেড়ায় হাত ।
 নকৰে ভকতি য়েবে মাধৱ তোমাত ॥
 তোমাৰ পাৱত য়েবে লৈলেক আশ্ৰয় ।
 তেবে সুস্থ হুয়া থাকে পৰম নিৰ্ভয় ॥
 য়েবে নষ্ট ভৈল লোক মহা প্ৰলয়ত ।
 তুমি মাত্ৰ অৱশেষে থাকাহা অন্তত ॥
 দুনাই কালৰূপ হুয়া শ্ৰদ্ধা নাৰায়ণ ॥
 তোমাৰ চৰণে আবে লৈলোহো শৰণ ।

(দশম, ৮৭—৮৯)

১০ । শাস্ত্ৰৰো বুজিয়া মজ্জা   সদায়ে কৃষ্ণক ভজা
 হৈয়ো এক শৰণ কৃষ্ণত ।
 কৃষ্ণক কৰিয়ো সেৱ   কৃষ্ণসে পৰম দেৱ
 চিন্তা তান চৰণ মনত ॥
 মায়াৰো ভাঙ্গিব কাপ   তৰিবা যাতনা তাপ
 যমৰো গুচিবে সব দায় ।
 যাৰ নাম লৈলে তৰি   হেনসে বান্ধৱ হৰি
 ইহ পৰলোকৰ সহায় ॥
 তানে গুণা গুণ নাম   হস্তে কৰা তানে কাম
 মুখত নেৰিবা হৰি নাম ।
 এতেকে পাপক বঞ্চা   অক্ষয় পুণ্যক সঞ্চা
 নিবন্তৰে বোলা বাম বাম ॥

(ষষ্ঠ, ৫১২৫—৫১২৬)

১১ । টাটেকীয়া যেন   দাক পুতলাক
 যন্তত তুলি নচাৱে ।
 তুমিসি চৈতন্ত   বোলোৱা বচন
 প্ৰভু ! মোক সেহিভাৱে ॥

এতেকে তোমাৰ চৰণে শৰণ
পশিলো প্ৰভু উদ্ধাৰা ।
অত্ৰাপিও মোক মোহ পাশে বান্ধি
নাধৰ বন্ধু নামাৰা ॥

(কৃষ্ণকোষ)

১২ । ইসব নানান বচনৰ দৰশনে ।
কৰিয়ো শৰণ একে কৃষ্ণৰ চৰণে ॥

(বট্টাকব, ৭০১)

১৩ । ও হৰি চৰণে লাগো শৰণ মাগো
গোপাল গোবিন্দ ।
ভৱসিদ্ধ মাজে মজিলো মাধৱ
শ্ৰুমৰি নাসয় নিন্দ ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ২৮)

১৪ । গৰুড় কেতু ত্ৰাণৰ হেতু
ৰাম তুমি নাৰায়ণ ।
জানি লৈলো তোমাত শৰণ ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৫৫)

১৫ । গোপাল গোবিন্দ যত্ননন্দন ।
কৃষ্ণৰ চৰণে লৈলো শৰণ ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১১৭)

১৬ । যত্নবায় চৰণে শৰণ দিয়ো ।
জগজীৱ সেৱক পালিয়া নিয়ো ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৩৩)

১৭ । শুনা সৰ্ব্বজন এড়ি আন মন
দূৰ কৰি ক্ৰুৰ মতি ।
কৃষ্ণ নাম বিনা ইটো কলি যুগে
নাহি নাহি আন গতি ॥

জানিয়াই কৃষ্ণৰ

চৰণ শৰণ

পশিয়ো মূঢ় মতি !

বোলা বাম বাম

ছাড়ি আন কাম

লভিবা পৰম গতি ॥

(কৌৰ্ণৱ, ১৬৩৭)

১৮। একান্ত ভকত যিটো কৰৈ কুলোদ্ধাৰ সিটো

ঐত কৃষ্ণ নানৰ স্মৰণে ।

চিৰকাল নৰকত

আছন্ত পুৰুষ যত

উঠি স্বৰ্গ পাই তেঁওৰ ক্ষণে ॥

নাহিকৈ সংশয় আত

এড়ায়ো মৃত্যুৰ হাত

লৈয়ো এক শৰণ কৃষ্ণত ।

(দশম, ১৩৩৬২)

শৰণৰ চাৰিবস্তু

(ক) নাম ।

১। যতয়ে পৰমা

ধৰমা কৰম।

সবকহু ৰাজা নাম ।

(ভটিমা, কালিদমন নাট)

২। দেৱক উপৰি

ৰাজা মাধৱ

ধৰম উপৰি নাম ।

কোটি কলপক

পাতক নাজন

ডাকি বোলহু বাম বাম ॥

(মুক্তিযজ্ঞল, কালিদমন নাট)

- ৩। আছে যত যত যজ্ঞ ধৰ্ম্ম সংসাৰৰ ।
জানিবাহ। সবে হৰিনামৰ কিঙ্কৰ ॥
পুণ্য অৰণ্যত হৰিনাম মহা সিংহ ।
পলাই পাপ-হস্তী যেন শুনি তাৰ বিজ্ঞ ॥
(ষষ্ঠ, ১৮৬)
- ৪। প্ৰথম স্কন্ধত আছে দেখিয়ো বিচাৰি ।
নামেসে ধৰ্ম্মৰ ৰাজ্য মহা হিতকাৰী ॥
জগতৰে নিস্তাৰক মহা হৰিনাম ।
নিৰন্তৰে নৰে ডাকি বোলা ৰাম ৰাম ॥
(ষষ্ঠ, ২৮২)
- ৫। পৰম পুরুষ হৰি যাৰ নাম লৈলে তৰি
তাক এড়ি আনকৈসে ভজে ।
যেন অন্ধে নাৱ এড়ি তুৰ্গোৰ সংসাৰে পৰি
কোটি জনমক লাগি মজে ॥
কলিত লভিয়া জন্ম নাম এড়ি আন ধৰ্ম্ম
কৰি ফুৰে যিটো মন্দ বুদ্ধি ।
বিধাতা ছালগু কৰে হৰি ভকতিক এড়ে
কোহতে আছন্তে মহৌষধি ॥
ৰামায়ণ, উত্তৰাকাণ্ড)
- ৬। অবহ নাহি বুদ্ধি শাস্ত্ৰক মৰ্ম্ম ।
নামত শৰণ লেহু সৰ ধৰ্ম্ম ॥
কলিমল মথন পৰম হৰিনাম ।
(ভট্টমা, কল্পিণী হৰণ নাট)
- ৭। নিষ্ঠে জানা সমস্তে শাস্ত্ৰৰ ইলৈ মজ্জা ।
আন ধৰ্ম্ম কিঙ্কৰ নামেসে তাৰ ৰাজ্য ॥
আগম পুৰাণ শাস্ত্ৰ দেখিয়ো বিচাৰি ।
কলিত ভৰিৰে আন পুণ্যে নাহি পাৰি ॥

কাৰে। চিন্ত-বৃদ্ধি শৰীৰত নাই শুদ্ধি ।
 প্ৰভাৱত কলিৰ মলিন ভৈল বুদ্ধি ॥
 কলিৰ পৰম ধৰ্ম্ম জানা হৰিনাম ।

(বামায়াণ, উত্তৰাকাণ্ড)

৮ । গঙ্গা বাৰানসী আদি তীৰ্থ নিবন্তৰ ।
 কোটি কোটি ভাগো নোহে সমান নামৰ ॥
 সিসৰ কিঙ্কৰ ধৰ্ম্ম নামে ৰাজা তাৰ ।
 জানিবা নামেসে কৰে ভগত উদ্ধাৰ ॥

(ভক্তি প্ৰদীপ, ১৬২)

৯ । কলিত কীৰ্ত্তন যিটো কৰে হৰিনাম ।
 ভৈল সিটো সকামী হুহিবা নিকাম ॥
 তাক কদাচিত আৰ কলি নবাধয় ।
 পৰম কৃতার্থ সিটো ভৈল অতিশয় ॥
 হৰিৰেসে নামে নামে নামেসে নিশ্চয় ।
 নাৰদে বোলন্ত মোৰ জীৱন হোৱয় ॥
 কলিয়ুগে নাম বিনে অশুভ উপায় ।
 নিশ্চয় কহিলো গতি নাই নাই নাই ॥
 কহিলা নাৰদে দৃঢ় কৰি তিনিবাৰ ।
 কলিত নাহিকে গতি নাম বিনে আৰ ॥
 কলিত কেৱলে হৰিনামে মহাধৰ্ম্ম ।
 এহিমানো সমস্ত শাস্ত্ৰৰ তত্ত্ব মৰ্ম্ম ॥

(ৰত্নাকৰ ভাঃ, ৭৪৩—৭৪৫)

১০ । কয়ল কলি দেখো একাকাৰ ।
 পাপ-পুণ্য কিছু নাহি বিচাৰ ॥
 মলমতি লোক অবহু নাহি জানি ।
 নাহি নাহি বিনে শাৰঙ্গপাণি ॥

চিহ্নহু হরিক ছোড়হু সর আশ ।
 হরিনামে কক সুদৃঢ় বিছোরাস ॥
 ধৰমক উপরি বাজা নাম ।
 কৃষ্ণ কিঙ্কর কহ বোল বাম বাম ॥

মুক্তিমঙ্গল পাঃ হঃ নাট)

১১ । যত তপোধর্ম বেদ বেদাঙ্গ
 হরিনাম বিনে নাহি সুসাজ ॥

(কৌন্তন, ১০১)

১৩ । পালন প্রলয়   স্রজন জগতক
 জাকেৰি পৰম বিহার ।

যাকু নাম ধরি   অধমা পাপী
 পারত ভর-নদী-পার ॥

(ভট্টমা কেঃ গোঃ নাট)

১৩ । হরিসে আতমা হরিসে বন্ধু ।
 তরি হরি নামে সংসার সিদ্ধ ॥

(কৌন্তন বোষা, ৮৬)

১৪ । হরিনাম বিনে   জপ-বজ্র দানে
 সাধিতে নপাবে গতি ।

নামব সমান   নাহি পুণ্য আন
 জানিবা তুমি নুপতি ॥

(যষ্ঠ, ২৮০)

১৫ । সর অপবাধক   বাধক সাধক
 সিদ্ধি কক হরিনাম ।

ভট্টমা বাম বিঃ নাট)

১৬ । নামব লগত সিঙ্গে যত পুণ্যচয় ।
 মোক্ষকেসে সাধে তাব নাহি কর্মফল ॥

(ভক্তিপ্রদীপ, ১৬৭)

১৭। হৰি-বাম হৰি-বাম এ মূল মন্ত্ৰ ।

কলিত নাহি তপ-যজ্ঞ যন্ত্ৰ ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ২৪)

১৮। নামেসে কৰিবে সৰ মনোৰথ সিদ্ধি ।

জানিবাহা হৰিৰ নামেসে নৱ নিধি ॥

নাম তপ জপ যজ্ঞ নাম যোগ ধ্যান ।

নাম দান-পুণা নাম কোটি তীৰ্থ-স্নান ॥

নাম ধন-জন বন্ধু নাম পিতা মাতা ।

নাম নিজ সুহৃদ নামেসে গতি দাতা ॥

ইহ পৰলোকে নাম বিনে আন নাই ।

চাৰিও বেদৰ ইসে মুখ্য অভিপ্ৰায় ॥

(দশম, ৫৬৫—৫৬৭)

১৯। নামে সাধে যাৰ যেন মত অভিপ্ৰায় ।

ঘিৰা মোক্ষ চাহে বৈকুণ্ঠত দেহু বাস ॥

জ্ঞানীৰো জানিবা হৰিনামে মোক্ষফল ।

নাহিকে নামত পৰে পৰম মঙ্গল ॥

(দ্বিতীয়, ২৪—২৫)

২০। যাকেৰি এগুণ নাম,

জগজন পূৰণ কাম ।

পাপী পাপ পৰাভৱ ভিজৈ,

যো মুহে লেহি অবিভ্ৰাম ॥

(ভট্টমা কঃ হঃ নাট)

২১। মাধৱত মতি হোৱে তাক প্ৰতি

যি ফুৰে নাম স্মৰি ।

ইটো মোৰ দাস

নছাড়ন্ত পাশ

বাখিয়া ফুৰন্ত হৰি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৮৪)

২২। নাম কীৰ্ত্তনত পৰে মনুষ্যৰ

হুহি কৰ্ম-বন্ধ ছেদ ।

সমস্ত সংসাৰ নামেৰে উদ্ধাৰে

কহিলো পৰম বেদ ॥

ইহাৰ প্ৰমাণ শূলভে জানিবা

যিজনো নামক বড়ে ।

তাৰ আউৰ তীৰ্থ ব্ৰত তপ জপ

কৰ্মত মন নপৰে ॥

ভকতিকে মাত্ৰ কৰিবে নিশ্চয়

জীৱন তাৰ সাম্ৰাজ্য ।

নামক নথৰি মনে কৰ্ম কৰি

হুগুচৈ মনৰ মল ॥

স্বৰ্গ নবকক কৰে আয়াযাত

পৰম মলিন মতি ।

নাহি নাহি আন। ইটো সংসাৰত

নাম বিনে আন গতি ॥

(যষ্ঠ, ২৭৫—২৮৬)

২৩। মহাপাপী আতি অধম জাতি ।

তাকে। নামে কৰে পৱিত্ৰ আতি ॥

হেনসে নাম ধৰ্ম্ম শিৰোমণি ।

পাপ অৱণাৰ যেন অগনি ॥

(কীৰ্ত্তন, ২৩৩৭)

২৪। মহাপাপী অস্ত্যজাতি যাৰ নাম লৈলে আতি

ছিণ্ডে তাৰ ঘোৰ কৰ্ম-বন্ধ ।

হেন মাধৱক তেজি আন দেৱতাক ভজি

দেখিয়ো নেদেখে কিনো অন্ধ ॥

(একাদশ, ১২৪১৫)

২৫। কেশৱ শিৱ শিৱ ঘোষিয়া সদায়।

বাম নাম বিনা বান্ধৱ নাই ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, '২৯)

২৬। পৰম বান্ধৱ নাম স্তনা আৰু গুণ গ্ৰাম

আতপৰে পুণ্য কিবা আছে।

যাত পৰে পাপী নাই তাকো তাৰে নামে পাই

কুলে হীন একৱে নবাছে ॥

দহয়ে পাতকচয় পুণ্য কৰে অভ্যুদয়

মিলাই মুকুতি মহামুখে।

বোলন্তে নাহিকে শ্রম স্তনন্তে অমৃত সম

হেন নাম কিয় এৰা মুখে ॥

ইটো কলিকালে আৰু নাম বিনে নাহি সাৰ

নামত সমস্ত পুণ্য বীজৈ।

যত তপ তীৰ্থ স্নান মন্ত্ৰ জাপ্য যোগ জ্ঞান

নাম স্তম্ভন্তে সবে সিৰৈ।

নামত দিয়োক চিত্ত নামেৰে সুহৃদ হিত

সংসাৰ-বাধিৰ মহোবধি।

এড়ি হেন হৰি নাম কৰি মৰৈ আন কাম

তাত পৰে নাহিকে বিবুদ্ধি ॥

(একাদশ, ১২৩২৭—১২৩২৮)

২৭। কোটি কোটি তীৰ্থে যাক নকৰে পৱিত্ৰ ॥

নাহি সিদ্ধি কোটি প্ৰায়শ্চিত্ত আচৰণে।

তাকো শুদ্ধি কৰে এক নাম স্তম্ভণে ॥

(ভক্তি প্ৰদীপ, ১২১)

২৮। হৰিসি পৰম প্ৰিয় আত্মা পিতা-মাতা।

হৰিসি ঈশ্বৰ সব সুখ-দুঃখ-দাতা ॥

ইহ পৰলোকে হৰি বিনে নাই কেৱ ।
 হেন জানি হৰিৰ চৰণে কৰা সেৱ ॥
 হৰিসি তাৰিবা ঘোৰ সংসাৰ নদীত ।
 হৰিনাম বিনে পুণ্য নাহিকে কলিত ॥

(দশম, ১৬৭৮ — ১৬৭৯)

২৯ । নামৰ মহিমা কেনে শুনিয়ো সম্প্ৰতি ॥
 যিটোজন যায় মাধৱৰ নাম ধৰি ।
 পাছে পাছে ফুৰে দেৱ-দেৱী-স্তুতি কৰি ॥
 মূৰ্ত্তিমন্ত্ৰ ছয়া পাক প্ৰকাৰ মুকুতি ।
 মোক লোৱা বাপ বুলি কৰয় কাকুতি ॥
 - পাপ-সংহাৰক হৰিনাম মহাবলী ।
 যাৰ ধ্বনি শুনি কাম্পি পলায় পাপ-কলি ॥
 জগতৰ সুসুন্দ পৰম হৰিনাম ।
 জানি নিবন্তুৰে ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(একাদশ, ১২৩১৫—১২৩১৭)

৩০ । জল বৃদ্‌বৃদ্‌ যেন অস্থিৰ জীৱন ॥
 কেতিফণে পৰে প্ৰাণ আৰো নাই ধিতি ।
 অত্ৰাপি নোপজে মন মৰণক ভীতি ॥
 ভাৰতে মনুষ্য তনু কত পুণো পাই ।
 যেন চিন্তামণি হেৰা হাততে হৰায় ॥
 টুটি পড়ে আয়ু অল্পক্ষণে দিনে দিনে ।
 নাহিকে কলিত গতি হৰিনাম বিনে ॥

(দশম, ১৬০২—১৬০৩)

৩১ । যিটো জনে ফুৰে নাম স্মৰি ।
 তাৰ পাছে পাছে ভ্ৰমন্ত হৰি ॥
 বৎসক স্নেহে যেন ধেমু যায় ।
 ভজিয়ো জানি হেন হৰি পায় ॥

(কীৰ্ত্তন, ২৩৩০)

- ৩২ । কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে কহে শঙ্কৰে ।
 মনুষ্য জন্ম নপায় সেহুৰে ॥
 আক বুধা কৰা কিনো অভাগী ।
 মাণিকক বিকি কাচক লাগি ॥
 কেতিয়কণে কিবা পড়ে বিঘাত ।
 তথাপি চেতনা নাহিকে গাত ॥
 আজি কালি কিবা মিলে মৰণ ।
 হৰিৰ নামত লৈয়ো শৰণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ৬৯—৭০)

- ৩৩ । যেন ফল পাৱে যত যন্তু তুলা-দানে ।
 যেন ফল পাৱে কোটি কোটি তীৰ্থ-স্থানে ॥
 পৰম সন্ন্যাসে সাধে যি গতি মৰণে ।
 পাৱৈ সৰ ফল এক নাম নাম শুমৰণে ॥
 মহা ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম যত আছে সংসাৰত ।
 নাম শুমৰিলে সৰে সিজিবে সমস্ত ॥
 উঠে নৃপতিৰ লগে যেন মন্ত্ৰী-পাত্ৰ ।
 সেহিমতে সিৰে পুণ্য নাম লৈলে মাত্ৰ ॥

(ভক্তিপ্ৰদীপ, ১৬৩—১৬৪)

- ৩৪ । হৰিক শ্ৰবণে জগতৰে পুণ্য পায় ।
 হৰিনাম বিনে নাই তৰণ উপায় ॥
 কৰে কৰ্ম্ম আন হৰিত নেদি হিয়া ।
 জানা যেন ফুৰাৰে চোৰেসে ভাৱ দিয়া ॥

(দশম, ১৫৩২)

- ৩৫ । পড়ে বা পিছলে জ্বৰে-তাপ পীড়া কৰে ।
 সৰ্পে বা দংশন্তে মাধৱ নাম ধৰে ॥

অনিচ্ছায়ে বোলে হৰি নাহিকে চেতনা ।

আউৰ তাৰ পাছে জানা যমৰ যাতনা ॥

(ষষ্ঠ, ১৮৫)

৩৬ । ঘোৰিয়ো হৰি হৃদিকপ ধৰি, ঘোৰিয়ো হৰি ।

নাতি আন পুণ্য নামক সাৰ ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৬)

৩৭ । কলিৰ ধৰ্ম্ম হৰিনাম জান ।

পাপীৰ নিন্দাত নিদিবা কাণ ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ৭)

৩৮ । নাৰদে কহন্তু মোহোৰ জৌৱন

হৰিৰ নামে সম্প্ৰতি ।

নাহি নাহি নাহি হৰি নাম বিনে

কলিত কাহাৰো গতি ॥

কিবা সাহসত নিচিন্তি আছাহা

হৰিৰ নলৈয়া নাম ।

কৃষ্ণৰ কিস্কৰে কহে নিবন্তৰে

ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(ষষ্ঠ, ৫৪০৯)

৩৯ । বান্ধীকি দুৰ্গোৰ আছিলেক চোৰ

বাম বুলি ভৈলা ঋষি ।

পাপী অজামিল বৈকুণ্ঠে চলিল

নাৰায়ণ নাম ঘুৰি ॥

দাসীৰ কুমাৰ ভৈলা অৱতাৰ

নাৰদ নামৰ বলে ।

আকট্টুনি নৰে নামক নধৰে

কোননো বিধাতা চলে ॥

নাহি তপ ব্ৰত কলিৰ যুগত

নামেসে পৰম ধৰ্ম্ম ।

বেদৰ সাৰক

নধৰে নামক

শাস্ত্ৰৰ লুপুজি মৰ্ম্ম ॥

যাত আছে বুদ্ধি

ধৰি মহোষধি

সংসাৰ ব্যাধিৰ নাম ।

ভণিল শঙ্কৰে

নিবন্তুৰে নৰে

ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(ষষ্ঠ, ৫৪৭৮—৫৪৭৯)

৪০ । বুজিয়ো শাস্ত্ৰৰ কৃষ্ণসে দেৱৰ বাজা

হৰিনাম ধৰ্ম্মৰ ঈশ্বৰ ।

যত তপ তীৰ্থ-স্নান

যাগ যোগ মহা জ্ঞান

জানা সবে নামৰ কিঙ্কৰ ॥

নাহি আত অগ্ন্যৱথা

বিচাৰিলো কৃষ্ণ কথা

আক শুনি ছয়োৰ সন্তোষ ।

নিন্দা লুপুৰিবা মোক

কৃষ্ণে সবে খণ্ডায়োক

আছে বঢ়া টুটা যত দোষ ॥

(ষষ্ঠ, ৫৬০২—৫৬০৩)

৪১ । জানিয়া কৃষ্ণত কৰা একান্ত ভকতি ।

কলিয়ুগে কৃষ্ণ নাম কীৰ্ত্তনৰ গতি ॥

নাই শিকা টঙ্কা হানি কৃষ্ণৰ সেৱাত ।

শৰীৰতো নাহি শ্ৰম জানিবা ইহাত ॥

শুনন্তো কৰ্ণত যেন বৰিষে অমৃত ।

যত মহা পাপগণ হৰয় ছৰিত ॥

অপ্ৰয়াসে সিঁজৈ সংসাৰৰ ধৰ্ম্ম যত ।

জানি অহৰ্ণিশে নাম নেড়িবা মুখত ॥

যাহাৰ মুখত থাকে হৰি হেন নাম ।
 গঙ্গা গয়া কাশী পুষ্কৰতো নাহি কাম ॥
 সমস্ত শাস্ত্ৰৰ ইসে পৰম যুগুতি ।
 বোলা বাম বাম পাইবা হাততে মুকুতি ॥

(দশম, ১০৬৩১—১০৬৩৩)

৪২ । পায়৷ আছা জন্ম যিটো দেৱৰ বাঞ্চনি ইটো
 আক আবে ব্যৰ্থ কৰা কিক ।
 যত মহা যজ্ঞ দান কোটি শত তীৰ্থ-স্নান
 হৰিনাম সবাতো অধিক ।
 এভো নসম্পজে মতি কলিত নামেসে গতি
 হেন জানি এড়া আন কাম ।
 কেনে আপুনাক বঞ্চা অক্ষয় পুণ্যক সঞ্চা
 ডাকি সবে বোলা বাম বাম ॥

(দশম, ১১০০৫)

৪১ । যিটো চণ্ডালৰ জিহ্বাৰ আগত
 হৰি-গুণ-নাম বিজৈ ।
 তপ জপ যজ্ঞ হোম মহাদান
 জানা প্ৰতি নিতে সিজৈ ॥
 কুকুৰকো খায় হেন স্নেহ সকে
 হৰিনাম লৱৈ মাত্ৰ ।
 এতেকে তেখনে সিসবো হোৱয়
 যজ্ঞ কৰিবাৰ পাত্ৰ ॥
 হৰিৰ নামৰ অনন্ত মহিমা
 তৰ্কিবে তাক নপাৰে ।
 পাপে ভৈল অন্ধ আনসে প্ৰৱন্ধ
 কৰি মৰৈ অহঙ্কাৰে ॥

যাক লাগি কৃপা কৃষ্ণৰ মিলিল
সিসে লৈবে পাৰৈ নাম ।
হেন বেদ-বাণী সত্য হেন জ্ঞানি
ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(দশম, ১২৫০৫—১২৭০৬)

৪৪ । হৰিৰ ভকতি এড়ি আনপথে
কাহাৰো নাহি মুকুতি ।
পৰম বেদান্ত গীতা ভাগৱত
শাস্ত্ৰৰ এহি যুগুতি ॥
জ্ঞানে অসহায় ভয় আছিল আতি
কৰ্মত বিপ্লি বিস্তৰ ।
পৰম ভকতি পথত আপুনি
সহায় হোন্ত ঈশ্বৰ ॥
হেন জ্ঞানি যত্নে আলাস এড়িয়া
গলে বান্ধা হৰিনাম ।
কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে বচিল শঙ্কৰে
ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(দশম ১২৭৯২—১২৭৯৩)

৪৫ । কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে কহয় শঙ্কৰে
নেড়িবা মুখত নাম ।
আলাসক এড়ি সমজ্যায়ে বেঢ়ি
ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(কীৰ্ত্তন, ১২৮৬)

৪৬ । কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে ভণে ।
স্তন্যন্যক সৰ্ব্বজনে ॥
মাধৱৰ জন্ম কৰ্ম ।
আতপৰে নাহি ধৰ্ম ॥

অজ্ঞাপি নোপজে বুদ্ধি ।

কলিয়ুগে মহৌষধি ॥

কৃষ্ণ বাম নাম বাণী ।

কেনে হেলা কবা জ্ঞানি ॥

যত তপ তীর্থ স্নান ।

আক যত মহা দান ॥

কেহো নোহে আক সবি ।

ডাকি বোলা হবি হবি ॥

(কীর্তন ১৩৩১—১৩৩৩)

৪৭ । বামক নাম অতি অনুপাম ।

বামক নাম বামক নাম ॥

(কীর্তন ঘোষা, ১০৯)

৪৮ । বনমালী জগ মোহন বাম ।

যোনো মোর মুখে ছাড়ে বাম কৃষ্ণ নাম ॥

(কীর্তন ঘোষা, ১১৫)

৪৯ । বাম বোল বাম বোল লোকাই ।

বাম নাম বিনা বান্ধব নাই ॥

(কীর্তন ঘোষা, ১৩০)

৫০ । ভণিল শঙ্করে কৃষ্ণর কীর্তন

করিয়ে আবে সমাজে ।

ইটো কলিয়ুগে আন গতি নাই

হবিব নামত বাজে ॥

বুখা আয়ু যায় তবিয়ে লোকাই

বৈকুণ্ঠ যাইবার কাম ।

মায়াময় ইটো বিষয় এড়িয়া

ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(কীর্তন, ১৬১৪)

৫১। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে শঙ্কৰে ভণে
কৰিয়ো কৌৰ্ণৱ সমস্ত জনে ॥
কলিয়ুগে ইটো মহা উপায় ।
হৰি নাম লৈলে মুকুতি পায় ॥
বেদান্তৰে তত্ত্ব শুকৰ বাণী ।
জ্ঞানি হেলা এড়া সমস্ত প্রাণী ॥
যেবে শ্বখে পাহৰ। বৈকুণ্ঠ পুৰা ।
সদায় ডাকিয়। ঘোষিয়ে। হৰি ॥

(কৌৰ্ণৱ. ১৬৪৮—১৬৪৯)

৫২। পিয়ে পিয়ো বাম নাম অমৃত ।
বৃথ। কথা কই নমৰ চিত্ত

(কৌৰ্ণৱ ঘোষা, ১৪৬)

৫৩। ওঁ ভাই ভাবিয়ে বাম, চিন্তিয়ে বাম,
বাম নাম যোনো ছাড়ো ।
বাম কৃষ্ণ নাম নানা অস্ত্রক প্রহৰি
পাপ বিপক্ষক পাড়ো ॥

(কৌৰ্ণৱ ঘোষা, ১৮৭)

৫৪। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে কহে হৰিনামে পাপ দহে
বাম নাম সবাতো অধিক ।
যিটো জনে নাম শ্বৰে সকল পাতক তৰে
অনায়াসে পারে মুকুতিক ॥
জগত নিস্তাৰ হেতু কৰিলা গকড়কেতু
ইবাৰ বিদিত হৰি নাম ।
আশু যায় আলে জালে কেতিক্ষণে ধৰে কালে
নিবন্তৰে বোলা বাম বাম ॥

(কৌৰ্ণৱ. ২৩২৫)

৫৫। কলিত পৰম উপায় নাম ।
 একদা সিজয় ত্ৰিতয় কাম ॥
 উপজে পুণ্য পাপ হোৱে দূৰ ।
 মিলে মহামোক্ষ সুখ প্ৰাচুৰ ॥
 কলিত লোকৰ মলিন মতি ।
 নোপজয় আন পুণ্য সম্প্ৰতি ॥
 নামেসে পৰম ধৰ্ম কলিত ।
 নামেসে মৰণ সম্বল বিত্ত ॥
 হেন জানি তেজি বিষয় ধাৰ্কা ।
 হৰিৰ নামক গলত বাধা ॥
 কত পুণ্য পাই মনুষ্য তনু ।
 ইহাকে বিফল নকৰা পুত্ৰ ॥
 মোহ নিজা এড়ি লৱা চেতন ।
 কৃষ্ণৰ সেৱাত কৰা যতন ।
 সম্বৰে কৰা পৰলোক কাম ।
 ঘোৰিয়ে ঘনে ঘনে বাম বাম ॥

(কীৰ্ত্তন ২৩৩৮—২৩৪৪)

৫৬। যাৰ নাম মাত্ৰে তৰি হেনয় বান্ধৱ হৰি
 কৰি আছা হিয়াত নিবাস ।
 তাক কৰি অনাদৰ অধম আবোধ নৰ
 কৰে আন কন্মৰ্ত্ত বিশ্বাস ॥
 সনিজাত মাইৰ গাঠি পিন্ধে গলে কাচ কাঠি
 কোছতে আছন্ত হেমহাৰ ।
 হাতৰ অমৃত তেজি মৰে যেন বিষ ভুজি
 ভৈল সেহি পটন্তৰ তাৰ ॥
 সাধৈ মহা সৰ্বসিদ্ধি ভকতৰ নৱনিধি
 মাধৱৰ অৰুণ চৰণ ।

শৰণ লৈয়োক তাত নিতে হোৱে আয়ুপাত

অত্মাপিয়ো নেদেখা মৰণ ॥

আন যত সব ধাঙ্কা নামক গলত বান্ধা

মৰণ সম্বল হৰি নাম ।

নমৰা বিষয় ভোলে কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে বোলে

ঘোৰিয়ো সদায়ে বাম বাম ॥

(ভাঃ প্ৰথম, ৮৮—৮৯)

(খ) দেৱ

গোবিন্দদেৱ বিনে নাহি কেৱ

গোবিন্দ দেৱ ।

(কাৰ্ত্তন ঘোষা, ৭১)

ওবা নৰলোক হৰি ভজিয়োক

ধৰা ইটো উপদেশ ।

এড়া, আলজাল জীবা কত কাল

জৰা ভৈল পৰবেশ ॥

অত্ম দেৱীদেৱ নকৰিবা সেৱ

নাখাইবা প্ৰসাদ তাৰ ।

মূৰ্ত্তিকো নাচাইবা গৃহো নপৰিবা

ভক্তি হৈব ব্যভিচাৰ ॥

এক কৃষ্ণদেৱ কৰিয়োক সেৱ

ধৰিয়ো তাহান নাম ॥

কৃষ্ণ দাস হয় প্ৰসাদ ভুঞ্জিয়া

হস্তে কৰা তান কাম ॥

কৃষ্ণৰ স্থানক যন্ত্ৰে চলিয়োক

সাধিয়ো পুণ্যৰ দাম ।

কৃষ্ণৰ কিস্কৰে

কহে নিবন্তৰে

ডাকি বোলা বাম বাম ॥

(দ্বিতীয়, ১২৪—১২৫

৩। নকৰিব। সৱা সখি আন দেৱতাক ।

মুহি জানা ভকতি আমাৰ বাতিৰেক ॥

(একাদশ, উদ্ধৱৰ প্ৰতি শ্ৰীকৃষ্ণ, ১৯৩৭৩

৪। হেন জানি ভজ। মোক বান্ধৱ অজ্ঞান ।

কৰিয়ো কৌন্তন মুখে মোৰ নাম গুণ ॥

একচিত্তে তুমি মোক মাত্ৰ কৰা সেৱ ।

পৰিহৰা দূৰতে যতেক আন দেৱ ॥

নলজিহবা মোহোৰ বাকাক মহাভাগ ।

বেদৰ ধৰ্ম্মক মানে কৰা পৰিত্যাগ ॥

হুয়োক শৰণাপন্ন একে মোতে মাত্ৰ ।

মোক ভজা হুইবা তেবে মুকুতিৰ পাত্ৰ ॥

নাম মুণ্ডনিবা তুমি আন দেৱতাৰ ।

যেন মতে মুহিবে ভকতি বাৰ্ভিচাৰ ॥

(ভক্তি প্ৰদীপ, ১০১—১০৩

৫। সমস্তে শাস্ত্ৰৰ মত বেদ বেদান্তৰ তত্ত্ব

কৃষ্ণসে পৰম ইষ্টদেৱ ।

পূজৈ যাক ব্ৰহ্মা হবে কোননো পামৰ নৰে

তাক আসি নকৰিবে সেৱ ॥

যাৰ নাম লৈলে মাত্ৰ যজ্ঞ কৰিবাব পাত্ৰ

হোৱে আতি শ্লেচ্ছ অন্ত্যজাতি ।

নৰ্ভজিয়া হেন দেৱ আনকেসে কৰে সেৱ

সি সি জন মহা আত্মঘাতী ॥

- ৬। এড়িলেক যিটো আন দেৱত ভকতি ।
একে মাধৱক মাত্ৰ ভজে দৃঢ়মতি ॥
তাহাৰ পাতক যদি সিবো প্ৰমাদিত ।
নাশ হোৱে সিটো ঈশ্বৰৰ প্ৰসাদত ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদ, ৩৯৮)

- ৭। প্ৰথমে বোলন্ত পূজিয়োক গণপতি ।
ৰাজ্যে বোলন্ত গুৰু কমন যুক্ততি ॥
পৰম পুৰুষ হৰি তাক এৰি আগে ।
কিবা গুণে গণেশক পূজিবাক লাগে ॥
জগতৰ নাথ সংসাৰৰ আদি মূল ।
বিষ্ণুক পূজিবো প্ৰথমতে দিয়া ফুল ॥
বিষ্ণুত অৰ্পিবো যত পূজা যজ্ঞ দান ।
বিষ্ণু বাতিৰেকৈ দৰ নজানোহো আন ॥
হৰি তুষ্ট ভৈলে তুষ্ট হোৱে চৰাচৰ ।
হেন বিষ্ণু এড়ি পূজিবোহো লম্বোদৰ ।
কাচক যতনে যেন পৰিহৰি হীৰা ।
শালগ্ৰাম মাটিত নটীক যেন পীৰা ॥

(হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান, ২৪—২৭)

- ৭। দুগুটি অক্ষৰ ইটো হৰি হেন নাম ।
সাধে তথাপিতো ইটো দেখা কেন কাম ॥
সংসাৰ ব্যাধিৰ ইসে ঔষধ সুসাৰ ।
অনায়াসে কৰে দুঃখ সাগৰৰ পাৰ ॥
পৰম অক্ষয় ইটো পৰলোক বিস্ত ।
হেন জানি হৰিৰ নামত দিয়া চিন্ত ॥
কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ কহে নাহি আন গতি ॥
বোলা হৰি হৰি সবে থিৰ কৰি মতি ॥

(দশম, ৬২৯—৬৩০)

৯। গিলৈ কাল-সৰ্পে পাই   তিলে তিলে আয়ু যায়
জানি লোৱা মৰণ সম্বল।
পদ্মৰ পত্ৰৰ জল   পড়ি যেন লুহি থিৰ
সেই মতে জীৱন চঞ্চল ॥
মাধৱেলে পিতা মাতা   ভকত অভয় দাতা
মাধৱত পৰে আন নাই।
হেন জানি যত্ন কৰি   ডাকি বোলা হৰি হৰি
তৰি বিনে বাৰ্থে আয়ু যায় ॥

(দশম, ৪২৮)

১০। মায়াৰো ভাঙ্গৰ কাপ   ভৰিবা যাতনা তাপ
যমৰো গুচিবে সবে দায়।
যাৰ নাম লৈলে তৰি   হেনসে বান্ধৱ হৰি
ইহপৰলোকৰ সহায় ॥
তানে শুনা গুণ-নাম   হস্তে কৰা তানে কাম
মুখত নেড়িবা হৰিনাম।
এতেকে পাপক বঞ্চা   অক্ষয় পুণ্যক সঞ্চা
নিবন্তৰে বোলা বাম বাম ॥

(ষষ্ঠ, ১৬)

১১। পুত্ৰ দাৰা ধন   সংযোগ বিয়োগ
অধিক মিলানে দুঃখ।
হেন জানি আন   কম্ব' পৰিহৰি
হৰিক ছয়োঁক সমুখ ॥
হৰি বিমুখৰ   জীৱন নিফল
পশুতো অধম মতি।
আত্মঘাত কৰি   চিন্তনি মৰয়
নকৰি হৰি ভকতি ॥

হৃদয়ত হৰি   আহুন্ত সাক্ষাত
নিচিন্ত তান চৰণ ।
ৰাম-কৃষ্ণ নাম   বিয়াপি আছয়
নকৰে তাক কীৰ্ত্তন ॥

(দশম, ২০১৮—২০৫৯)

১২ ।   শুন। সামাজিক জন কেশৱৰ কথা ।
বিষয়ৰ পদে জন্ম নকৰিয়ো বৃথা ॥
কাচৰ কাৰণে যেন তেজিয়া মাণিক ।
জানি সাধুজনে বড় ভজিয়ো হৰিক ॥
পিতৃ-মাতৃ হৰিসে হৰিসে বন্ধু সাৰ ।
হৰিসে সুহৃদ নিজ আত্মা আপোনাৰ ॥
ইহ পৰলোকত হৰিক পাইবা লাগ ।
যৈকে যাইবা তৈকে হৰি হন্ত সাতো আগ ॥
হেন বন্ধু মাধৱক অৱহেলি আমি ।
ভৈলোহো আপুনি আপোনাৰ অধোগামী ॥
জানি শুনি এতেক তথাপি নপাওঁ সাক্ষী ।
দেখিয়ো নেদেখো যেনে খাইলো ছয়ো আখি ॥
দুৰ্জ্জন মনৰ সঙ্গ ভৈলো সৰ্বনাশ ।
নকৰিলো প্ৰভু কৃষ্ণ তোমাত বিশ্বাস ॥
আপুনি উদ্ধাৰ কৰা কৃপাময় মোক ।
বোলা বাম বাম যত সামাজিক লোক ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৩২২—৩২৬)

১৩ ।   নমো দামোদৰ নমো নন্দেৰ কুমাৰ ।
নমো পৰমাত্মা নমো কৰিয়ো উদ্ধাৰ ॥

(ভক্তি প্ৰদীপ, ১৮১)

১৪। শাস্ত্ৰৰো বুজিয়া মজ্জ। সদায় কৃষ্ণত ভজা
হৈয়ো এক শৰণ কৃষ্ণত
কৃষ্ণক কৰিয়ো সের কৃষ্ণসে পৰমদেৱ
চিন্তা তান চৰণ মনত ॥

(ষষ্ঠ, ১৫)

১৫। ঈশ্বৰ কৃষ্ণক পূজা কৰে যিটো জন ॥
সমস্ত দেৱক পূজা কৰিলেক আতি ।
পৃথকে পূজিলে কেহো নহন্ত তৃপ্তি ॥
বৃক্ষৰ মূলত যেন দিলে আনি জল ।
হোৱয় তৃপ্তি ডাল পুষ্প পত্ৰ ফল ॥
মূল এড়ি জল যদি সিন্ধে পত্ৰ ডালে ।
কদাচিতো তৃপ্তি হুহিকে একো কালে ॥
পাৱয় ভোজনে যেন ইন্দ্ৰিয় সন্তুষ্ট ।
মিলে মহাসুখ অতি হোৱে হৃষ্টপুষ্ট ॥
ক্ষুধাতুৰ প্ৰাণী যদি নকৰে ভোজন ।
পিন্ধে গন্ধ চন্দনাদি নানান ভূষণ ॥
একো ইন্দ্ৰিয়ৰ তাত তুষ্ট নাহি হয় ।
প্ৰাণ তুষ্ট ভৈলে তুষ্ট হোৱে ইন্দ্ৰিয়চয় ॥
সেহিমতে অচ্যুতক যিজন পূজয় ।
সমস্তে দেৱক পূজিলেক অতিশয় ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৩৯৭—৪০০)

১৬। চাৰিবেদ চৌধ্য শাস্ত্ৰে কৃষ্ণকে কহয় ।
কৃষ্ণৰেমে অংশ সবে জগত নিশ্চয় ॥
কৃষ্ণক পাইবাক লাগি কৰে যত যাগ ।
তপ-জপ কৰিয়া কৃষ্ণক পাৱে লাগ ॥
জ্ঞানপথে কৃষ্ণকেসে সেৱে জ্ঞানীগণ ।
কৈলো সেহি সেব্য মোৰ নন্দেৰ নন্দম ॥

লীলা কৰি তেহেঁ পূৰ্বে প্ৰকৃতি স্ৰজিলা ।
 মায়া গুণ দ্বাৰে ইটো ব্ৰহ্মাণ্ড কৰাইলা ॥
 গ্ৰাহ্য ভিতৰে ভৈলা বিৰাট শৰীৰ ।
 উদ্ধে সাতলোক তাতে বুজা মহা-ধীৰ ॥
 অধত অতল আৰু বিতল সূতল ।
 তলাতল আদি সাতো পৰম বহল ॥
 দেৱ দৈতা মনুষ্য বিভাগি তাতে বৈল ।
 চাৰিবৰ্ণ কৃষ্ণৰ দেহত হস্তে ভৈল ॥
 শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্ম চাৰিও বৰ্ণৰ ।
 নিজ পিতৃ কৃষ্ণ মাত্ৰ সেৱা জগতৰ ॥

(দ্বিতীয়, ৭৬—৭৯)

১৭। মন মেৰি বামচৰণাই লাগু ।
 তঞি দেখনা অন্তক আগু ॥ ধ্ৰুং ॥
 মন ! আয়ু ক্ষণে ক্ষণে টুটে ।
 দেখ প্ৰাণ কোন দিন ছুটে ॥
 মন ! কাল অজাগৰে গিলে ।
 জ্ঞান তিলেকে মৰণ মিলে ॥
 মন ! নিশ্চয় পতন কায়া ।
 তঞি বাম ভজ তেজি মায়া ॥
 বে মন ! ইসব বিষয় ধাক্কা ।
 কেনে দেখি নেদেখেস আন্ধা ॥
 মন ! সুখে পাৰ কৈচে নিন্দ ।
 তঞি চেতিয়া চিন্ত গোবিন্দ ॥
 মন ! জানিয়া শঙ্কৰে কহে ।
 দেখ বাম বিনে গতি নহে ॥

(বৰদীপ, ১৮)

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ বাণী

- ৮। হৰিগুণ ভকতৰ কৰ্ণ অলঙ্কাৰ ।
বাঢ়য় ভকতি আতি অৱশ্যে তাহাৰ ॥
বিনাশী বস্তুত মানে হোৱে বিৰকতি ।
পূৰ্ণব্রহ্ম কৃষ্ণত হোৱস দৃঢ়মতি ॥

(বদ্বাকৰ, ২৭১)

- ১৯। বাম হেন দু-গুটি অক্ষৰ যিটো নৰে ।
পৰম ব্রহ্মায়ে আৰু সৰ্বদায়ে স্মৰে ॥
সি সি নৰে তৰে ঘোৰ সংসাৰ আপদ ।
মহা-সুখে পাৱে সিটো মুকুতি সম্পদ ॥

দশম, ৪১২ ।

- ০। নৰবিবা সেৱ সখি আন দেৱতাৰ ।
মুহি যেন আমাৰ ভকতি ব্যভিচাৰ ॥

(কৃষ্ণৰ উক্তি ; একাদশ, ২৫০)

- ১। গুনা সামাজিক লোক কৃষ্ণৰ চৰিত্ৰ ।
আত পৰে আন ধৰ্ম্ম নাইকে কলিত ॥
জানিবাহা সমস্ত শাস্ত্ৰৰ ইসে সাৰ ।
আত পৰে নাই গতি কলিৰ প্ৰজাৰ ॥
ভৈল মলমতি লোক তেজিলে আচাৰ ।
পাতকীৰ নাইকে কৰ্ম্মত অধিকাৰ ॥
আৰে বাম নামক সততে যিটো গাৱে ।
সেহি সাধু মনুষ্যে হাততে মোক্ষ পাৱে ॥
গুনা যেনে গুণ আছে বামৰ নামত ।
উচ্চাৰন্তে উপজে পৰম পুণ্য যত ॥
মৰাকো জঁয়ায়ে ইটো অমৃত ঔষধ ।
হেন নাম নৰবিয়া আপুনি যায় অধ ॥
কেতিফণে ধৰে কালে তাৰে নাই নাই স্থিতি ।
অতাপি হুপুজৈ ঘোৰ নৰকৰ ভীতি ॥

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ বাণী

কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ কহে গতি হৰিনাম ।

ঘোষিও সঘনে নিবন্তৰে বাম বাম ॥

(প্ৰথম, ৩০৮—৩১

২২ । হৰি বোল হৰি বোল আছে লোকাই ।

হৰি বিনে নাই গতি ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, :

২৩ । বাম কৃষ্ণ কহ নিতে ।

ভাই ! ধৰি হৰিপদ চিত্তে ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, :

২৪ । ভাই ! বাম কহ বাম কহ বাম মন্ত্ৰ সাৰ ।

তপ যপ যজ্ঞ যাগে সিদ্ধি নাহি আৰ ॥

(কীৰ্ত্তন ঘোষা, ১৮

২৫ । অনাদৰি আনধৰ্ম্ম মাধৱৰ জন্ম কৰ্ম্ম

শুনিবেক মহন্তৰ মুখে ।

জগত প্ৰসিদ্ধ নাম কৃষ্ণ বিষ্ণু হৰি বাম

লাজ এড়ি গাইবে মহা-মুখে ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৭

২৬ । প্ৰকৃতিত আছে মাত্ৰ ব্যৱহাৰ ধৰ্ম্ম ।

তুমিসি * স্বৰূপ পৰিপূৰ্ণ পৰম ব্ৰহ্ম ॥

(কৃষ্ণাৰ্কে, ৪৮

(গ) গুৰু

১:।

ভক্তি-জ্ঞান-দাতা গুৰু পূজ্য-অতিশয় ।
এই হেতু গুৰু মই কহিলো ত্ৰিতয় ॥
সংসাৰত যাৰ হস্তে লভয় জনম ।
আত্ম গুৰু পিতৃ সিটো পূজনী উত্তম ॥
আন সব যত যত পূজনী আছয় ।
সবাতো কৰিয়া পিতৃ পূজনী হোৱয় ॥
কহিলো প্ৰথম গুৰু শুনিলো ইহাক ।
শুনিয়ে দ্বিতীয় গুৰু বোলয় যাহাক ॥
গুণবন্ত সন্ত অতি শুদ্ধ দ্বিজোত্তম ।
সদ-কৰ্ম্মশালী মহা বেদজ্ঞ পৰম ॥
যজ্ঞ-সূত্ৰ লৱে তেস্তে বেদ অভ্যাসয় ।
ইহাকে দ্বিতীয় গুৰু বুলিয় নিশ্চয় ॥
মই যেন ঈশ্বৰ পৰম পূজ্যোত্তম ।
সিয়ো গুৰু সেহিমতে পূজনী উত্তম ॥
জন্মদাতা পিতৃকো কৰিয়া পূজা আতি ।
তৃতীয় গুৰুৰ কথা শুনা কৰ্ণ পাতি ॥
সবে আশ্ৰমীতে কহে ঈশ্বৰ জ্ঞানক ।
দেই উপদেশ যিটো ভকতি পন্থক ॥
সিয়োজন জানা মই সাক্ষাতে ঈশ্বৰ ।
জগততে পূজ্য আৰ নাহি তাত পৰ ॥
যিটোজনে ভকতি জ্ঞানত দান কৰে ।
তাঙ্ক সেৱা কৰি যিটো সংসাৰক তৰে ॥
এৰ্ত্তেকে সেহিসে বুদ্ধিমন্ত নবোত্তম ।
জগতত আন আৰ নাহি তাৰ সম ॥

ভক্তি-জ্ঞান-দাতা গুৰু বিনে সেৱা নাই ।
কহিলোহো প্ৰতি প্ৰতি তোমাতে বৃজাই ॥

(বন্ধাকৰ ভাঃ, ১০—১১)

২ । সামান্ত বিজ্ঞাক গুৰু উপদেশে পাই ।
হৰিৰ ভকতি গুৰু-সেৱা বিনে নাই ॥

(বন্ধাকৰ ভাঃ, ১১)

৩ । বেদৰ বহুস্ত তত্ত্ব সকলে জানন্তু ।
কৃষ্ণকো ভকতি বলে সাক্ষাত কৰন্তু ॥
এহেস্তে উত্তম গুণ কহিলো সম্প্ৰতি ।
ঈহাবেসে উপদেশে শুদ্ধ হোৱে মতি ॥
কৃষ্ণত ভকতি হোৱে সংসাৰকো তৰে ।
নাই নাই সংসাৰত গুণ আতপৰে ॥

(বন্ধাকৰ, ২৪—২৫)

৪ । আমাক চিনাৱে যিটো গুৰু কৃপাময় ।
সেহিসে পৰম বন্ধু জানিবা নিশ্চয় ॥

(উদ্ধৱৰ প্ৰতি শ্ৰীকৃষ্ণ, একাদশ, ২২৮)

৫ । অখিল লোকৰ গুৰু প্ৰভু নাৰায়ণ ।

(দশম, ২২৮২)

৬ । জগতৰ মহা গুৰু প্ৰভু ভগৱন্ত ।
ব্ৰহ্মাদিয়ো যাৰ পাদ-পঙ্কজ সেৱন্ত ॥

(বন্ধাকৰ ভাঃ, ৭৫৫)

৭ । তুহ জগত গুৰু দেৱক দেৱা !
তোহাৰি চৰণে বহোক মোহি সেৱা ॥
মুখে যোনো ছোড়োহো তুৱা গুণনাম ।
মাগো অতয়ে বৰ তোহাৰি ঠাম ॥

(পয়াৰ, পাৰিজাত হৰণ নাট)

- ৮। বাঢ়ি আছে মন-শত্রু পবম দুৰ্জয় ।
 আত্মা ঈশ্বরক বঞ্চিলক অতিশয় ॥
 গুরুরূপ হরিপদ-সেবা অস্ত্র ধবি ।
 সাবধান হুয়া ছেদিয়োক মন-বৈবী ॥
 গুরু-সেবা বিনে আন যতেক উপায় ।
 দুৰ্জয় মনক আক জিনন নয়ায় ॥
 ছেন জানি গুরু-পদ-সেবা কবি সাব ।
 হবিত ভকতি কবি তবিয়ে সংসার ॥

(বঙ্গী কব ভাঃ, ২৯—৩০)

- ৯। মাধব মধুসূদন দেব
 দাস উদ্ধাবিয়া নিয়ো ।
 ভুমিসি পবম গুরু নাবায়ণ
 মোক উপদেশ দিয়ো ॥

(কৌর্টন ঘোষা, ১০৮)

(ঘ) ভকত

- ১। মই বিনে ভকতে নিচিস্তে কিছু আন ।
 ময়ো ভকতক বিনে নজানোহো আন ॥
 (উদ্বার প্রতি শ্রীকৃষ্ণ ; একাদশ, ১২২৭৮)
- ২। ভকতেসে মোব হৃদি জানিবা নিশ্চয় ।
 ভকত জনব জানা আমিসে হৃদয় ॥
 মঞি বিনে ভকতে নিচিস্তে কিছু আন ।
 ভকতত পবে মঞি নিচিস্তোহো আন ॥ (কৌর্টন, ১৮২৯)
- ৩। লোভ মোহ কাম ক্রোধ বিষয় আক্রোশে ।
 নোছোয় মোব ভকতক একো দোষে ॥

(একাদশ, ১২১৮০)

৪। যত তীর্থ দেব   **সবাকো পছন্দ**

ভকতে কবে আয়াব ।

তা'র পাছ লাগি   ফুবে যত দেহ

শুনা নাম কহেঁ তাব ।

(অର୍জুনব প্রতি শ্রীকৃষ্ণ ; তত্ত্ব প্রদীপ, ১২৫)

୫ ।   ଯତ ନନ୍ଦ-ନନ୍ଦାଂ   ସିଂ ତୀର୍ଥ ହସ୍ୟ

শিল্পৰ প্ৰতিয়া দেৱ ।

ভেসে পড়িত   কবে যাবে পুনঃ

বহুকালে কবে সের ॥

দেখিল মাত্রকে ভকতে পবিত্র

কবে লোক নিবন্তব ।

দেবে তীৰ্থে জ্ঞান   ভকত জনৰ

অনেক মহদস্তম্ভ ॥

(कौस्तुभ, १२८२)

৬। কোননো পণ্ডিতে   এড়িয়া তোমাক

আনক ভজিবে যায় ।

ଭକତ ଜନକ   ଆପୋନାକୋ ଦିୟା

জানো ইটো অভিপ্রায় ॥

ভকতেসে   প্রভু   তোমাৰ   বান্ধৱ

दिश्या मनोवथ सिद्धि ॥

(कौर्द्धन, १२१२—१२८०)

৭। ভকত সমান সখি মোর কোন আছে।

যত্নে মহা ভকতের ফুৰো পাছে পাছে ॥

(উদ্ভব প্রতি শ্রীকৃষ্ণ ; একাদশ, ১৯২৭)

- ৮। চৌবাৰী অধ্যায়ে আৰু দশম স্কন্ধৰ ।
 স্তন্যায়োক পুত্ৰ কহৌ বচন কৃষ্ণৰ ॥
 মুনি সমন্তৰ আগে বোলন্ত বচন ।
 মৰাশৰ তুল্য শৰীৰক যিটো জন ॥
 আত্মা বোধ কৰি অহঙ্কাৰ কৰি ঘোৰ ।
 মৃত তুল্য ভাৰ্য্যাদিক বোলে ঠটো মোৰ ॥
 প্ৰতিমাতে কেৱলে দেৱতা বুদ্ধি কৰে ।
 জলত কৰয় তাৰ্থ বুদ্ধি নিবন্তৰে ॥
 ঠটো চাৰি বুদ্ধি মহন্তত নকৰয় ।
 গৰুড় অধম সিটো কহিলো নিশ্চয় ॥

(বঙ্কাকব ভাঃ, ৮১৫—৮১৬)

- ৯। ভকত জনৰ যেন মুখ বিপৰীত ।
 স্বপ্নতো নেদেখে জ্ঞানী-কৰ্ম্মী কদাচিত ॥

(একাদশ, ১৫৪)

(১) উত্তম ভকত

- ১। মোকলাগি প্ৰেম উপজিল যাৰ মনে
 নড়ো তাৰ হৃদয়ক সখি সৰ্ব্বক্ষণে ॥
 বাঙ্কিলেক আমাৰ পাৱত প্ৰেম জবী ।
 জানা নাই উত্তম ভকত তাক সৰি ॥

(একাদশ, ১৬৮)

- ২। নিমজিল চিন্ত যাব হৰি চৰণত ।
 দেখে বিমূৰ্বেসে মায়া সমস্তে জগত ॥

ইন্দ্ৰিয়ৰ ভোগক আক্ৰোশ নকৰয় ।
 ৰেৰো নকৰয় যদি আপুনি মিলয় ॥
 যদিবা কৰয় ভোগ জানে মায়াময় ।
 উত্তম ভকত এহি জানিবা নিশ্চয় ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৫৫২—৫৫৩)

৩। নকৰে আপোন-পৰবুদ্ধি ধন বিস্তে ।
 সমস্তৰে একে আত্মা জানে যিটো চিন্তে ॥
 সকলোহঁলোকত সম শাস্ত্ৰ নিকপম ।
 চিনিবা নুপতি সিটো ভকত উত্তম ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৯০—৯১)

৪। মঠসেৱ কেৱল জানা স্বৰূপত
 সমস্তৰে অস্তুখ্যামী ।
 দেশে কালে মোৰ পৰিচয় নাই
 চিদানন্দ-ৰূপ আমি ॥
 ঈশ্বৰক মোক এহিমত ৰূপে
 যদি বা জানি নজানি ।
 ব্যভিচাৰ শৃগ্ৰ ভকতিয়ে মাত্ৰ
 ভঞ্জে মোক যিটো প্ৰাণী ॥
 সেহিটো আমাৰ উত্তম ভকত
 কহিলো মোৰ সন্মত ।
 ভকত লক্ষণ ঈশ্বৰে আপুনি
 কহিলন্ত উদ্ধৱত ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৯৮—৯৯)

৫। ঈশ্বৰৰ ধ্যান মাত্ৰ কৰন্তু সতত ।
 জানিবা নুপতি সিটো উত্তম ভকত ॥ (নিমি নৱসিদ্ধ, ৮৬)

(২) প্ৰধান ভকত

নব নিমিষাৰ্দ্ধ কৃষ্ণ চৰণ ভকতি ।
এড়িলে এতেকে পাইব ত্ৰৈলোক্য সম্পত্তি ॥
তত্ব হৰি-পদ-সেৱা ক্ষেণাক্ষৌ নেড়য় ।
জানে হৰি ভক্তি বিনে সাৰ নাহিকয় ॥
ত্ৰৈলোক্য ঈশ্বৰ যত দেৱতা সকল ।
তাৰা সবে নতু পাবে বিচাৰি কেৱল ॥
এতেকে ত্ৰৈলোক্য পদ তুচ্ছ জানি মনে ।
কৃষ্ণৰ চৰণ সেৱা নেড়য় যতনে ॥
প্ৰধান ভকত এহি জানিবা নিশ্চয় ।

(বঙ্কাকব ভাঃ, ৫৫৯—৫৬০)

(৩) মধ্যম ভকত

- ১ । ঈশ্বৰক দেখি যিটো নামে সমস্তত
সমানত মৈত্ৰী কৰে প্ৰীতি উত্তমত ॥
বিপক্ষত ক্ষমা কৰে কৃপা দুঃখিতত ।
জানা ৰাজ্য সেহিজন মধ্যম ভকত ॥
(নিমিষ প্ৰতি হৰিসিদ্ধ ; বঙ্কাকব ভাঃ, ৫৯৫)
- ২ । তাতে পুনৰপি কহো তৃতীয় অধ্যায়ত ।
মহন্তৰ সঙ্গ আসি লৈব প্ৰথমত ॥
ভয়া আতি বিৰক্তি মনে সমস্তত ।
সবাতে ঈশ্বৰ আছে জানিবা মনত ॥
উপদেশ পায় যথোচিত প্ৰৱৰ্ত্তয় ।
উত্তমত সেৱা মহা শ্ৰদ্ধায়ে কৰয় ॥
ছীনত কৰয় দয়া মৈত্ৰী সমানত ।
জানিবা নৃপতি সেহি মধ্যম ভকত ॥ (বঙ্কাকব ভাঃ, ৫৯৭)

- ৩। একান্তে কৰয় প্ৰেম যিটো ঈশ্বৰত ।
মৈত্ৰতা আচৰে হুবি ভকত সবত ॥
অজ্ঞক ককণা কনা কৰে বিপক্ষত ।
সেহিজন জানিবা মধ্যম ভাগৱত ॥

(নিমি মন্ত্ৰসিদ্ধ, ৮১)

- ৪। সপ্তম অধ্যায়ে আছে চতুৰ্থ স্বৰূপত ।
কহন্ত নাৰদ ঋষি ক্ৰবৰ আগত ॥
গুণতো অধিক যিটো আপোনাত কবি ।
তাকো দেখি প্ৰীতি অতি কৰিব সাদৰি ॥
নকৰিব কদাচিত তাহাক অমুয়া ।
গুণাধম জন দেখি কৰিবেক দয়া ॥
সমানে সহিতে যিটো মিত্ৰতা কৰয় ।
সংসাৰৰ তিনি তাপে তাক নুভৱয় ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৫৯৮—৫৯৯)

(৪) প্ৰকৃত ভকত

- ১। একাদশ স্কন্ধে আছে দ্বিতীয় অধ্যায়ত ।
হুবিৰ বচন নিমি ৰাজ্যৰ আগত ॥
নাহি মাত্ৰ ভক্তকো আনকো নাহিকয় ।
একে প্ৰতিমাতে মাত্ৰ হুৰিক পূজয় ॥
প্ৰকৃত ভকত এহি জানিবা নৃপতি ।
হুইবে শ্ৰেষ্ঠ সিলো পাছে কবন্ত ভকতি ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৬০৫—৬০৬)

- ২। নৃপুঞ্জে ভক্তক মাণ্ড নকৰে প্ৰাণীক ।
 একে প্ৰতিমাত মাত্ৰ আবাধে হৰিক ॥
 সেহিজন জ্ঞানিবাতা প্ৰকৃত ভকত ।
 আৰু হৈয়াছে তেহোঁ ভক্তিৰ পথত ॥
 অক্লক্ৰমে উত্তম হৈবেক সিটোজন ।
 একোমতে নোহে জানা নিন্দাব ভাজন ॥

(নিমি নবসিদ্ধ, ৮২—৮৩)

(৫) মহা-ভকত

- ১। মহা ভকতৰ পৰম আশ্ৰয়
 ভগৱন্ত আত্মাবাম ।
 যিটো জনে এক শৰণ ধৰিয়া
 স্তম্ভে তাহানে নাম ॥
 সেহি ভকতৰ যদি নাম লৱৈ
 চাণালো হোৱে পবিত্ৰ ।
 হৰি নাম শুদ্ধ কৰিলে ইহাত
 আছে কোন আবে চিত্ত ॥

(প্ৰথম, ৩১৮)

- ২। লোভ মোহ কাম ক্ৰোধ তেজি বহু বিষ ।
 মনত হৰিক শ্ৰী যুবে অহনিশ ॥
 এহিমতে মহাভক্ত সবে প্ৰবৰ্ত্তয় ।
 কহিলো তোমাত ইটো নৃপতি নিৰ্ভয় ॥

(বন্ধাকব-ভাঃ, ৫৬৬)

- ৩। কোনো কৰ্ম বৰ্ণাশ্রম ধৰ্ম নাচৰয় ।
তথাপি দেহত অহঙ্কাৰ সুপুজয় ॥
কহিলোহো এহি চিহ্ন মহা ভকতৰ ।

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৫৫৭)

- ৪। সব পৰিহৰি কৃষ্ণ-নামক গায়য় ।
নাম এড়ি আন বুধা কথা নভাবয় ॥
কহিলোহোঁ যত মহা ভকত লক্ষণ ।

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৫৪৬)

- ৫। বিষয় আলাপ পাপ জানি ছাৰে তাক ॥
লৈয়া মহা সাধুসঙ্গ মহা শুদ্ধ ভাৱে ।
সুখে ছুখে মুখে মাত্ৰ হৰিনাম গাৱে ॥
যতেক লক্ষণ কৈলো মহা ভকতৰ ।
সবাতো অধিক যিটোজন সাৰতৰ ॥

(নিমিনৱসিদ্ধ, ৯৮—৯৯)

(৬) পৰম ভকত

- ১। জনম মৰণ শ্রম ক্ষুধা তৃষ্ণা ভয় ।
দেহ ইন্দ্ৰি প্ৰাণ বুদ্ধি মনৰ হোৱয় ॥
সংসাৰৰ ধৰ্ম ইটো মোৰ লুহিকয় ।
এহিমানে মানি সদা হৰি উচ্চাৰয় ॥
লুপ্তচে কণেকো হৰিস্মৰণ মনত ।
জানিবাহা সেহিজন পৰম ভকত ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ৫৫৪)

(৭) একান্ত ভকত

- ১। হে কৃষ্ণ ! তম্বু কথা অমৃত সাগৰ ক্রীড়া
কৰে যিটো আনন্দে পৰম ।
সেহিটো একান্তভক্ত ধৰ্ম অৰ্থ কাম মোক্ষ
চাৰিবৰ্গ কৰে ভূশম ॥

(বঙ্কাকব ভাঃ, ৪৮৩)

- ২। একান্ত ভকতে কৰে সম্ভাষণ
যদিবা গ্রাম্য আলাপে ।
ঃথাপি সমস্তে পূৰ্ণকৰ এটৈ
অনেক জন্মৰ পাপে ॥

(প্রথম, ৩১৭)

— — —

(৮) উত্তম ভাগৱত

- ১। সমস্ত ভূততে সম থাকে সৰ্বদাট ।
ধনে জনে আত্মাপৰ ভেদ বুদ্ধি নাট ॥
সমস্তৰে একে আত্মা মানয় মনত ।
সেহিজন জানিবাহা উত্তম ভাগৱত ॥

(বঙ্কাকব ভাঃ, ৫৫৮)

- ২। কখিলেক একে কৃষ্ণ দেৱক আশ্রয় ।
কাম-কৰ্ম বাসনা চিন্তত হৃপূজয় ॥
মনৰ দুগুচে সদা হৰিক শ্রবণ ।
কহিলো উত্তম ভাগৱত সেহিজন ॥

(বঙ্কাকব ভাঃ, ৫৫৫)

- ৩। কৃষ্ণকমে চিন্তে যিটো নবাঞ্চে বিষয় ।
দেখন্তু বিকৃত মায়া জগত নিশ্চয় ॥
নকবে আক্ৰোশ ছেব নাহিকে মনত ।
সেহিজন জানিবা উত্তম ভাগবত ॥

(निम्नलिखित ७४-७५)

(৯) মহা ভাগবত

- ১। সমস্ত প্রাণীক দেখে ঈশ্বর কৃপিত ।
 হরিক দেখয় যিটো প্রাণ সমস্তত ॥
 সম্পূর্ণ ঈশ্বর্যো ব্যাপি আছে সমস্তত ।
 হেন দেখে যিটো সেট মহা ভাগবত ॥

(ବନ୍ଧାକବି ଭା: ୧୧୧)

- ২। ঈশ্বরত দেখে যিটো সমস্তে প্রাণীক ।
 প্রাণী সমস্ততো দেখে ঈশ্বর মুক্তিক ॥
 সমস্তে ঐশ্বর্য ব্যাপি আছে জগতত ।
 তেন যিটো দেখে সিটো মহা ভাগবত ।

(निबिन्सगिह, ४०)

(१०) माधू वा मधु

- ১। বোলন্ত মাধবে   শুনিয়ো উদ্ধর
সন্তুষ্ট কর্হো লক্ষণ ।
প্রাণী সকলৰ   হুঃখ সহিবাক
নগাবয় সাধুজন ॥

শক্তি অল্পরূপে কবয় সবাকো
উপকার সাধু নবে ।

মহা ক্রমাশীল সহন শীল
অনুয়া কাকো নকবে ॥

একোরে প্রাণীৰ জ্রোহ নকবয়
পৰম কোমল-চিত ।

নাহিকে বিকাৰ নেবে সদাচাৰ
স্বধৰ্ম্মত ভৈল থিত ॥

ইন্দ্রিয় সবক বশ্য কবিলেক
সুখে দুঃখে ভৈলা সম ।

একো কামে চিত্ত চলিতে নপাবে
সত্য সে বল পৰম ॥

লোক চেষ্টা যত সবে তেজিলেক
অলপ ভৈল আশাৰ ।

বস্ত পৰিগ্রহ নাহিকে সম্ভব
কহিলোহৌ সাৰে সাৰ ॥

মোক মাত্র এক কবিলে আশ্রয়
ভৈলা অতি সারধান ।

মাস্ত্র লভিবাক বাঞ্চা নকবন্ত
আনক কবন্ত মান ॥

আপদ কালত কৃপণ স্বভাব
নাহিকে সাধু সবৰ ।

সংসাৰৰ ছয়- উন্মিক জিনিল
শোক মোহ নিবন্তৰ ॥

পৰম সহন- শীল সাধুসব
জ্ঞানবন্ত অতিশয় ।

মহা কাকণিক বস্তু লোভ এড়ি

কৰুণায়ে প্ৰৱৰ্ত্তয় ॥

কদাচিত লোক বস্তুক লুহিকে

সাধুসব যত যত ।

জ্ঞান উপদেশ দিবাৰ সামৰ্থ্য

হোৱয় সাধু সমস্ত ॥

শুন্য সখি আৰু বেদৰূপে মট

কহি আছো ধৰ্ম্মগণ ।

আচৰিলে গুণ নাচৰিলে দোষ

জানিয়া আৰু যিজন ॥

ভকতিত সবে ধৰ্ম্ম সিদ্ধ হৈব

কৰিয়া দৃঢ় নিশ্চয় ।

তেজি ধৰ্ম্ম সিটো মোক ভজে যিটো

সেহি সাধু মহাশয় ॥

(বঙ্কাকব ভাঃ, ২১—২৭)

(১১) মহা সাধু

১। ভকতিসে সমস্ত পুণ্যৰ হোৱে পাত্ৰ ।

জ্ঞানি নিজ ধৰ্ম্ম তেজি মোক ভজে মাত্ৰ ॥

বুদ্ধদ বিশ্বাস মোতে কৰিলে নিশ্চয় ।

সেহি মহা সাধু সখি নাহিকে সংশয় ॥

(উদ্ধৱৰ প্ৰতি শ্লোক—একাদশ, ১৮৩)

- ২। আন দেহ নাবাধে নসাধে স্বৰ্গ'কাম ।
নেড়ে হুখে হুখে মুখে মোৰ গুণ-নাম ॥
মোৰ মূৰ্ত্তি মনে নিতে হৃদয়ত ধৰে ।
জানা সখি সেহি মহাসাধু হুখে তবে ॥

(তথা, ২৮৪)

(১২) পরম সাধু

- ১। আন ক্ষুদ্র দেহতাত যদি নৈদৈ মতি ।
মহা ছবাচৰো কবৈ আমাত ভকতি ॥
সেহিসে পৰম সাধু জানা মহাশয় ।
যিহেতু আমাক মাত্ৰ কবিলে যানা নিশ্চয় ॥

(একাদশ, ১৬১)

(১৩) মহন্ত

- ১। মাধৱ গুণ-কৰ্ম্ম জ্ঞান কবিতৈ ।
ভৈলা যাৰ সদায় সম্ভাৱ অতি চিন্তে ॥
পৰম মহন্ত তাৰা জানিবা নুপতি ।
তাসম্বাৰ সঙ্গতেসে হোৱয় ভকতি ॥
মহন্তৰ সঙ্গক এ ড়য়া যিটো নৰে ।
হৰি-কথা চিন্তনাদি আপুনিয়ে কৰে ॥
তাহাৰ ভকতি হুহিকয় কদাচিত ।
গুনা এহি অৰ্থ কহোঁ কবিয়া বিদিত ॥
হৰিৰ চৰিত্ৰ কহে মহন্ত সকলে ।
অতি মহা গুণ চিন্তে অমৃত কেলৈ ॥

নদী ৰূপে বহে যিটো সকলো দিশক ।

সাৱধানৈ পিয়ে কৰ্ণে সিটো অমৃতক ॥

অন্ধায়ে কবন্ত পান মহন্ত সজত ।

নোচোৱে তাহাক ক্ষুধা-ভুক্ষণ আদি যত ॥

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ১০৩১—১০৩৩)

(১৪) সাধুসঙ্গ

১ । কত মহাভাগ্যে ভকতক লাগ পাট ।

আতপৰে জীৱৰ পৰম ভাগ্য নাই ॥

(ছাদশ, ৪২৪)

২ । উদ্ধৱৰ প্ৰতি বাক্য মাধৱে বোলন্ত ।

যাক প্ৰতি সন্ত সুৰ্য্য উদয় ভৈলন্ত ॥

জ্ঞান আদি তাৰ নানা চক্ষু প্ৰকাশয় ।

সগুণ নিগুণ ভেদ ভক্তিৰ জ্ঞানয় ॥

হোৱয় আদিত্য আসি সাক্ষাতে উদয় ।

একে মাংস-চক্ষু মাত্ৰ প্ৰকাশ কৰয় ॥

ঘট-পট জ্ঞান মাত্ৰ উপজে কেৱল ।

কৰিবাক নপাৰয় মনক নিৰ্ম্মল ॥

এতেকেসে সন্তে মাত্ৰ দেৱতা বান্ধৱ ।

(বঙ্গাকৰ ভাঃ, ৮০—৮১)

৩ । যাহাৰ সংসাৰ গুচিবেক তাৰ

মিলয় সাধু সজতি ।

যেৱে সাধুসঙ্গ ভৈল প্ৰভু তেবে

তোমাত উপজে মতি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৩৮৭)

- ৪। সাধুসবে দিয়া সমাহিত উপদেশ ।
ছেদন্তু মনৰ যত সংশয় নিঃশেষ ॥
এতেকে চুপসঙ্গ এৰি বুদ্ধিমন্তুজন ।
সাধুব সঙ্গক মাত্ৰ লৈবে সৰ্বক্ষণ ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ৮৮)

- ৫। সাধু-সঙ্গ লৈয়া যিটো কৰয় ভকতি ।
মাধৱৰ অন্তৰ্গত হোৱে তাক প্রতি ॥
জ্ঞান বিবকতি আসি উপজয় তাৰ ।
মায়াময় সংসাৰৰ স্তখে হোৱে পাৰ ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ১০৩৭)

- ৬। ঈন্দ্ৰিয়ক জিনিবাৰ আছে যাৰ মতি ।
সততে কৰোক যত্ন সাধুব সঙ্গতি ॥

(দ্বিতীয়, ৪১)

- ৭। নাই তপ ত্ৰত শৌচ নপঢ়িলে বেদ ।
নজানে অজ্ঞানে একো শাস্ত্ৰ তত্ত্ব ভেদ ॥
কেৱল সাধুব সঙ্গ মোক্ষ সাধে গতি ।
সংসঙ্গত পৰে নাই উপায় সম্প্ৰতি ॥

(একাদশ, ১৮০)

- ৮। মোক্ষতো অধিক সখি সাধুব সঙ্গম ।
যাহাৰ বেণুক স্বৰ্গ-স্থখে নোহে সম ॥

(একাদশ, ১৭৭)

- ৯। অতি অল্পকাল সঙ্গ মহন্তসৱৰ ।
স্বৰ্গে' মোক্ষে তাহাৰ সমান মুহিকয় ॥

(বঙ্কাকৰ, ৫৩৫২)

- ১০। মোক্ষ আদি কৰি আছে পুরুষাৰ্থ গত।
নাচয় সংসজ্জ অতি সৰাবো শিবত ॥
নহস্ত জনৰ সজ্জ অন্ধক্ষণ মান।
তাকো স্বৰ্গপদ-মোক্ষে মুহিকে সমান ॥
মনুষ্যৰ বাজপদ আদি ভোগচয়।
মুহিকে সমান তাক কি কৈবে লাগয় ॥

(বজ্জাকৰ ভাঃ, ৭১—৭২)

- ১১। তোমাৰ ভক্তৰ সজ্জ পায়৷ অনুপম।
ধৰ্ম্ম অৰ্থ কাম মোক্ষ কৰে তৃণ সম ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৬৫৮)

- ১২। উদ্ধৱৰ আগে ভগৱন্ত দেৱ হৰি।
কহন্তু বহস্য কথা অতি যত্ন কৰি ॥
শুনিয়ে উদ্ধৱ কহেঁ অঙ্গীকাৰ কৰি।
আন ধৰ্ম্ম কৃত্তিকয় সংসজ্জত সৰি ॥
যোগ যাগ ধৰ্ম্ম ত্যাগ তপ তীৰ্থ-স্নান।
নিয়ম সংযম ব্ৰত জপ যজ্ঞ দান ॥
অগ্নিহোত্ৰ আদি কৰি আন ধৰ্ম্ম যত।
নকৰে সিমতে মোৰ বশ্য স্বৰূপত ॥
সাধুসঙ্গে আমাক যিমতে কৰে বশ্য।
কহিলো তোমাত ইটো পৰম বহস্য ॥

(বজ্জাকৰ ভাঃ, ৮৪—৮৫)

- ১৩। শুনাসভাসদ যত   বুজিয়ে কথাৰ তত্ত্ব
সাধু সঙ্গে কৰিয়োক বতি।
যত মন কৰা বৃথা   মহন্তৰ মুখে কথা
শুনি কৰা কৃষ্ণত ভকতি ॥

....

...

....

....

কৃষ্ণত দিয়োক চিত্ত

মৰণ-সম্বল বিস্ত

হৰিনাম একে গলে বান্ধা ।

মিছা ইটো লটপট

ভাগিবেক ভবা হাট

নিৰে কালে ক্ষণেকে সংহৰি ।

সম্ভব সঙ্গতি লৈয়া

কৃষ্ণ-পৰায়ণ হয়

নিবস্তুবে বোলা হৰি হৰি ॥

(নিমি নবসিদ্ধ, ১৭২—১৭৩)

১৪ । সাধু সঙ্গ লৈয়া যিটো কৰয় ভকতি ।

মাধৱৰ অনুগ্রহ হোৱে তাক প্ৰতি ॥

জ্ঞান বিবকতি আসি উপজয় তাৰ ।

মায়াময় সংসাৰৰ সূখে হোৱে পাৰ ॥

(বদ্বাকব, ১০৩৭)

১৫ । যক্ষ বক্ষ বৃক্ষ পক্ষী পশু পালে পালে ।

দ্বী শূদ্র অন্ত্যজাতি অধম চাণ্ডালে ॥

ইসৰতো অধিক অনেক পাপমতি ।

ভকতৰ সঙ্গত পাইলেক মোৰ গতি ॥

(কৃষ্ণৰ উক্তি ; একাদশ, ১৭৮)

চাৰিবস্তু একে

(ক) নাম

১ । শুনিয়োক অভিপ্ৰায় আতপৰে পুণ্য নাই

হোৱে শুদ্ধ মহা অন্ত্যজাতি ।

পৰম বান্ধৱ নাম

যিটো লৱে অবিজ্ঞাম

তাৰ সাত কাৰ্য্য সিজে আতি ॥

দহয় পাতকগণ   পুণ্য কৰে উপাঙ্ক'ন
বিবকতি মিলে বিষয়ত ।

কৃষ্ণৰ শৰণে প্ৰেম-   ভকতিক উপজায়
পায় বিষ্ণু-জ্ঞান মহাতত্ত্ব ॥

মায়াকো দহয় তাৰ   কৰে মহা উপকাৰ
দেখা কেনে ধৰম একান্ত ।

যিটো পূৰ্ণানন্দ হ'ব   তেস্তে এবে এক কবি
ঐয়া নাম হোৱে উপশাস্ত ॥

(দশম, ৬৬—৬৭)

২ । নামৰ মহিমা শুনি নসহিবে গাৱ ।
হৰিতো অধিক মহা নামৰ প্ৰভাৱ ॥

(ষষ্ঠ, ৩৬৫)

(খ) গুৰু

১ । বিশিষ্ট গুৰুক অকপটে সেৱা কৰি ।
জানিবে গুৰুসে আত্মদেৱ মহাহৰি ।
হেনয় বিনয় কৰি গুৰুৰ চৰণে ।
ভাগৱত ধৰ্ম্মক শিথিবে একমনে ॥
যি ধৰ্ম্মত তুষ্ট হয় প্ৰভু ভগবান ।
নিজ ভকতক আপোনাকে দেন্ত দান ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৩৯—১৪০)

২ । সব আশ্ৰমীতে কহে ঈশ্বৰ জ্ঞানক ।
দেই উপদেশ যিটো ভকতি পন্থক ॥
সিয়োজন জানা মই সাক্ষাতে ঈশ্বৰ ।
জগততে পূজ্য আৰ নাহি তাত পৰ ॥

(বয়াকৰ ভাঃ, ১৭)

- ৩। কৈল যেন যেন কৃষ্ণ-নামৰ মহত্ব ।
 আক যিটো জনে জানে সংসাৰ মধ্যত ॥
 আমাতো অধিক গুরু জানা সি সি জন ।
 শিষ্য ছয়া সেৱা কৰো তাহান চৰণ ॥
 (অৰ্জুনৰ প্ৰতি কৃষ্ণ ; ভক্তি প্ৰদীপ, ২৪৫)

(গ) ভকত

- ১। দেৱতো তীৰ্থতো কৰি ভকতেসে বৰ ।
 ভকতক ভজিলে গুচয় কৰ্ম-জড় ॥
 (একাদশ, ১৮১)
- ২। দেৱতো তীৰ্থতো কৰি ভকতেসে পূজা ।
 যাহাৰ কৃপাত পায় মুকুতি সাংযুজা ॥
 (নিমিনৱসিক, ১৫২)
- ৩। সেহিজন প্ৰিয়তম ভকত আমাৰ ।
 তান সঙ্গ লৈলে হোৱে পাপীও উদ্ধাৰ ॥
 দেৱতো তীৰ্থতো কৰি সি সি পূজ্যতম ।
 কি কহিবোঁ সখি মাঞি তুহো তাক সম ॥
 (অৰ্জুনৰ প্ৰতি কৃষ্ণ ; ভক্তি-প্ৰদীপ, ২৪৬)
- ৪। বিমু বৈষ্ণৱৰ কি ষিহ্নতকো নাহি ভেদ ।
 দুইবো কথ্য কৰে পাতকৰ কঙ্ক ছেদ ॥
 (প্ৰথম, ১৫)
- ৫। এতেকেসে সন্তো মাত্ৰ দেৱতা বান্ধৱ ।
 সন্ত আত্ম শাস্ত মই ঈশ্বৰ মাধৱ ॥
 (বন্ধাকৰ ভাঃ, ৮২)

- ৬। জগতৰে আত্মা ঈশ্বৰ দেৱ ।
 তোমাৰ শত্ৰু-মিত্ৰ নাহি কেৱ ।
 সমস্তে ভূততে আছা বিয়াপি ।
 ভক্তস্তাক প্ৰভু ভজা তথাপি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১১৩৬)

- ৭। কৃষ্ণৰ সেৱাত কিছু নাঠিকে ভাগৰ ।
 নাম মাত্ৰ লৈলে তৰি সংসাৰ সাগৰ ॥
 কৃষ্ণ মোৰ বন্ধু কৃষ্ণ সুহৃদ নিশ্চয় ।
 কৃষ্ণকেসে পাইলে অনুমাত্ৰ নাহি ভয় ॥
 এহি তৰু জানে যিটো সেহি মহাজ্ঞানী ।
 সেহি মহাপুৰুষ সেহিজন চক্ৰপানি ॥

(প্ৰথম, ১৫৩—১৫৪)

ভাগৱত ধৰ্ম্ম বা নাম ধৰ্ম্ম বা একশৰণ ধৰ্ম্ম

- ১। জয়া শুচি কৰা নিতে মনক সংযম ।
 দিয়া দান সমস্তকে বুদ্ধি কৰি সম ॥
 পৰৰ ধৰ্ম্মক নিষ্টিংসিবা কদাচিত ।
 কৰিবা ভূতক দায়া সৰ্বকণ চিত ॥
 জইবা সান্ত্ব-চিত্ত সৰ্বজনত বৎসল ।
 এহি ভাগৱত ধৰ্ম্ম জানা মহাবল ॥

(অৰ্জুনৰ প্ৰতি কৃষ্ণ ; ভক্তি প্ৰদীপ, ১৪২)

- ২। বহন্ততো বহন্ত মোহোৰ নাম কৰ্ম্ম ।
 ইহাকে বুলিয় মহা ভাগৱত ধৰ্ম্ম ॥

(তথা, ১৫১)

৩। ইটো হৰিনাম ধৰ্ম মহা গুহুতম ।
 ইহাত বিশ্বাস যাৰ সেই নবোত্তম ॥
 ভজে মাধৱক নাম স্নবে সৰ্বৰূপ ।
 একেবাৰে সিজে তাৰ তিনি প্ৰয়োজন ॥
 প্ৰথমে ওপজে প্ৰেম লক্ষণ ভকতি ।
 গৃহ শৰীৰতো পাছে মিলে বিৰকতি ॥
 প্ৰেমৰ আশ্পদ কৃষ্ণ-মূৰ্ত্তি স্মৃতি হয় ।
 একে কালে মিলে আসি সম্পদ ত্ৰিতয় ॥
 আতিশয় ক্ৰোধাত ভুঞ্জন্তে যেন মতে ।
 সিজে তিনি প্ৰয়োজন প্ৰত্যেক গ্ৰাসতে ॥
 হোৱে তুষ্ট দেহ গুষ্ট ক্ৰোধা গুচি যায় ।
 প্ৰেম ভকতিৰ ৰাজ্য স্তন্য অভিপ্ৰায় ॥
 অল্প ভকতিত হোৱে প্ৰেম অতি তুষ্ট ।
 কিঞ্চিত ভোজনে যেন কিছুমান তুষ্ট ॥
 উপজে পৰম প্ৰেম একান্ত ভজনে ।
 মিলে মহা তুষ্টি যেন প্ৰচুৰ ভোজনে ॥
 প্ৰেমভাৱে এতিমতে একান্তে ভজন্তে ।
 পৰম প্ৰসাদ পাৱে মাধৱত হন্তে ॥
 বিৰকতি ভকতি ঈশ্বৰ মহাজ্ঞান ।
 উপজে ভকতে পাৱে আপুনি প্ৰমাণ ॥
 হোৱে সি শাস্ত গুচে বিষয় ব্যাকুল ।
 কদাচিতো নেৰে আব কৃষ্ণ-পদ-মূল ॥
 বেদ শিৰোবন্ধে কহে ইহাক সম্প্ৰতি ।
 কৈলো ভাগৱত ধৰ্ম তোমাক নৃপতি ॥

(নিমিৰ প্ৰতি কবি ; নিমি নৱনিদ্ধ, ৭২—৭৭)

৪। ভাগৱত ধৰ্ম্মক শিখিবে এক মনে ॥
 যি ধৰ্ম্মত তুষ্ট হয়৷ প্ৰভু ভগৱান ।
 নিজ ভকতক আপোনাকে দেস্ত দান ॥
 নেৰন্ত কণেকো যাক দেৱ দামোদৰ ॥
 কাছতে থাকন্ত যেন বলি প্ৰহ্লাদৰ ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৩৯—১৪০)

৫ । যদি বোলা কৃষ্ণৰ ইশৱ মহা কৰ্ম্ম ।
 শুনিয়ো লুগম তেৱে ভাগৱত ধৰ্ম্ম ॥
 কৃষ্ণৰ কৃষ্ণৰ জন্ম কৰ্ম্ম গুণ-গণ ।
 সদায়ে কৰিবে ধ্যান শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ॥
 তান স্বাৰ্থে কৰিবেক যত ধৰ্ম্মচয় ।
 যন্ত দান তপ জপ সদাচাৰ ৰয় ॥
 আপোনাৰ প্ৰিয় গন্ধ পুষ্প আদি যত ।
 নিবেদিবে সমস্ত গোবিন্দ চৰণত ॥
 পুত্ৰ পত্নী সবাকো সেৱক কৰি দিব ।
 আপোন প্ৰাণকো কৃষ্ণ-পাৱত অৰ্পিব ।
 কৰিব সুহৃদ হৰিভকত সহিতে ।
 বৃদ্ধ পশু-পক্ষীকো অৰ্চিব যথোচিত ॥
 তাতো কৰি সাদৰিব মনুষ্য জাতিক ।
 ধৰ্ম্মশীল জনক অৰ্চিব ততোধিক ॥
 যিটো মহাভক্তৰ কৃষ্ণে আত্মাপ্ৰাণ ।
 ধৰ্ম্মিষ্ঠতো অধিক কৰিবে বহুমান ।

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৪৮—১৫১)

৬ । আত * মহাধৰ্ম্ম একে নামেসে প্ৰখ্যাত ।
 শ্ৰৱণ মাত্ৰকে কৰে কৃষ্ণক সাক্ষাত ॥

পূজা নমস্কাৰ ধ্যান সমস্তে তুচ্ছ ।
 হৰি-গুণ নাম-ধৰ্ম্ম মহা সুখকৰ ॥
 জী বৃদ্ধ বাল্য সমস্তৰে অধিকাৰ ।
 চাণ্ডালকো কৰে নামে তেখেনে উদ্ধাৰ ॥

(দ্বিতীয়, ২২—২৩)

৭ । মোৰ বাক্য সুদৃঢ় বিশ্বাস সখি কৃষি ।
 আন দেৱ-ধৰ্ম্ম মানে সবাকো নাদৰি ।
 মোৰ নাম-ধৰ্ম্ম কৰা শ্ৰৱণ কৌৰ্ত্তন ।
 ছয়ো মহা স্তুত্বে সখি স সাৰ তৰণ ॥

(অৰ্জুনৰ প্ৰতি শ্ৰীকৃষ্ণ : ভক্তি প্ৰদীপ, ১৫৩)

৮ । নাম লৈলে মাথৰে নৈবন্ত তাৰ কাছ
 যেন ধেম্বু স্নেহত বৎসক নেবে পাছ ॥
 নাম-ধৰ্ম্ম হেনসে হৰিক কৰে বশ্য ।
 নামৰ মতিমা ঠটো বেদৰো বহস্য ॥

(ষষ্ঠ, ১৭৪)

৯ । কৃষ্ণ সূৰ্য্য ভৈলন্ত উদিত ।
 নাম-ধৰ্ম্ম কৰিলা বিদিত ॥

(কৌৰ্ত্তন ঘোষা, ১৯৪)

১০ । ধৰা ভাগৱত ধৰ্ম্ম সুদৃঢ় বিশ্বাসে ।
 তৰিবা সংসাৰ তৰে অতি অগ্ৰয়াসে ॥

(নিমি নবসিদ্ধ, ৪০৪)

১১ । পৰম মঙ্গল হৰিনাম ধৰ্ম্ম
 যাহাৰ থাকে মুখত ।

তাৰ তেতিয়া
 ভস্ম হয় যায়

মহা পাপ কোটি শত ॥ (কৌৰ্ত্তন, ২০৬)

১২। কৃষ্ণ নাম-ধর্ম্য ভৈল কলিত উদয়।

যাব ধ্বনি শুনি হোরে পাপব প্রলয় ॥

(ভক্তি প্রদীপ, ৪২)

১৩। ধ্যান যজ্ঞ পূজা একো কলিত নকবি ॥

জুয়া এক শবণ কীর্তন সুখে তবি ॥

এতেকে তবিবা সুখে সংসার সাগর।

নিশ্চয় কলিত হোরে নাশায়ণ পর ॥

(বঙ্কাকব, ৭২৩)

১৪। সহবে সুদৃঢ়

ঈশ্বর কৃষ্ণত

জুয়োক এক-শবণ।

তান গুণ-নাম

ধবা অবিশ্রাম

চিস্তিয়ো তান চরণ ॥

(ভক্তি প্রদীপ, ১৩৭)

১৫। কিনো মহা ভাগ্যবতী বিধি বিপরীত।

ঈশ্বর কৃষ্ণত করিলেক এক চিত্ত ॥

দটাইলেক মনত এক শবণ ভকতি।

কিমতে জানিলে কৃষ্ণদেবক সম্প্রতি ॥

(ভক্তি প্রদীপ, ৯২ চাণ্ডালিনী)

১৬। নাম পঞ্চানন

নাদে পলায়ত

পাপদন্তী ভয় ভীত।

বুলিতে এক

শুনিতে শত নিজের

নাম-ধর্ম বিপরীত ॥

বচনে বুলি বাম

ধর্ম অজ্ঞত কাম

মুক্তি স্থখ সুখে পায়।

সবকহ পর্ম

সুহৃদ হবি নাম

ছুটে অন্তরে দায় ॥

(বঙ্গীত, ৮)

নাম-ধৰ্ম্মৰ উদাহৰণ

- ১। পবন ধৰ্ম্মক নিহিংসিবা কদাচিত ।
কৰিবা ভূতক দায়া সকলক চিত ॥ (ভক্তি প্ৰদীপ, ১৪২)
- ২। নকৰিবা নিন্দা আন পন্থী সমস্তক ।
যোগৰ ফলৰ অৰ্থে তেজিবা কৰ্ম্মক ॥
(বজ্জাকৰ ভাঃ, ২৬৮)
- ৩। ভাগৱত ধৰ্ম্মক প্ৰণামো প্ৰথমত ।
প্ৰণামো কৃষ্ণক যাৰ অচিন্ত্য মহত্ব ॥
ভকত বিপ্ৰক প্ৰতি কৰো নমস্কাৰ ।
কৰোঁ সনাতন ধৰ্ম্মচয়ক প্ৰচাৰ ॥ (দ্বাদশ, ২৬২)

এক শৰণ বা নাম ধৰ্ম্মৰ মূল

তৰ্ক বেদাগম   জ্ঞান-যোগ বলে
পুৰুষক কৰে অন্ধ ॥
কোটি কোটি জন্মে   মোক নজানিবে
ইহাত যাৰ প্ৰবন্ধ ॥
হেন জানি সখি   দূৰতে তেজিয়ো
ইসৰ শাস্ত্ৰৰ চিন্তা ।
যেহে মোক পাইবা   সদায়ে শুনিবা
মহাভাগৱত, গীতা ॥
হেনবা বুলিবা   আপোনাক ত্ৰেষ্ঠ
বখানি তুমি আপুনি ।
উপনিষদৰ   মন্ত্ৰে আৰ সাক্ষী
কহোঁ তাক থাকি শুনি ॥

আন দেৱ-ধৰ্ম্ম সৰে মায়াময়

জানিয়ো তেজিয়ো তাক ॥

মোক বেদ-মন্ত্ৰে যেন তুতি কৰে

শুনা সখি বেদ-বাক্য ॥

×

×

×

×

আনো নানা তুতি মোক মাত্ৰ বোলে

দিলো মন্ত্ৰ-বেদ সাক্ষী ।

যতো দেৱ-ধৰ্ম্ম সবাকো উছাদি

এক মোক মাত্ৰ ৰাখি ॥

বেদ বাক্য দেখা পাষণৰ ৰেখা

জানিয়া দঢ়ায়ো চিন্ত ।

সৰে দেৱ তেজি মোক মাত্ৰ ভজি

তুমি হৈবা কৃত-কৃত্য ॥

(অৰ্জুনৰ প্ৰতি কৃষ্ণ : ভক্তি প্ৰদীপ, ১৩০—১৩৫)

২ । সমস্ত শাস্ত্ৰৰ সাৰ উদ্ধাৰিয়া আনি ।

দেখাইলা বিদিত কৰি দেৱ চক্ৰপানি ॥

যিটো শাস্ত্ৰ কহিলন্তু দৈৱকী তনয় ।

যেহি মাত্ৰ শাস্ত্ৰ এক জানিবা নিশ্চয় ॥

দৈৱকীৰ পুত্ৰ এক কৃষ্ণ মাত্ৰ দেৱ ।

ধৰ্ম্ম এক মাত্ৰ সেই দেৱতাৰ-সেৱ ॥

মন্ত্ৰো এক তান নামে কৃষ্ণ দেৱতাৰ ।

ভগৱন্তে ইটো কৰিলন্তু সাৰোদ্ধাৰ ॥

(বঙ্কাকৰ ভাঃ, ১৮২—১৮৩)

৩ । শুনা সৰ্বজন কহৌ সাক্ষাত ।

মূঢ়ৰ যোলত নাহি সজ্ঞাত ॥

বোলোক আসি ভাগৱত চাই ।

তেবেসে জানো তার মুনিষাট ॥

পুবাণ-সূর্য্য মহা ভাগৱত ।

বেদান্তবো ইটো পৰম তত্ত্ব ॥

(কীর্ত্তন, ১০৪—১০৫)

৪। কৃষ্ণ কিস্তবে শঙ্কবে ভণে ।

কৰিয়ো কীর্ত্তন সমস্ত জনে ॥

কলিয়ুগে ইটো মহা উপায় ।

ইকি-নাম লৈলে মুকুতি পায় ॥

বেদান্তবো তত্ত্ব শুকর বাণী ।

জানি হেলা এড়া সমস্তে প্রাণী ॥

(কীর্ত্তন, ১৬৪৮—১৬৪৯)

৫। কবি নিগদতি

শুনিয়ে নৃপতি

কহো বেদান্তৰ তত্ত্ব ।

স্বভাৱে যি কৰে

দান হোম মহা

তপ জপ গাৰ্হ ব্রত ॥

কায়-বাক্য-মনে

যতেক আচৰে

লৌকিক বৈদিক কৰ্ম্ম ॥

ছয়া এক মত

ঈশ্বৰ কৃষ্ণত

অপিব সিসৰ ধৰ্ম্ম ॥

নিতা নৈমিত্তিক

যত জাতি ধৰ্ম্ম

আশ্রমৰ যত কৰ্ম্ম ।

কৃষ্ণত অপিলে

জানা সিয়ো হোবে

মহা ভাগৱত ধৰ্ম্ম ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৫৩—৫৪)

৬। ভকতি বিহীন জ্ঞান-কৰ্ম্ম সবে ব্যর্থ ।

কহিলো স্বৰূপে বেদান্তৰ তত্ত্ব অৰ্থ ॥

(প্রথম, ৪১)

- ৭। আপুনি কহিছা কৃষ্ণে বেদান্তৰ তত্ত্ব।
পাপে সোপা দিলে সিয়ো নপশে কাণত ॥
হিয়াত নাহিকে বোধ শাস্ত্র মাত্ৰ পঢ়ে।
যেন জ্ঞান-শূন্য শুকে সাৰবাণী বড়ে ॥ (ভক্তি প্ৰদীপ, ৪৩)
- ৮। চাৰিবেদ চৌদ্ধ শাস্ত্র   সবাৰো এহিসে তত্ত্ব
মুখ্য ধৰ্ম্ম হৰিগুণ নাম।
হেন তত্ত্ব কথা জানি   সমজ্যাৰ যত প্ৰাণী
ডাকি সবে বোলা গায় বাম ॥
(দশম, ১৩০)
- ৯। স্তন্যায়ক সৰ্বজন   কৃষ্ণত অপিয়া মন
মহা ভাগৱত কথা সাৰ।
ইসে পুৰাণৰ মূৰ্য্য   তৰুতিৰ প্ৰকাশক
সমস্ত বেদৰো সাৰোদ্ধাৰ ॥
শুনা আৰ তত্ত্ব ভেদ   কল্পতৰু ভৈল বেদ
তাৰ ফল মহা ভাগৱত।
নাই আৰ শিটা চাল   নাছিলেক এতকাল
স্বৰ্গ-মৰ্ত্তা পাতাল মধাত ॥
(দশম, ৪২৪--৪২৫)
- ১০। যিটো প্ৰকৃতিত পৰ প্ৰভু ভগৱন্ত।
বেদান্তৰো মুখ্য ভাগে যাক প্ৰকাশন্ত ॥
নিজ ব্ৰহ্মৰূপ যিটো অতৰ্ক মহিমা।
তাক কি চক্ষুৱে চাইবাক পাবে ব্ৰহ্মা ॥ (দশম, ৪৭০)
- ১১। গীতা ভাগৱত   শাস্ত্ৰৰ সম্বত
জানিবা এহিসে নিষ্ঠ।
জ্ঞানতো কৰ্ম্মতো   কৰিয়া হৰিৰ
কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্ম গৰিষ্ঠ ॥ (দশম, ১৯৮২)

দেৱধৰ্ম্ম

১। কেহো বোলে বেদে কৰে যজ্ঞ ব্ৰত দান।
কেহো বোলে ক্ষুদ্ৰ দেৱ পূজা তীৰ্থ-স্নান ॥
কেহো বোলে বেদে কৰে জ্ঞান-চেসে গতি।
গুণৰ ঠেচছায়ে বুঝে যাৰ যেন মতি ॥

(একাদশ, ১৪৯)

২। জ্ঞান-কৰ্ম্ম-যোগক কৰন্তো মহা কষ্ট।
অন্ন ছিড়ে কৰে তাক তেতিক্ষণে ভ্ৰষ্ট ॥
ৰাজ-সুয় কৰি য়েবে ব্ৰহ্মলোকে চড়ে।
পুণ্য-ক্ষয় ভৈলে ছনাই সংসাৰত পড়ে ॥
বৰ্ষে ব্ৰহ্ম লোকত আচৰি তপ-যোগ।
নাহি একো সুখ ইন্দ্ৰিয়ৰ মাত্ৰ ভোগ ॥
মায়াময় দেৱ-ধৰ্ম্ম সমস্তে বিনাশী।
তাতো মোক্ষ আছে শুনি উঠে মোৰ হাঁসি ॥

(ভক্তিপ্ৰদীপ, ১২—১৩)

৩। বেদ যেন কৰে তাক শুনা প্ৰাণ সখি।
মায়াময় দেৱ ধৰ্ম্ম সবাক উপেক্ষি ॥
কেৱল আমাত মাত্ৰ লৈয়োক শৰণ।
হয়ে কৰ্ম্ম-মল তাজি তেবেসে প্ৰসন্ন ॥

(কৃষ্ণৰ উক্তি ; একাদশ, ১৪৬)

৪। ভকতি বিহীন যিটো   তাৰ ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম যিটো
সৰে বুঢ়া শাস্ত্ৰৰ সন্মতে।
যি দেৱত কৰা আশ   তাৰো আছে স্বত্ব্য ত্ৰাস
আনক ৰাখিবে কেমনতে ॥

(একাদশ, ২৪২)

৫। হেন জানি তুমি তেজিয়োক আন দেৱ ।

এড়ি আন কাম মোক মাত্ৰ কৰা সেৱ ॥

আন দেৱ-ধৰ্ম্ম মানে মায়াময় দেখা ।

মোহোৰ বচন সখি পাষণৰ বেথা ॥

ইটো কৃষ্ণ-কথা শুনিয়োক সৰ্বজন ।

গীতাত কহিলা সেহি কথা নাৰায়ণ ॥

(ভক্তিপ্ৰদীপ, ৪০—৪১০)

৬। এবিলেক যিটো আন দেৱত ভকতি ।

একে মাধৱক মাত্ৰ ভজে দৃঢ় মতি ॥

তাহাৰ পাতক যদি সিজি প্ৰমাদত ।

নাশ হোৱে সিয়ো ঈশ্বৰৰ প্ৰসাদত ॥

হৃদয়ত থাকি হৰি ভকত বৎসল ।

দূৰ কৰা ভূত্যৰ যতেক পাপ-মল ॥

নকৰিবা পৰলোকত যমক ।

কি কৰিবে যম যাৰ ঈশ্বৰ বন্ধক ॥

হেনবা বুলিবা ঈশ্বৰৰ আন্তা বেদ ।

তাহাক লজ্জিলে মাধৱৰ হৈব খেদ ॥

আন্তা ভঙ্গ হৈবে হেন এড়া অসন্তোষ ।

প্ৰিয়ন্তম জনৰ নথৰে হৰি দোষ ॥

(নিমিনৱসিদ্ধ, ৪১৮—৪২০)

৭। হেনয় কৃষ্ণক এড়ি কিনো লোক অন্ধ ।

আন দেৱধৰ্ম্মকে সে কৰয় প্ৰৱন্ধ ॥

অমৃতক তেজি যেন মৰৈ বিষ পানে ।

তেজি সোণা সনিয়াত গাষ্টি মাৰে টানে ॥

চক্ৰবৰ্ত্তী পদ এড়ি মৰৈ হাল বাই ।

গঙ্গাজল এড়ি কাদোৱানি পানী খাই ॥

কৃষ্ণক তেজিয়া মাতৈ আনক ঈশ্বৰ ।
 তাহাৰ জানিবা এহি সম পটন্তৰ ॥
 হেন জানি আন দেৱ ধৰ্ম তেজি আশ ।
 কৃষ্ণৰ চৰণে কৰা স্মৃদুত বিশ্বাস ॥
 আন কৰ্ম এড়ি ধৰা মাধৱৰ নাম ।
 পাতক ছাড়োক ডাকি বোলা বাম বাম ।

(দশম, ১১৫৫২—১১৫৬১)

৮। আন ক্ষুদ্ৰ দেৱতাত যদি নৈদৈ মতি ।
 মহা ছৰাচাৰো কৰৈ আমাত ভৰ্তি ॥
 সেহিসে পৰম সাধু জানা মহাশয় !
 যিহুতু আমাক মাত্ৰ কৰিলে নিশ্চয় ॥

(একাদশ, ১৬১ ;

৯। নকৰিবা সেৱা সখি আন দেৱতাৰ ।
 হুতি যেন আমাৰ ভকতি বাৰ্ভিচাৰ ॥

(একাদশ, ২৫১)

১০। আন দেৱ এৰে কৰৈ কেশৱক সম ।
 জানিবাহা সি সি জন পাতকী পৰম ॥

(তথা, ২৭২)

বিধি নিষেধ

১। যদি বোলা বিষ্ণুৰ নামক লৈয়া মুখে ।
 তবে ইটো দুৰ্ঘোৰ সংসাৰ মহাস্থখে ॥
 তবে বিধি-নিষেধে শাস্ত্ৰৰ কিবা গতি ।
 শুনা আৰো কথা কহৌ তোঁমাত সম্প্রতি ॥

যাগ আদি কৰি যত বিধি নিবন্তৰ ।
জানিয়া কিস্কৰ সৰে বিষ্ণু স্মৰণৰ ॥
এতেকেসে যাগ আদি বিধি আছে যত ।
সিজে সবে বিষ্ণু নাম স্মৰণ মাত্ৰত ॥
হেন জানি বিষ্ণু নাম স্মৰিবা সতত ।
কদাচিতো বিস্মৰণ হুঁহিবা মনত ॥

(পাৰ্ব্বতীৰ প্ৰতি মহেশ ; বঙ্কাকৰ ভাঃ ৬৫১—৬৬১)

২ । বোলন্ত কেশৱে শুনা উত্তৰ ইহাৰ ।
হোক নৰ যতপি পৰম ছৰাচাৰ ॥
মোকে মাত্ৰ ভজয় হুপূজি দেৱ আন ।
তথাপি পৰম সাধু সেই মোৰ প্ৰাণ ॥
নৰাধয় দোষে তাক তেজিয়ো সংশয় ।
সত্যে সত্যে দিবো মোক্ষ সখি ধনজয় ॥
অনাচাৰ কৰি অপৰাধী মোৰ হুহি ।
আন দেৱ পূজে যিটো সেই মোৰ দ্ৰোহী ॥

(ভক্তিপ্ৰদীপ ৩৪—৩৬)

৩ । গীতাত নৱম অধ্যায়ে মাধৱে
কৈলা আগে অৰ্জ্জুনৰ ।
আন দেৱ তেজি মোকে মাত্ৰ ভজে
যদি ছৰাচাৰ নৰ ॥
অতি শ্ৰেষ্ঠন্তৰ সাধু কৰি তাক
মানিবা তুমি অৰ্জ্জুন ।
যিহেতু মোকেসে কৰিলে নিশ্চয়
সেহিসে সাধু নিপুণ ॥
বুলিবা তোমাক অল্প কালে মাত্ৰ
আছয় নিশ্চয় কৰি ।

হেলাতে ভৈলেক নষ্ট মুহি মৰিলেক ।
 স্বধৰ্ম্ম আগত তাৰ অনৰ্থ হইবেক ॥
 হেন শঙ্কা কদাচিতো নকৰিব মনে ।
 স্বধৰ্ম্মকো তেজি হৰি ভজিলে যিজন ॥
 ভক্তি পৰিপক নতু হোৱন্তে মৰিল ।
 যদি কদাচিতো তাৰ ভকতি শুচিল ॥
 তথাপিহো অনৰ্থক শঙ্কা নাহি তাৰ ॥
 ভক্তি-বচিকৰ নাহি কন্ম' অধিকাৰ ॥

(বড়াকৰ ভাৱ, ৬১২—৬১৫)

৭। দেৱ ঋষি তুত পোষা পিতৃ এসৱাৰ ।
 উপজিলে লোকত পাঞ্চৰো লাগে ধাৰ ॥
 এতেকে কিঙ্কৰ ঋণী ভকতি বিহীন ।
 পঞ্চযজ্ঞ কৰিয়া পাঞ্চৰো শুভে ঋণ ॥
 সৰ্ব্বভাৱে মুকুন্দত যি লৈল শৰণ ।
 নোহে ঋণী কিঙ্কৰ পাঞ্চৰো সিটো জন ॥
 এড়ি আন কৃত্য চিত্ত দিলেক হৰিত ।
 ভৈল কৃতকৃত্য সিটো এতেকে কলিত ॥
 কহিলো বিহিত কন্ম'ত্যাগ ভকতৰ ।
 যদি প্ৰমাদত পাপ কৰে সিটো নৰ ॥
 তথাপি নলাগে আৰ তাৰ প্ৰায়শ্চিত্ত ।
 শুনিয়েক নিমি তুমি শ্ৰব কৰি চিত্ত ॥
 এড়িলেক যিটো আন দেৱত ভকতি ।
 একে মাধৱক মাত্ৰ ভজে দৃঢ় মতি ॥
 তাহাৰ পাতক যদি মিলে প্ৰমাদত ।
 নাশ হোৱে সিয়ো ঈশ্বৰৰ প্ৰসাদত ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৩৯৫—৩৯৮)

উপদেশ

- ১। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে ভাগিল শঙ্কৰে
মহা ভাগৱত পদ।
- কৃষ্ণৰ চৰিত্ৰ সম্যকে অমৃত
সুনা সব সত্যসদ ॥
- ক্লগিক জীৱন মিলিব বৰণ
গিলিবেক ধৰি কালে।
- ইটো নৰতনু নেনা আলে জালে
বিধয় মিছা জঞ্জালে ॥
- যেন বিষ-লতা- চয় ফুল ফলে
আছে জকমক কৰি।
- প্ৰথমে দেখন্তে সুন্দৰ পাছত
পৰশিলে যায় মৰি ॥
- সেইমত ইটো পুত্ৰ দ্বাৰা ধন
বিষয়ৰ মত সুখ।
- প্ৰথমে আনন্দ মিলান্ত পাছত
গুচন্তে পৰম দুখ ॥
- যত দেখা ধন শৰীৰ সজ্জন
মৰিলে লগে নাযায়।
- হৰিব ভকতি পৰম সম্পত্তি
ইহ পৰলোকে পায় ॥
- পৰলোক ধন মাধৱৰ নাম
ধৰা আক গলে বান্ধি।
- এতিয়োগে আত কৰা আল জাল
পাছে মৰিবাহা কান্দি ॥

ব্যাধিয়ে দুৰ্বল ইন্দ্ৰিয় বিকল
তমু নতু হৰে যাৱে ।

যাব মনে ইচ্ছা আছে মুকুটিক
ভকটিক ধৰা তাৱে ॥

কলি যুগে গতি নাই নাই নাই
বিনে মাধৱৰ নাম ॥

আপুনিয়ো ভবা পুৰুষো-উদ্ধাৰা
ভাকি বোলা বাম বাম ॥

(দশম, ৫১১—৫১৪)

- ২ । মোৰ ইটো ধৰ্ম্মৰ অল্লৰো নাই হানি ।
যিহেতু সাক্ষাতে মই কৈলো তত্ত্ব বাণী ॥
দাস্তিক শঠত নকহিবা ইটো তত্ত্ব ।
সদা উপদেশ দিবা বৈষ্ণৱ জনত ॥
স্ত্ৰী শূদ্ৰয়ো কৰে যদি আমাত ভকতি ।
তাহাত কহিবা ইটো জ্ঞান মহামতি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৮২৭—১৮২৮)

- ৩ । পুনা সামাজিক জন কেশৱৰ কথা ।
বিষয়ৰ অৰ্থে জন্ম নকৰিবা ব্ৰথা ॥
কাচৰ কাৰণে যেন তেজয় মাণিক ।
জানি সাধুজনে যত্নে ভজিয়ে হৰিক ॥
পিতৃ-মাতৃ হৰিসে হৰিসে বন্ধু সাৰ ।
হৰিসে স্নহদ নিজ আতমা সবাৰ ॥
ইহ পৰকালত হৰিক পাইবা লাগ ।
যথা যায় তথা হৰি হস্ত সাঁতো আগ ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৩২৩—৩২৪)

- ৪ । জানিয়া সবে এৰা ভাষ ভূষ ।
ভাগ্যে ভাবতে ভৈলা মাছুষ ॥

আক বুখা কৰা বিষয় ভোলে ।
 মাণিকক বিক। কাচৰ মোলে ॥
 মিছাত পুত্ৰ দাৰা বুলি মৰা ।
 আপুনি গুণ। আইলা কৈৰপৰা ॥
 সবে মায়াময় স্বপ্নৰ সৰি ।
 জন্ম সাফলি বোলা হৰি হৰি ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৫২৬—১৫২৭)

৫ । ধৰা ভাগৱত ধৰ্ম্ম শুদত বিশ্বাসে ।
 তৰিবা সংসাৰ তেবে অতি অপ্ৰয়াসে ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৪০৪)

৬ । কুকুৰ চণ্ডাল গদভৰো আশ্বাৰাম ।
 জানিয়া সবাকো পড়ি কৰিবা প্ৰণাম ॥
 x x x x

বিষ্ণুময় দেখে যিটো সমস্তে জগতে ।
 জীৱন্তে মুকুত হোৱে অচিৰ কালতে ॥
 সকলো প্ৰাণীক দেখিবেক আশ্বসম ।
 উপায় মধ্যত ইটো অতি মুখ্যতম ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৮২৩—১৮২৫)

৭ । ভাগৱত শাস্ত্ৰে শ্ৰদ্ধা কৰিব নিতান্ত ।
 নকৰিব নিন্দা আন শাস্ত্ৰকো একান্ত ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৪৫)

৮ । যিটো দেৱ ভগৱন্ত নাই যাৰ আদি অন্ত
 বেদেয়ো নপাস্ত যাৰ সীমা ।
 তেস্তে বশ্য ভকতিত হেনসে ভকতি হিত
 ভকতিৰ কি কৈবো মহিমা ॥

জানি এড়া আন মতি   ভকতিত কৰা বতি
 ভকতিসে সাধিবে কল্যাণ ।
 ভকতিত দিয়া মন   ভকতিসে মহা ধন
 নাই আন ভকতি সমান ॥

(দশম, ২৭৫)

৯। নমাৰিবে পশুক এড়িবে মাংস-আশা ।
 দেহকো উদ্দেশি পশু নকৰিবে হিংসা ॥

। নিমি নৱসিদ্ধ. ৩৪৮ ।

— —

তৃতীয় আধ্যা

সমাজ খণ্ড

জ্ঞাতি ভেদ

- ১। অব্যভিচারিণী   ভকতিত মই
বশ্য হওঁ অতিশয় ।
ব্রাহ্মণে আমাত   ভকতি কৰিয়া
চাণ্ডালো পৱিত্ৰ হয় ।
মোহোৰ ভকতি   জ্ঞাতি-দোষ তাক
কৰায় অতি পৱিত্ৰ ।
ছাচাৰ যিটো   তাহাকো পৱিত্ৰ
কৰিবেক কোন চিত্ৰ ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ ৬৪৪)

- ২। ভক্তিসে পৰম   শুদ্ধ নিকপম
প্রকটি দেখা প্রমাণ ॥
কিৰাত কছাৰি   খাছি গাৰো মিৰি
যৱন কঙ্ক গোৱাল
অসম মলুক   বঙ্গক তুবক
কুৰাচ মেচ চণ্ডাল ॥
আনো যত নব   কৃষ্ণ সেৱক
সজ্জত পৱিত্ৰ হয় ।
ভকতি লভিয়া   সংসাৰ তৰিয়া
বৈকুণ্ঠে সুখে চলয় ॥

(দ্বিতীয়, ৫৩—৫৪)

- ৩। সিটো চণ্ডালক গৰিষ্ঠ মানি ।
 বাৰ জিহ্বাগ্ৰে থাকে হৰি-বাণী ॥
 (কীৰ্ত্তন ১১২)
- ৪। যিটো চণ্ডালক জিহ্বাব অগ্ৰত
 হৰি-গুণ-নাম বীজে ।
 তাৰে তপ জপ যজ্ঞ হোম দান
 জানা প্ৰতি নিতে সিজ ॥
 কুকুৰকো খায় হেন স্নেহে সৰো
 হৰি নাম লৱে মাত্ৰ ।
 এতকৈ তেথানে শিশুপল হোৱে
 যজ্ঞ কৰিবাক পাত্ৰ ।
 (দশম, ১২৮৩)
- ৫। চণ্ডালো হৰিনাম লৱে মাত্ৰ ।
 কৰিবে উচিত যজ্ঞৰ পাত্ৰ ॥
 (কীৰ্ত্তন, ১১৯)
- ৬। বোলন্তু গোঁসাই তোমাৰ নামক
 আকস্মিতে মনে স্মৰে ।
 শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰে কদাচিতো
 ছুহিবা আদৰ কৰে ॥
 কুকুৰক খায় হেনয় চণ্ডাল
 শুদ্ধ হয় অতিশয় ।
 সোম পান কৰে যিটো মহা অজ্ঞ
 তাৰ প্ৰতি তুষ্ট হয় ॥
 তোমাৰ নামৰ অনন্ত মহিমা
 আশ্চৰ্য্য অতি পৰম ।
 নাম মাত্ৰ লৈলে চণ্ডাল দেহতে
 হৱে মহা শ্ৰেষ্ঠোত্তম ॥

তপ জপ তীৰ্থ যন্ত বেদ-পাঠ

আদি ধৰ্ম যত মত ।

যিহেতু তোমাৰ নাম কীৰ্ত্তনৰ

জয়া আছে অন্তৰ্গত ॥

এতেকে চণ্ডাল ভৈল পুজ্যোত্তম

নামৰ কীৰ্ত্তন কৰি

(বড়াকৰ ভা., ১৮১—২৮৩)

- ৭ যন্ত যন্ত চাণালিনী মতিত উত্তম
নেদেখিলো ভকত পৰম তোক সম ॥
নিশ্চয়ে জানিলি তত্ত্ব কৃষ্ণ দেৱতাৰ ।
তোৰ দৰশনে ভৈলো আমিহো নিস্তাৰ ।
চাৰিয়ো বেদৰ তত্ত্ব তঞি আছ জানি
তঞিসি উত্তম জাতি তঞি মহামানী ॥
তীৰ্থকো পৱিত্ৰ কৰা আত কোন চিত্ত ।
তোৰ সঙ্গ পাইলো জগৎ জগতে পৱিত্ৰ ॥

(ভক্তি প্ৰঃ, ৯৩—৯৪)

- ৮ কুৰুৰক খায় হেন ম্লেচ্ছগণে
সিয়ো শুদ্ধ হোৱে হৰি কীৰ্ত্তনে ॥

(কীৰ্ত্তন, ১১৮)

প্ৰাণী উপকাৰ

- ১ কৰিবা ছুডক দয়া সকলক চিত্ত ।
ছইবা খাস্ত চিত্ত সৰ্বজনত বৎসল ॥

(ভক্তিপ্ৰদীপ, ১৪২)

- ২। জগজ্ঞান পুণ্য মানে জানা নিষ্ট কৰি ।
 প্ৰাণী উপকাৰৰ অল্লকো লুহি সৰি ॥
 হেন জানি প্ৰাণীক অভয় দিয়া দান ।
 বোলা হৰি হৰি পাইবা বৈকুণ্ঠত খান ॥

(ছবিশতক উপঃ, ৪৯১)

- ৩। পলু পিম্পবাক যিটো বাখে যত্ন কৰি
 জয়মাস মানে তাত তুষ্ট হোন্ত হৰি ॥

(অষ্টম, ৩৯৮)

- ৪। প্ৰাণী ভয় ভীত ভৈলে কৰিবে বন্ধন ॥
 বিশেষত মহন্তৰ এহি ব্যৱহাৰ ।
 পৰজীৱ বাখে জীৱ দিয়া আপোনাৰ ॥
 অভয় দানত পৰে ধন্য নাহি আন ।
 কোটি অশ্বমেধো তাৰ তুলিকৈ সমান ॥

(অষ্টম, ৩৯৭—৩৯৮)

- ৫। বত দেখা ভূত প্ৰাণী সৱে বিমু হেন জানি
 হিংসা এড়ি কৰা উপকাৰ ।
 বিমুক্ত মনত ধৰা শ্ৰৱণ কৌণ্ডিন কৰা
 নিস্তৰিবা তেবেসে সঙ্গাৰ ॥

(অষ্টম, ৮৮১১)

- ৬। নকৰিলে প্ৰাণীক ভয়তে পৰিত্ৰাণ ।
 বিপ্ৰক নিদিলি কিবা প্ৰতিশ্ৰুত দান ॥

(অৰ্জুনৰ প্ৰতি যুধিষ্ঠিৰ : একাংশ, ৭৩৬;)

প্রাণী হিংসা

- ১। যিটো মন্ডমাত্ত অতি একোৱে ভুজ্জে ।
ব্যার্থ পশু-পক্ষী মাৰি সৰুটোৱে ভুজ্জে ॥
মহা বৌবৰত পৰে নাহিকে নিস্তাৰ ।
কক পশুগণে বচি মাংস খাই গাব ।

(যষ্ট, ২৪)

- ২। প্রাণীক নিবোধে যিটো গাঁত গম্বৰত ।
তাকো যমদূতে পোতে যমৰ পুৰত ॥

(যষ্ট, ৫২)

- ৩। নজ্ঞানে দক্ষিণা বিধি পূজায়ে নাহিকে সিদ্ধি
নজ্ঞানে প্রাণীৰ হিংসা দোষ ।
আপোন জীৱিকা অৰ্থে পশুগণ মাৰে বাৰ্থে
তাতে মিলে মনত সন্তোষ ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৩৩৪)

- ৪। ঘৰ-পোষা পশু যিটো কৰে বলিদান ।
পৰম অজ্ঞানী সিটো ৰাক্ষস সমান ॥
যিকাখে কাটিলে বলি তাৰো নাহি আশ ।
চিৰকাল তমো নৰকত কৰে বাস ॥
পাছে পৰকালে তাক সেই পশু পাই ।
কাটি কাটি শৰীৰৰ মাংস ছিগুি খায় ॥
মহা দুঃখে মুচ্ছা যায় শ্ৰুতি-জ্ঞান হৰে ।
চিৰকাল পাতকী যাতনা ভুঞ্জি মৰে ॥

(যষ্ট, ৫৮—৫৯)

- ৫। পাইবো মনোবধ সিদ্ধি মনে হেন মানে ।
মোহ ছয়া অনেক পশুক ৰথে প্ৰাণে ॥

পোষে পশু পক্ষী কৰে সিসবে বিশ্বাস ।

পুটে ভয় থাকে চাপি গৃহস্থৰ পাশ ॥

মাতিলে আপুনি খায় হাততে আহাৰ ।

তাক যিটো জনে বধে শুনা গতি তাৰ ॥

অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ ধৰি পশু থাকে বাট চাই ।

যেতিফ্ৰণে সিটো নৰ পৰলোকে যায় ॥

কাটি ছিণ্ডি বেঢ়ি মোচৰয় কত্তে ঘাৰ ।

ডোখোবা ডুখৰি কাঁৰ নাংস খাই গাৰ ॥

(নিম্নি নৱসিদ্ধ, ৩৫৪—৩৫৬)

৬। ডাঁস মশ মাখি জোঁক পোক পকুৱাব ।

ঈশ্বৰে নিম্নিল বৃত্তি কখিৰে আহাৰ ॥

পিয়ন্তে গাৱৰ তেজ্জ তাক যিটো মাৰে ।

পৰে সিটো নৰ অন্ধকূপ অন্ধকাৰে ॥

ডাঁসে মসে সপে তৈতে খাই তাক বেঢ়ি ॥

নাহি নিজা আতি আৰ্ত্তৰাৱে পাৰে গেৰি ॥

কেঁচুক পিম্পৰা যেন মতে বেঢ়ি খাই ।

ভুঞ্জে মহা যাতনা চেতন তাৰ নাই ॥

(ষষ্ঠ, ৩২—৩৩)

৭। আশ্বৰূপে ঈশ্বৰৰ পৰ শৰীৰত ।

সৰ্বদা আচ্ছস্ত তাক হুণ্ডণে মনত ॥

পৰক কৰয় দ্বেষ বুখা দেহ লাগি ।

নৰকত পৰে সিটো পৰম অভাগী ॥

(নিম্নি নৱসিদ্ধ, ৩৫৬—৩৫৭)

৮। ঈশ্বৰক হিংসা কৰে পৰ শৰীৰত ।

পৰয় অস্ত্ৰে সিটো ঘোৰ নৰকত ॥

(বন্ধাকৰ ভাঃ ৮০৭)

- ৯ । কৃষ্ণক নভজি যিটো পুজি আন দেৱ ।
কৰে বলিদান তাক সম নাহি কেৱ ॥
(একাদশ, ৭৫৪ নাহি কেৱ অৰ্থাৎ কোনো আত্মবাহী নাই)

উপকাৰী আৰু উদাসীন

কতো কতো মনুষ্যৰ হেন বাৱহাৰ ।
উপকাৰী জনকেসে কৰে উপকাৰ ॥
কতো সাধু নৰে উপকাৰক নচাৱে ।
কৰে উপকাৰ সমস্তক সমভাৱে ॥
উপকাৰী উদাসীন হুইতো নেদে মতি ।
সিটো কোনজন তাক কহিয়া সম্প্ৰতি ॥
এহি বুলি সোধে কথা মাধৱক চাই ।
দিলন্ত সিদ্ধান্ত কৃষ্ণে বৃজি অভিপ্ৰায় ॥
শুনা স্বৰ্গীসব আবে বচন আগাব ।
যিটো উপকাৰীকেসে কৰে উপকাৰ ॥
স্বজদ নাহিকে তাৰ নাই কিছু ধৰ্ম্ম ।
আপোনাৰ অৰ্থে মাত্ৰ কৰে সিটো কৰ্ম্ম ॥
উপকাৰ নচায় যিটো কৰে উপকাৰ ।
সি সি সাধুজন মহাধৰ্ম্ম সিজি তাৰ ॥
উপকাৰী উদাসীন হুইতো নেদে মন ।
আছে চাৰিবিধ স্তনা তাহাৰ লক্ষণ ॥
যিটো মহা ব্ৰহ্মজ্ঞানী দেখে সব বিজ্ঞা ।
যিজন আপোনে পূৰ্ণ ভোগে নাই ইজ্ঞা ॥

যিটো গুৰুজোহী আউৰ একোৱে নমানে ।

যিটো মহামুঢ় গুণ-দোষক নজ্ঞানে ॥

কাহাতো নভঞ্জে এহি চাৰি বিধজন ।

কহিলো নিশ্চয় তোমাসক গোপীগণ ॥

(দশম, ১৪৪—১৪৫)

গুণাধিক, গুণাধম আৰু সমানৰ প্ৰতি আচৰণ

১। গুণতো অধিক যিটো আপোনাত কৰি ।

তাকে দেখি প্ৰীতি অতি কৰিব সাক্ষি ॥

নকৰিব কদাচিতো তাহাক অশ্লয়া ।

গুণাধম জন দেখি কৰিবেক দয়া ।

সমানে সহিতে যিটো মিত্ৰতি কৰয় ।

সংসাৰৰ তিনি তাপে তাক ছুচুৱয় ॥

(বঙ্গাবলী ভা. ৬২—৬৩)

২। সমস্তকে ঈশ্বৰত অৰ্পিবেক নিতে ।

উত্তমত প্ৰীতি কৰিবেক যথোচিত ॥

সমানত মৈত্ৰী দয়া কৰিবে হীনত ।

এহি সব গুৰুত শিখিবে ভালমত ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ১৪১—১৪২)

৩। অন্তৰ্য্যামী মহি ঈশ্বৰক দেখি মনে ।

যথাযোগ্য চাৰিবিধ প্ৰাণীক যতনে ॥

কৰিবেক অৰ্চা চাৰি প্ৰকাৰ আমাক ।

সমানে সহিতে কৰিবেক মিত্ৰ তাক ॥

উত্তম জনক মান দান দৰিদ্ৰক ।
 কৰিলেক ক্ষমা আতি বিপক্ষ জনক ॥
 এহিমতে জানা যিটো জন প্ৰৱৰ্ত্তয় ।
 তাকে সংসাৰৰ তিনি তাপে নোচোৱয় ॥

(দেৱহুতি ; বটাকৰ ভাঃ, ৬০১—৬০২)

আশা

১। আশা নামে নদী ঘোৰ জল মহাধন ।
 নানা বিধ তৃষ্ণা আতি ঢউ সৰ্বক্ষণ ॥
 কাম ক্ৰোধ ভৈল কুন্তীৰ মকৰ ।
 নানা তৰ্ক বিতৰ্ক গহন ভয়ঙ্কৰ ॥
 মোহচয় মহা পাক চিন্তায়ে কাতৰ ।
 দিন-ৰাত্ৰি ভৈল আতি বেগ খবতৰ ॥
 ক্ষণে ক্ষণে নেয় ধৈৰ্য্য-বৃক্ষক খসায় ।
 যত জীৱ বাশি আতি ঝাঁজি উটি যায় ।

(দশম, ৩৩৫—৩৩৭)

২। নাহিকে পৰম সুখ নিৰাশাত পৰ ।

(দশম, ২৪১৯)

সত্য

১। সত্যে নেই উৰ্দ্ধক অসত্যে অধোগতি ।
 ছেন জানি সত্যক বাখিবে কৰা মতি ॥

(হৰিশ্চন্দ্ৰ উঃ, ২৬২)

- ২। যিটো পুৰুষৰ নষ্ট ভৈল অঙ্গীকাৰ।
লোকৰ বৰ্জ্জন হোৱে জীৱন ধিকাৰ ॥
নাহি নাহি আন ধৰ্ম্ম জানা সভা বিনে।
... ..

অগ্নিহোত্ৰ কৰে যিটো পঢ়ে চাৰিবেদ।
যত মহা দান আদি কৰি অবিচ্ছেদ ॥
সকলো নিষ্ফল যাৰ লড়িল বচন।
হেন জানি সভা প্ৰভু কৰিয়ে বক্ষণ ॥

(হৰিশ্চন্দ্ৰ উঃ, ২৫৯—২৬০)

- ৩। সাক্ষী হৈয়া সভাত অসত্য বোলে বাণী
ক্ৰয়-বিক্ৰয়তো মিছা মাতে যিটো প্ৰাণী ॥
শতেক যোজন উপৰক সেই ধৰি।
শিলাত পেলাৱে দূতে হেঠমুণ্ড কৰি ॥

(ষষ্ঠ, ৪৪)

সুখ-দুঃখ

- ১। চক্ৰাকাৰে ঘূৰে সংসাৰৰ সুখ-দুঃখ ॥
আপদ সম্পদ আসি নিলে কৰ্ম্মগতি।
দৈৱক বাধিবে পাৰে কাহাৰ শকতি ॥

(অষ্টম, ১৪২৮)

- ২। মাধৱৰ মায়াৰ কমনে পাৱে অস্ত।
ঐশ্বৰ্য্য দৰিদ্ৰ হোৱে দুখী ধনৱন্ত ॥
স্বৰ্গীয়ো নবকী নবকীয়ো স্বৰ্গে যায়।
সৰ্বকালে সুখ-দুঃখ একো স্থানে নাই ॥

সংসাৰৰ দুখ-দুখ জানা সবে মায়ী ।

জিলোকেতে অন্তৰে মেঘৰ যেন ছায়া ॥

(অষ্টম, ৮৮৪৫—৮৮৪৬)

৩ । সংসাৰৰ তিনিবিধ দুখৰ মধ্যত ।

একবিধ দুখ তত্ব বুজুছে সতত ।

আচোক গুচাইবে প্ৰতিকাৰ দুখচয় ।

মহা দুখময় প্ৰতিকাৰ সমস্তয় ॥

× × × ×

মহা মনোবধ পৰম্পৰা অতিশয় ।

হেনয় সংসাৰ মনতেসে হস্তে হয় ॥

জীৱৰ সংসাৰ আসি হোৱে অজ্ঞানত ।

পাৱে জীৱে সংসাৰৰ দুখ নানামত ॥

গুৰুৰূপ বাসুদেৱ ভকতি মাত্ৰকে ।

সংসাৰ উচ্ছেদ আসি হোৱয় এতেকে ॥

(বঙ্গাকব ভাঃ, ১০১১—১০১৫)

ধৈৰ্য্য

১ । বান্ধৱৰ সমাগম তেহুয় অধিৰ ।

ধৈৰ্য্যাসে ঔষধ দদা আপদ ব্যাধিৰ ॥

(বামায়াণ উত্তৰাকাণ্ড)

২ । কাৰ্য্য সময়ত কেনে ভৈলা হতবুধি ।

আপদ ব্যাধিৰ হোৱৈ ধৈৰ্য্যাসে শুধি ॥

(হৰিশ্চন্দ্ৰ উঃ, ২৫৮)

শ্রী

- ১। আতি অন্ধ কবে পুরুষক শ্রীমায়া ॥
 শ্রী-মদে পাইলে সিটো জীরন্তুত মৰা ।
 মাতল্ল নমাতে যেন আতুব নাপৰা ॥
 শুনিয়ো জুশুনে যেন বসি থাকে কলা ।
 দেখিয়ো নেদেখে যেন দিনতে অঙ্কলা ॥
 কোনোনা অরন্তু। নকবয় শ্রীমদে ।
 শ্রীমন্তু ভৈলে পারে পৰম আপদে ।

(অষ্টম, ৮২৭০—৮২৭১)

- ২। শ্রীমদে অন্ধ কবি যেনমতে মাৰে ।
 আন গৰ্বে কবিকাক ততেক নপারে ॥
 শ্রী ভৈলে লাগে নাবী কবে মত্ত পান ।
 অন্ধ হুয়া অনেক পশুব লরে প্রাণ ॥
 কেতিক্ষণে পড়য় খণিক ইটো কায় ।
 অন্তকালে হোরে সিটো বিষ্ঠা পলু ছাই ॥
 তার অর্থে কোন জনে প্রাণী হিংসা কবে ।
 একে নিদাক্ষণ স্ত্রী মদাক্তত পাবে ।
 শ্রী-ব্যাধি কবে পুরুষক হতবুদ্ধি ।
 হোরে সুস্থ পারে যাবে আপদ ঔষধি ॥
 সমস্তবে একে ছুঃখ জানে আটা পাই ।
 নকবে পৰক পীড়া দবিজে ছনাই ॥
 কুধাত নপায় অন্ন শুকাই আঁত মুখ ।
 এড়ে অহঙ্কার গর্ব মিলে মহা সুখ ॥
 স্বভারে তপস্তা সিজে শুদ্ধ হোরে মতি ।
 তেরেসে দবিজ লরে সম্ভব সঙ্গতি ॥

(দশম, ৩০২—৩০৫)

- ৩। যিটো সাৰ্বভৌম সিংহাসনে থাকে
সামৰাজ্যে সেৱা কৰে।
শ্রীৰ অধীন হয়। প্রভু সিটো
গৃহতে থাকিয়া মৰে ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৩৮৬)

ধন

- ১। কাম্যকৰি সাধয় বিত্তাদি যত যত।
ভুহিকে সুখৰ তেতু জ্ঞান। স্বৰূপত ॥
ধনে পুৰুষক ছুখ দেই নিবন্তৰ।
আপোনাৰ মৃত্যুধন জ্ঞান। সাৰস্বত ॥
কিবা শ্রীতি সাধিবেক গৃহ পুত্ৰাদিত।
যিহেতু অনিত্য নথাকয়। কদাচিত ॥
পাৱে মহা ছুখ অতি ধনক অৰ্জ্জুন্তে।
মোহ হৈয়া দান ভোগ নকৰে থাকন্তে ॥
শুচি গৈলে মন মগ। আপোনা পায়
কৈত জ্ঞান। ধনে আৰ সুখক দিছয় ॥

(বড়াকৰ ভাঃ, ৯৮৮—১০০০)

- ২। আপোনাৰ মৃত্যু বুলি জানিবেক ধন।
নানা পীড়া মিলে আসি ইহাৰ কাৰণ ॥
পুত্ৰ পত্নী পশু গৃহ সমস্তে চঞ্চল।
কোন শ্রীতি সাধিবেক হসবে বিফল ॥
যদি বোলা ধন হস্তে ধন্য উপজয়।
সেছি ধন হস্তে স্বৰ্গ-সুখক পায় ॥

তুনিয়ো স্বৰ্গত আছে যত বড় মুখ ।
 সমস্ত বিনাশী সদা পাৱে মাত্ৰ দুঃখ ॥
 আপোনাৰ সমান পৰৰ দেখি ক্ৰীক ।
 কৰে নিন্দাবাদ তৈতে বিবাদ অধিক ॥
 অহুদিনে দেখে সিটো পুণা যায় ক্ষয়
 মনৰ হুগুচে সদা পতনৰ ভয় ॥

নিমি নৱসিদ্ধ, ১৩৩—১৩৫

অতিথি

- ১। যদি মহাশত্ৰু আসি হোৱয় অতিথি ।
 দেৱ হেন মানি তাক কৰিবা ভকতি ॥
 পূৰ্বৰ গুণ-দোষ কিছু নকৰি বিচাৰ :
 হেনসে শাস্ত্ৰৰ নয় ধৰ্ম্ম-বাৰতাৰ ॥

(অষ্টম, ৪৯২—৪৯৩)

- ২। অতিথিক দেখি যিটো চক্ষু পকাই চাৱে ।
 সাত নাহ বুলি চলচল কৰি ধাৱে ॥
 বজ্জদন্ত কাকে ভুঞ্জি চক্ষুক উভাৰি ।
 কঙ্ক বন্ধ গুদে উদৰৰ দাৱে নাশী ॥

(ষষ্ঠ, ৫০)

- ৩। অতিথিক নেদি কিবা কৰিলা ভোজন ।
 সিজিল পাতক কিবা অগম্যাগমন ॥

(অৰ্জুনৰ প্ৰতি, একাদশ, ৬৪৭)

প্ৰীতি আৰু কন্দল

- ১। মিত্ৰভাৱে যেনমতে শত্ৰু কৰি কয়।
কন্দলে নপৰি তাক জানিবা নিশ্চয় ॥

(অষ্টম, ৪৪৪)

ভাৰ্যা

- ১। কৰ্মসময়ত তোক মন্ত্ৰী হেন লেখি।
বঙ্গৰ বেলাত যে তই প্ৰাণ-সখী ॥
স্নেহৰ প্ৰস্তাৱে তই মাতৃ হেন ঠান।
শয়ন বেলাত তই দাসীৰ সমান ॥

(হৰিশ্চন্দ্ৰ উঃ ৪৩২)

- ২। পূৰ্ব জন্মৰ ভাৰ্যা। যাৰ যেই পাৱে আসি
তাৰ কিছু দৈবে বাধা নাই।

(কঃ হৰণ কাব্য, ১৪৯)

জয়-পৰাজয়

- ১। শুনিয়ো কপটী মিছা চটি মতি
কবাহা অজ্ঞান ছই।
দৈৱৰ অধীন জয়-পৰাজয়।
কাহাবো শাস্তত জুই ॥

(অষ্টম, ৯৪০)

- ২৮। ইটো চাব সংসারত নাহি কিছু সাব ভাব
মহা জ্ঞানীলোকে হেন কয় ।
হাবিয়া জিনয় কেহো জিনিয়া গাবয় আতি
কৈতো সৰ্বকালে নাহিছয়
(কব্জিণী হরণ কাব্য, ৪৪৭)
-

ঔষধি

- ১। প্রথম ব্যাধিত যদি নেদয় ঔষধি
পাছে পীড়া কবন্তে হবয় সব বুদ্ধি
২। লঘু ভৈলি আপুনি হুশুনি মোর বুদ্ধি
অতন্তর কণীয়াক কিকবে ঔষধি ॥
(কব্জিণী হরণ কাব্য, ৩৪০)
-

কপটী

- ১। আমিসি কপটী হুমিসি উদার
ই কথা আনত শোখা ।
আপোনার ভবি , থরে আর কবি
পরকেসে বোলে গোখা ॥
(অষ্টম, ১০৩)
-

দুৰ্জ্জন

- ১। দুৰ্জ্জন জনৰ হেনয় চৰিত্ৰ
পাৱে ধৰি উঠে কান্দে ।
ছলা ফাৰি চাউল চোবায়ৈ সিঁত্ৰিত
গলত ধৰিয়া কান্দে ।

(অষ্টম, ১৪০)

সৰ্বজ্ঞান

- ১। জ্ঞানি ইটো তত্ত্ব কবা খিৰকৰি চিত !
মোকেসে দেখিবা নাত্ৰ সমস্ত প্ৰাণীত ।
আপোনাতে দেখিবা ঈশ্বৰ অজুযামী ।
জ্ঞান দৃষ্টি চাই মোক ফুৰিবা প্ৰণামি ॥
ব্ৰাহ্মণৰ চাণ্ডালৰ নিবিচাৰি কুল ।
দাতাত চোৰত যাব দৃষ্টি সমতুল ॥
নীচত সাধুত যাব ভৈল এক জ্ঞান ।
তাকেসে পণ্ডিত বুলি সি সি সৰ্বজ্ঞান ॥

(একাদশ, ২৫৬—২৫৭)

বুদ্ধ

- ১। কৰে পৰ উপকাৰ কিনো কৃপাময় ।
পৰবসে আৰ্থে জীয়ে ইটো বুদ্ধচয় ॥
থাকে সহি বহি মহা বোজ বৃষ্টি বাত ।
আমি শ্বখে বঞ্চে বহি ইহাৰ ছায়াত ॥

পৰ উপকাৰী তক জনম সাৰ্থক ।
 সম্ভৱ বিমুখ যেন মুহুৰিকৈ পাৰ্থক ॥
 বাকলি পল্লৱ মূল পত্ৰ পুষ্প ফল ।
 যেই যিবা চাৱে পাৱে বৃক্ষতসকল ॥
 জীৱনৰ সফল দেহীৰ এহি মানৈ ।
 জীয়ে পৰ উপকাৰ কৰি অৰ্থ প্ৰাণে ॥

(দশম, ৯২৭ - ৯২৯)

সুৰা-পান

জগতৰ মাজে আছে কত প্ৰাণীগণ ।
 আপোন ইচ্ছায়ে মাংস কৰয় ভোজন ।
 কৰে সদা নাৰীসঙ্গ আৰো মদ্যপান ॥
 ইসবৰ নাহি জানা শাস্ত্ৰৰ বিধান ।

... ..

যিটো সৱ জন আছে মায়াত আবৃত ।
 প্ৰবৃত্তি শাস্ত্ৰক পঢ়ি সদা ব্যগ্ৰচিত্ত ॥
 তাসম্বাৰো মাজে যাৰ অধিকাৰ ।
 সেহিমতে কৰিবেক তাক ব্যৱহাৰ ॥
 বেদে বোলে সুৰাক কৰিবে মাত্ৰ ভ্ৰাণ ।
 কদাচিতো নকৰিবে ই মদ্যক পান ।
 নমাৰিবে পশুক এড়িবে মাংস আশা ॥
 দেৱকো উদ্দেশি পশু নকৰিবে হিংসা ।

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৩৪৫—৩৪৮)

- ২ । শূৰা-পায়ী চাতুকাৰ চাণ্ডাল ।
নিষ্ঠুৰ বাক্য বোলে সৰ্বকাল ॥
পুত্ৰ দাৰা ধন আভেমে ৰতি ।
সবাতো অধম যি মন্দমতি ॥
সি সবো পাঁপত হোৱে তৰণ ,
যদি হৰিপদে লৱে শৰণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ৪০—৪১)

বৰ্জ্জন

- ১ । কৰে কাষা নিমিত্তে আনত মিত্ৰৱাতি ॥
দ্বীতো নথাকে আতি প্ৰেম পুৰুষৰ ।
পুষ্পক চুম্বিয়া যেন ত্যজে মধুকৰ ॥
নীচ দেখি পুৰুষক এড়ে বেগ্যাজাক ।
ত্যজে প্ৰজাগণে যেন ছৰ্জ্জন ৰাজাক ॥
গুৰুকো নোশোধি বিছা জাজি শিষ্যয় ।
নিষ্ফল বৃক্ষক ত্যজে পক্ষী সমস্তয় ॥
ভুঞ্জি খাই অতিথি গৃহৰ এড়ে আশ ।
দম্ব অৰণ্যত যুগ নকৰে নিবাস ॥

(দশম, ১৩৪১—১৩৪৪)

কলি ধৰ্ম্ম

(১) সত্য।

- ১। মহা ধুকতালি কৰি বুলিবে বচন।
জানিবেক লোকে সত্য মাতে ইটো জন ॥

(ছাদম, ৩৩)

(২) সাউদ।

- ১। মিছা মাতি সাউদে কৰিবে কিনা বিকা।
জাবেক সম্পদ কৰি নিন্দিত জীৱিকা ॥

(তথা, ১২৩)

(৩) স্বামী-ভৃত্য।

- ১। উত্তম নায়ক যদি হোৱে ক্ষীণ-বিন্ধ।
নাদৰিবে তাক যত পুৰাতন ভৃত্য ॥
যদি ৰোগী ভৈল ভৃত্য অনেক পুৰুষি।
দেখি স্বামীসৰে তাক এৰিবে হুপুষি ॥
ধেমুকো তেজিবে যেবে হুঙ্ক ভৈল হীন।

(তথা ১২২ ৪)

(৪) কুটুম্ব।

- ১। কলিত হৈবেক লোক ভিৰী পৰাধীন ॥
পিতৃ-মাতৃ জ্ঞাতি যত তেজিবে সোদৰ।
ভাৰ্য্যাৰ কুটুম্ব হৈব মুহুদ লোকৰ ॥

নিজ গোত্র কুটুম্বতো এবিবেক আশ ।
ভাৰ্য্যাৰ ভাতৃত মাত্ৰ কৰিবে বিশ্বাস ॥

(তথা, ১২৫)

২ । তোমাৰে সৈ জী—জমাহ তোমাৰে সৈ ঘৰ ।
তুমিহে আপোন হৈবা আমি হৈবো পৰ ॥

(কল্লিগী হৰণ কাব্য—৬৭৭)

(৫) ধৰ্ম্ম-ব্যাখ্যা ।

১ । মূৰ্খৰ উন্নতি হৈব ফুৰিবে উল্লাসি ।
ধৰ্ম্ম বখানিৰে উচ্চ আসনত বসি ॥

(দ্বাদশ, ১২৬)

(৬) দুৰ্ভিক্ষ ।

১ । পৰিব দুৰ্ভিক্ষ ভাতে মৰিবেক প্রজা ।
কৰৰ নিমিত্তে তাতে পীড়িবেক ৰাজ্য ॥
ৰাজ-ভৃতাসকলে কৰিবে ছলশুল ।
দুগ্ধচিৰে মনুষ্যৰ মনত আকুল ॥

(তথা, ১২৭)

(৭) পণ্ডিত ।

১ । কহিবে নপাৰে একে। বেদ শাস্ত্ৰ তত্ত্ব ।
মহা জ্ঞান শূণ্য পৰমার্থ-বিচাৰত ॥
একোৱে নজানে কিছু নাপাৰে খণ্ডিত ।
বহু-বন্ধী ভৈলে তাক বুলিবে পণ্ডিত ॥

(তথা, ২৮)

(৮) সাধু-অসাধু।

ধন-জন বিভৱ নাথাকে যাত আতি ।
সেহিজন অসাধু লোকত অসজ্জাতী ॥
পৰম দান্তিক যিটো ধনব গৰ্ব্বত ।
সেহি জন মহা সাধু বোলাইবে লোকত ॥

(ভাষা, ২২)

ফকৰা।

শ্রীকান্তি বাম বুঢ়া ভকতৰ ফকৰাৰ পৰা লোৱা হৈছে)

- ১। সাত পুৰুষত নাই গাই ।
চালনী লৈ ছব যাই ॥
- ২। সুকাজত বিকাজ হল ।
মাক নোহোৱাকৈ জীয়েক হল ।
- ৩। এডালি বৃক্ষেই আছে জগতকে জুৰি
তলে আছে ডাল পাত উপৰে আছে শুৰি ॥
- ৪। বালিত পাৰিলে কণি ।
কাৰো কতো নাহ চিনা চিনি ॥
- ৫। পঢ়ি শুনি নাপাই তত ।
চাই থাকে কাণি বগলীৰ মত ॥
- ৬। উলুৰ চৰচৰি নদীৰ মোচৰ ।
মাক নজন্মাতে জীয়েৰ যোৱা বহৰ ॥
- ৭। বুজাক বুজাবা ইঙ্গিতে আকাৰে ।
অবুজাক বুজাবা ধাৰা চাপাৰে ॥
- ৮। এক ধানৰ এক চাউল ।
বান্ধনী বিনে আউল-জাউল ॥

৯। নামক নামে ভজে   নামক নামে যজে
নামক নামে কবে সের ।

নিজ নাম কই   জীৱ তবি যাই
ইয়াক নাজানে কেৱ ॥

১০। সাগৰে নগৰ   নগৰে সাগৰ
সাগৰক গিলিছে মাছে ।

এডাল নলৰ   নঙটা ডুলি
ভাৰো এক অংশ আছে ॥

— — —

টোকা ।

১। ঈশ্বৰ-নিৰ্ণয়—মহাপুৰুষ শব্দবদেয়ৰ বাণীত সহজ ভাষাত জটিল তত্ত্ব ঈশ্বৰ-নিৰ্ণয়ৰ চমু আভাস আছে (ভক্তি বন্ধাকৰ দেখা) । ঈশ্বৰ মুক্তি-শূণ্য সৰ্ব্ব-কৰ্তা, সৰ্ব্বজ্ঞ, সৰ্ব্ব-সেবা, জগতৰ ঈশ এক, বিশ্ব-ব্যাপক, জগত প্ৰকাশক, জগতৰ আদি-অন্ত-মধ্য, বহুবাকী, পুৰুষ পূৰ্ণ, নিৰঞ্জন, আনন্দময়, অনাদি, অনন্ত, অক্ষয়, আত্মকাৰণ, সৃষ্টি-স্থিতি-লয়ৰ কাৰণ, নিবাসয়, অন্তৰ্ধ্যামী, জন্ম-মৰণ-শূণ্য ।

ঈশ্বৰ সত্য * পূৰ্ণ ; তেওঁত বাদে আন একো নাই তেওঁ জগতৰ সকলোতে আছে । যিমান দেখা, যিমান শুনা, সকলো তেওঁৰেই তেওঁ জগতৰে আত্মা এক । তেওঁ আক জীৱ অভেদ (ভক্তি বন্ধাকৰ দেখা) । জগতৰ বিনাশ আছে, তেওঁৰ নাই । তেওঁ আপোনাতে আপোনাক সৃজে আৰু আপোনাকে আপুনি সংহৰে † । তেওঁ ভূত, প্ৰাণ, ইন্দ্ৰিয় আদি সকলোৰে কাৰণ তেওঁ মাথোন চৈতন্য ; তেওঁ নিৰ্গুণ কিন্তু গুণৰ নিয়ন্তা । তেওঁৰ শত্ৰুমিত্ৰ নাই ; সংসাৰৰ দোষ-গুণে তেওঁক নেচোৱে । তেওঁ সকলোকে দেখে, কিন্তু তেওঁক কোনেও নেদেখে ; ইত্যাদি । উপনিষদৰ কথাত কব পাৰি তেওঁ সৎ, চিৎ আৰু আনন্দ । মাধৱদেৱ পুৰুষেও এনে বৰ্ণনা দিছে । ‡

* সত্যং জ্ঞানমনন্তং । তৈত্তিৰীয়োপনিষদ । (১২)

† যেনে, একোদেৱঃ সৰ্বভূতেষু গৃঢ়ঃ সৰ্বব্যাপী সৰ্বভূতাস্তবান্ধা ।

কৰ্মাধাক্ষঃ সৰ্বভূতাবিহাৰঃ সাক্ষী চেতা কেৱলে নিৰ্গুণঃ ॥

(শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ, ৩।১১)

‡ নমো নমো নিত্য নিৰঞ্জন নাৰায়ণ শিৱ সনাতন

অনাদি অনন্ত নিৰ্গুণ গুণ নিয়ন্তা ।

পৰম পুৰুষ ভগবন্ত নাহি পূৰ্বাপৰ আদি অন্ত

তুমিসে চৈতন্য ঈশ্বৰ ভৱ ভাবন্তা ॥

(মাধ্বোদ্য, ৫৮৭)

[৫ দফা]—“ঈশা বাস্তৱ মিদং সৰ্বঃ যৎকিঞ্চ জগত্যাঞ্জগৎ” ।
(প্রাশ্নোপনিষদ, ১) । এই জগতত যি কিছু প্ৰত্যক্ষ আৰু অন্তৰ্ভূত
বস্তু (জগৎ) আছে, সকলো পৰমেশ্বৰৰ দ্বাৰা আচ্ছাদিত ।

[৪ দফা]—‘যো দেৱোহয়ৌ যোহপ্সু যো বিশ্বং ভূৱনমাৱিৰেশ :
য ওষধীষু যো বনস্পতিষু তস্মৈ দেৱায় নমোনমঃ ॥
(ঋগ্বেদ-নিষদ, ২।১৭) । যি দেৱ, অগ্নি, জল, ঔষধি আৰু বট
আদি বনস্পতি সোমাই বৈ আছে, সেই পৰমেশ্বৰক বাৰ বাৰ নমস্কাৰ
কৰোঁ ।

[১৬ দফা]—একো বশী সৰ্বভূতাব্যাহা, একং ৰূপং বহুধা

যঃ কৰোতি

তন্মাশ্ৰন্তং যৎকুপশ্যন্তি দীৰাক্তেবাং স্তুতং শাস্তৱঃ নেতাৰেযাম্ ॥

(কঠোপনিষদ ৫।১২)

যোনে সকলো প্ৰাণীৰ অন্তৰ্ভূত আৰু চৰাচৰ জগতক বশত ৰাখিছে
আৰু যোনে এক ৰূপকে বহুৰূপ কৰিছে, সেই অন্তৰ্ভূত আত্মাক
যিসকল ধ্যানশীল বিদ্বানলোকে দেখে তেওঁলোকেও মুক্তিৰ সূত্ৰ লাভ
কৰে, মূঢ়বোৰে নহয় ।

[১৯ দফা]—“আত্মন এষ প্ৰাণে জায়তে ।

যথৈবা পুৰুষে ছায়ৈতস্মিন্নৈতদাততঃ মনোকৃতেনাত্মাত্মান্শৰীৰে ॥”

(প্রাশ্নোপনিষদ, ৩।৩)

পৰমেশ্বৰৰ (আত্মাৰ) পৰাও প্ৰাণ ওপজে । দৃষ্টান্ত যেনে, শৰাৰ
হলে ছায়া হয়, নহলে নহয় : এও প্ৰাণত আত্ম-স্বৰূপ ব্যাপ্ত হয়, কিন্তু
ব্ৰহ্মত কোনো প্ৰাণ ব্যাপ্ত নহয় : এই শৰীৰলৈ মনৰ শুভাশুভ
বাসনাৰূপ বন্ধ হোৱা প্ৰাণ আহে অৰ্থাৎ শৰীৰৰ লগত সম্বন্ধ হয় ।

ওপৰৰ তত্ত্ববাণীৰ লগত মিল আছে ।

[২৬ দফা]—মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও গাইছে :—

“ষটে ষটে ৰাম বিদ্যাপক হোই ।

আত্মা ৰাম বিনে নাহি কোই ॥”

(বৰগীত, ৩৪)

শস্যবীৰ কবীৰে কয় :—

“ঘট ঘটেমে বহি সাঁই বমল।” অৰ্থাৎ ঘটে ঘটে বা প্ৰতি দেহত থাকি স্বামী আনন্দ কৰিছে।

[১২ পৃঃ] নাৰায়ণ, পৰমাত্মা, ব্ৰহ্ম, ভগৱন্ত :—

নাৰায়ণ, পৰমাত্মা, ব্ৰহ্ম আৰু ভগৱন্ত একে বস্তু ; কেৱল লক্ষণ ভেদত ভিন ভিন নাম। ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধত ইয়াৰ আলোচনা আছে।

গীতাত অক্ষৰক পৰম ব্ৰহ্ম বুলিছে (৮।৩)। ছান্দোগ্য উপনিষদত ভগৱতৰ সকলোকে ব্ৰহ্ম বুলিছে (৩।১৪।১)। কোনাপনিষদত কৈছে—
যাক মনেৰে চুকি নাপায়, যাক চকুৰে দেখা নাযায়, যাক বাক্যৰ দ্বাৰা বৰ্ণাব নোৱাৰি, যাক চাগেৰে শুনা নাযায় আৰু যাক উশাহ-নিশাহৰ দ্বাৰা উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰি তেৱেঁ ব্ৰহ্ম (১।৩-৮) * খেতাবতৰোপনিষদও তাকে কয় †।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে গাইছে :—

অবা ক্ত ঈশ্বৰ হৰি কিমত পূজিব তাক

ব্যাপকত কিবা বিসৰ্জন।

প্ৰভাৱন্ত মূৰ্ত্তিগণা কেনমতে চিন্তিবাহা

ৰাম বুলি শুদ্ধ কৰা মন ॥

(নামঘোষা—৫)

* ষষ্ঠাটীনভূদিতং যেন বাগভূতন্তে

তদেব ব্ৰহ্ম স্বং বিদ্ধি নেদং যদিদমুপাসতে ॥

যগ্মগুনসা ন মহতে যেনাত্মনো যতম্।

তদেব ব্ৰহ্ম স্বং বিদ্ধি নেদং যদিদমুপাসতে ॥

যচ্চক্ষুৰা ন পশ্যতি যেন চক্ষুংযি পশ্যতি।

তদেব ব্ৰহ্ম স্বং বিদ্ধি নেদং যদিদমুপাসতে ॥

যচ্ছ্ৰোত্ৰেণ ন শৃণোতি যেন শ্ৰোত্ৰমিদং শ্ৰুতম্।

তদেব ব্ৰহ্ম স্বং বিদ্ধি নেদং যদিদমুপাসতে ॥

যং প্ৰাণেন ন প্ৰাণীতি যেন প্ৰাণঃ প্ৰাণীয়েত।

তদেব ব্ৰহ্ম স্বং বিদ্ধি নেদং যদিদমুপাসতে ॥

(১।৪।৮)

† যেনে :—ন সংদুশে তিষ্ঠতি ৰূপমন্ত ন চক্ষুৰা পশ্যতি কৰ্ম্মনৈনম্।

জদা হৃদিস্থং মনসা য এনেষেবং বিহুবহুভাস্তে ভৱন্তি ॥

(৪।২০)

বেদব্যাসাশ্রীসকলে তেওঁক ব্ৰহ্ম, হিৰণ্যগৰ্ভৰ উপাসক সকলে
পৰমাত্মা আৰু ভগৱন্তসকলে ভগৱান বুলি কীৰ্ত্তন কৰে * ।

[১৫ পৃঃ] দেহ—যাৰ উৎপত্তি শ্ৰেয়স্কৰ হয় সেয়ে দেহ । দেহৰ আদি
আৰু অন্ত আছে । (গীতা, ২।১৮)

[১৬ পৃঃ] দেহ আৰু আত্মা—আত্মা দেহত থাকে, কিন্তু ই দেহ
নহয় । দেহ আগেয়ে নাছিল, এতিয়া হৈছে । এতেকে তাৰ মৰণ
অনিবাৰ্য্য । আত্মাৰ হলে মৰণ নাই । দেহীৰ দেহ বীজাক্ষুবৰ দৰে
পুত্ৰ-পৌত্ৰাদিকপ ধৰিও বৰ্ত্তমান নাথাকে । কাঠ যেনেকৈ অগ্নিবপৰা
ভিন্ন, দেহো আত্মাবপৰা ভিন্ন † । এই জ্ঞান স্বৰূপ আত্মা নোপজে
(অৰ্থাৎ দেহ হোৱাৰ পিচত নজন্মে), বা নমৰে (দেহ মৰিলে বা শ্ৰাণ
গলেও নমৰে), ক'বো পৰা নহয় (কোনো উপাদান কাৰণবপৰা উৎপন্ন
নহয়) আৰু তাৰ পৰা (কোনো পুত্ৰাদি বা সংসাৰ নহয়) । এই আত্মা
অজ্ঞান, অবিকাৰী, সনাতন, পুৰাণ (এতিয়াৰ দৰে আগেও নতুন ।
শৰীৰত থকাৰ পিচত শৰীৰক মাৰিলেও (বা নষ্ট কৰিলেও) ইয়াক মৰা
(বা নষ্ট কৰা) নাযায় ‡ । ই কাকো নামাৰে ; ইয়াকো কোনেও
মাৰিব নোৱাৰে (“নায়ে হন্তি ন হন্ততে ।”—(কঠোপনিষদ, ২।১৯)

অন্ত-শব্দই ইয়াক কাটিব নোৱাৰে, জুইয়ে পুৰিব নোৱাৰে,
পানীয়ে তিয়াব নোৱাৰে আৰু বায়ুয়ে শুকাব নোৱাৰে § । জন্মবপৰা
শ্মশানশালীলৈ যিবোৰ অৱস্থা হয় সেইবোৰ দেহৰ হে, আত্মাৰ

* বদন্তি ভক্তব্ৰহ্মবিদন্তঃ যজ্ঞজ্ঞানময়ম্ ।

ব্ৰহ্মেতি পৰমাত্মেতি ভগৱানিতি শব্দ্যতে ॥ (ভাগৱত, ১।২।১৪)

† দেখা :—“ন ভৱিস্যসি ভূত্বা ত্বং পুত্ৰপৌত্ৰাদিকপৱান্ ।

বীজাক্ষুববান্ধাদেৰ্য্যভিৰিক্তো যথহানলঃ ॥” (ভাগৱত, ১।২।৫০) ।

‡ দেখা :—ন জায়তে ম্ৰিয়তে বা বিপশ্চিন্নায়ং কুতচ্চিন্ন বক্ষ্যে কচ্চিৎ ।

অজো নিত্যঃ শাশ্বতোহয়ম্পূৰ্ণাণো ন হন্ততে হন্তমানে শৰীৰে” ॥

আৰ্কো, ২।২০ দেখা ।

(কঠোপনিষদ, ২।১৮)

§ গীতা, ২।২৩ দেখা ।

নহয়। যেনেকৈ অব্যক্তগতি কালে চন্দ্ৰৰ কলাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি ঘটালেও চন্দ্ৰৰ একো নহয়, যেনেকৈ অগ্নিৰ শিখাৰেই উৎপত্তি আৰু বিনাশ হয়, কিন্তু অগ্নিৰ একো নহয়, তেনেকৈ প্ৰবাহৰ নিচিনা বেগ-যুক্ত কালে প্ৰাণীবিলাকৰ উৎপত্তি আৰু নাশ ঘটাব লাগিছে, কিন্তু আত্মাৰ নহয় *। আকৌ, আত্মা অৱায়, নিষ্ঠুৰ, শুদ্ধ জ্যোতি-স্বৰূপ, আৱৰণ-শূণ্য আৰু অগ্নিতুল্য; কিন্তু দেহ অচেতন, কাঠৰনিচিনা †।

[১৮ পৃঃ] জীৱ—জীৱ ঈশ্বৰৰ অংশ অদ্বিতীয় আৰু অনাদি অবিস্তাৰ পৰা জীৱৰ বন্ধ আৰু বিছাৰ পৰা মোক্ষ হয় ‡। উপনিষদে কয় :—

“উদগীতমেতৎপৰমং তু ব্ৰহ্ম তস্মিন্ভ্ৰূয়ং সুপ্ৰতিষ্ঠাম্বৰং চ।”

(শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ, ১।৭)

অৰ্থ :—ব্ৰহ্মপদবাচ্যৰ মাজত পৰম ব্ৰহ্মত্বযুক্ত, বেদাদি শাস্ত্ৰত গীত, যেনে (গীতা)—“পুৰুষান্ন পৰং কিঞ্চিৎ সা কাষ্টা সা পৰা গতি ॥” (অৰ্থাৎ পৰমেশ্বৰৰ বাহিৰে আন একো নাই, সেয়ে সীমা সেয়ে পৰাগতি। ব্ৰহ্মৰ তুল্য আন একো নাই। সেয়ে একব্ৰহ্মত জীৱ, ঈশ্বৰ আৰু প্ৰকৃতি এই তিনি বস্তু প্ৰলয় কালতো বৰ্ত্তমান থাকে। এই তিনিওতে অক্ষৰ (অৱিনশ্বৰ) সদাই এক বস ব্ৰহ্ম, প্ৰকৃতি পুৰুষৰূপ ভোগ্য ভোক্তা,—জীৱ আৰু জড় সংসাৰৰ কাৰণ দশাত আধাৰ হৈ থাকে।

[১৯ পৃঃ] জীৱ আৰু ঈশ্বৰ—বন্ধাকৰত জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ প্ৰভেদৰ বিশেষ আলোচনা আছে। আচলতে জীৱ ঈশ্বৰৰ পৰা পৃথক নহয়; কেৱল অবিছাৰ কাৰণে জীৱে নিজক চিনি নাপায় §।

* ভাগৱত, ১১।৭।৪৭ ॥

† ভাগৱত, ১১।২৮।১১।

‡ যেনে, “একসৈ্যৰ মমাংশস্ত জীৱসৈ্যৰ মহামতে।

বহোহস্তাবিত্তয়াহ্নাদিৰিত্তয়া চ তন্নৈতবঃ ॥”

(ভাগৱত, ১১।১১।৪)

§ ভাগৱত, ১।৫।২৬-২৭ দেখা।

শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদেও শিকায় :—জীৱ, ঈশ্বৰ আৰু প্ৰকৃতি এই তিনিও অনাদি। প্ৰকৃতিতকৈ জীৱ ঈশ্বৰ নাম স্বামী আৰু জ্ঞান-স্বৰূপ। কিন্তু পৰমেশ্বৰত কৈ অনীশ্বৰ, অসমৰ্থ, অস্বামী আৰু অজ্ঞানী। সকলোৰে স্বামী ঈশ্বৰ; জীৱ অনাশ অসমৰ্থ; ঈশ্বৰ সৰ্বব্ৰহ্ম, জীৱ অল্লেখ; ঈশ্বৰ সবশক্তিমান জীৱ অল্লেখক্তি, ঈশ্বৰ সৰ্বস্ৰষ্টা, সৰ্ববাপ্ত, জীৱ শৰীৰত বন্ধ; ঈশ্বৰ সবাত্মা, সৰ্বাস্তুধ্যামী, জীৱ কেৱল শৰীৰাত্মা, ঈশ্বৰ সব ঐশ্বৰ্য্যশালী, পূৰ্ণকাম, নিত্যতৃপ্ত আৰু জীৱ অল্লেখ্যশালী, অনাপ্ত কাম, লোভী, লালচী। আৰু প্ৰকৃতি সদাই সকলো বৰমে অচেতন, জড়, অসক্ত আৰু অসমৰ্থ। ইত্যাদি প্ৰকাৰে তিনিওকো ভেদৰ লগত জানি জীৱ মুক্ত হৈ যায়। তিনিওকো ব্ৰহ্ম বুলিলেও ঈশ্বৰতকৈ জীৱ আৰু জীৱতকৈ প্ৰকৃতি অপেক্ষা ক্ৰমে কম কম অজ্ঞ আৰু ব্ৰহ্মৰ বুলি ধৰিব লাগে। যেনে :—

‘জ্ঞাজ্ঞো দ্বাৱজাৱীশানীশাৱজাহেকা ভোক্তৃভোগ্যাৰ্থযুক্তা।

অনন্তশ্চাত্মা-বিশ্বৰূপো হ্যকৰ্ত্তা ত্ৰয়ং যদা বিন্দতে ব্ৰহ্মমেতৎ ॥”

(শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ, ১।৯)

[৩ দফা]—জীৱ ঈশ্বৰৰ প্ৰভেদ স্বৰূপে এইদৰে দেখুৱাইছে :—

“হা সুপৰ্ণে সযুক্তা সখায়া সমানং বৃক্ষং পৰিষম্ভজাতে।

তয়োবহুঃ পিপ্পলং স্বাদ্ভুতানন্তমুত্তো অভি চাকশীতি ॥”

(ঋক, ১।১৬৪।২০)

অৰ্থাৎ—শোভন ভাৱে জগৎ-বৃক্ষক, সদাই সংযুক্ত (ব্যাপ্য-ব্যাপক সম্বন্ধত অভিন্ন); সমান আত্ম পদবাচ্য সেই দুই জীৱাত্মা অনিত্য শৰীৰৰূপ বৃক্ষত সদাই থাকে। তাৰে এটাই অৰ্থাৎ জীৱে সোৱাদ পিপ্পল ফল খায় (অৰ্থাৎ সুখ-দুখৰূপ কৰ্মফল ভুঞ্জো। আনটোৱে অৰ্থাৎ পৰমাত্মাই সদাই বিবেক প্ৰাৱল্যৰ কাৰণে কোনো ফল নাখায় (অৰ্থাৎ ফলভোগত বিৰক্ত); কিন্তু সাক্ষীৰূপে সকলো দেখি থাকে।

এইমন্ত্ৰ শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদতো সন্নিবেশিত হৈছে। (৪।৬)

[২৩ পৃঃ] ভূত—ভূতৰ অৰ্থ সাধাৰণতে দুটা—(১) পঞ্চভূত

অৰ্থাৎ পৃথী, অপ, তেজস, বায়ু আৰু আকাশ আৰু (২) ব্ৰহ্মাবপৰা
আৰম্ভ কৰি সামান্য ঘাঁহলৈকে সকলো চৰাচৰ। ইয়াত প্ৰাণী মাত্ৰকে
নিৰ্দেশ কৰিছে। যি জ্ঞানীলৈকে সকলোৰে স্ৰষ্টা, সকলোৰে নিয়ন্তা
আৰু সকলো ভূতৰে অন্তৰ্ধ্যামী ঈশ্বৰক নিজ আত্মাত দেখে, তেওঁৰেই
সনাতন শাস্তি আৰু সুখ পায় আনে নাপায় *। নিৰ্মল অন্তঃকৰণেৰে
সৈতে সকলো ভূততে আৰু আপোনাতে আকাশৰদৰে সম্পূৰ্ণ আত্মা
ঈশ্বৰক দেখিব। এইদৰে কেৱল জ্ঞান-দৃষ্টি আশ্ৰয় কৰি যোনে সকলো-
ভূতকে ঈশ্বৰ-জ্ঞান কৰি অৰ্চনা কৰে আৰু ব্ৰাহ্মণ আৰু চণ্ডাল, নৃপা
আৰু ফিৰিক্কাতি, অক্ৰুৰ আৰু ক্ৰুৰ—এই সকলোতে সমদৰ্শী হব তেওঁ
পশ্চিৎ সন্মত †। যোনে সকলো ভূতকে পৰমাত্মা (ঈশ্বৰ) যেন দেখে
আৰু ঈশ্বৰক সকলো ভূততে দেখে তেওঁ তাৰপৰা পাপ আচৰণ কৰিব
নোৱাৰে। ‡

[২৫ পৃঃ] অদ্বৈত বাদ—পূৰ্ব মীমাংসা আৰু উত্তৰ মীমাংসা
বা বেদান্তৰ—এই দুখন দৰ্শন বেদৰ পৰিচিষ্ট। পূৰ্ব মীমাংসাৰ পথ
কৰ্মকাণ্ড আৰু বেদান্তৰ পথ জ্ঞান-কাণ্ড। দুজনো বিখ্যাত ধৰ্মগুৰুৱে
শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্য (৭৯৯-৮৩১ খৃঃ) আৰু শ্ৰীৰামানুজাচাৰ্য্যই (১১৩৭-১২৫০ খৃঃ)
বেদান্তৰ ভাষ্য লিখি যথাক্ৰমে বিষ্ণুৰ অদ্বৈতবাদ আৰু বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ

* “একোবলী সৰ্বভূতান্তৰাত্মা একং ৰূপং বহুধা যঃ কৰোতি

তমাত্মনং যেন্নুপগু স্ত দীৰ্ঘান্তেষাং সুখং শান্তং নেতৰেবায়ম্ ॥”

(কঠোপনিষদ, ৫।১২)

“একো দেৱঃ সৰ্বভূতেষু গুটঃ সৰ্বধামনী সৰ্বভূতান্তৰাত্মা ।

কৰ্মাধাক্ষঃ সৰ্বভূতাদিবাসঃ সাক্ষী যো ভা কেষলো নিশ্চিন্দ ॥

(শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ ৬। ১)

† ভাগৱত, ১১।২১।২২-১।

‡ যন্ত সৰ্বশি ভূতাত্মানেন্নোপশ্চতি ।

সৰ্বভূতেষু চাত্মানং ততো ন বিজুগুপসতে ॥

(ঈশোপনিষদ, ৬)

প্ৰতিপন্ন কৰে। তাৰ অলপ পিচত বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম প্ৰৱৰ্ত্তক শ্ৰীমাধ্বাচাৰ্য্যই (১১৯৭-১২৭৯ খৃঃ) বেদান্তৰ ভাষ্য লিখি দ্বৈতবাদ প্ৰমাণ কৰে। শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতে—এক মাত্ৰ সচ্চিদানন্দ ব্ৰহ্মহে সত্য; তাত বাদে আন সকলো মিছা, মায়া মাথোন *। ইয়াৰ প্ৰকৃত অৰ্থ এই—যেনেকৈ এক সাগৰতে ঢৌ, ফেন, বুদবুদ আদি ৰূপৰ উদ্ভৱ হয় আৰু পৰক্ষণতে সেই সাগৰৰ পানীত লীন হয়, তেনেকৈ জীৱ, উদ্ভিদ আৰু অগ্ৰাণু ভূত একমাত্ৰ সেই পৰমাত্মাবপৰা ওপজি আকৌ তাতেই বিলীন হয়। বিবিধ নাম আৰু ৰূপৰ বস্তু তেওঁহে। আচাৰ্য্যই তেওঁৰ আত্ম-বোধত কৈছে :—

“সচ্চিদানন্দমুখ্যাক্তে নিত্যে বিষ্ণুৰিকল্পিতে।

বাক্তয়োৱিৱিধা সৰ্ব্বা হাটিকে কটকাসিৱং ॥”

অৰ্থাৎ—এই জগৎ একমাত্ৰ ব্ৰহ্মপদাৰ্থেৰে নানা ৰূপে অলোকিত হৈ মায়া দ্বাৰা কল্পিত হৈছে। একমাত্ৰ সুৱৰ্ণৰপৰা যেনেকৈ কেয়ুৰ-কুণ্ডল আদি নানা ৰকম অলঙ্কাৰ নিৰ্ম্মিত হয়, তেনেকৈ একমাত্ৰ ব্ৰহ্মপদাৰ্থৰপৰা এই পাৰিদৃশ্যমান জগতত নানাবিধ বস্তুৰ উৎপত্তি হৈছে। আচাৰ্য্যৰ মত-বিৰোধীলোকে তেওঁৰ ধৰ্ম্মক মায়াবাদী সন্ন্যাসীৰ ধৰ্ম্ম বুলি বিদ্ৰোপ কৰে।

শ্ৰীৰামানুজাচাৰ্য্যই শৈৱসকলৰদৰে তিনিটি বিষয় মানি লৈছিল। অৰ্থাৎ চিং, অচিং আৰু ঈশ্বৰ (বা আত্মা জড় পদাৰ্থ আৰু ঈশ্বৰ)। জীৱ আৰু জড় পদাৰ্থ সম্পূৰ্ণৰূপে ঈশ্বৰৰ অধীন। ঈশ্বৰেই সকলোৰে পৰমাত্মা; তেওঁ জীৱ আৰু জড় জগতৰপৰা পৃথক নহয়। জীৱ আৰু জগতো সত্য; মায়া নহয়। চিং আৰু অচিং ঈশ্বৰৰ অঙ্গ নিমিত্তেই তিষ্ঠে। ঈশ্বৰৰ স্বাধীনতাত কোন বাধা নাই। কিন্তু জীৱ আৰু জড়জগৎ সম্পূৰ্ণৰূপে ঈশ্বৰৰ অধীন আৰু সেইবাবে ঈশ্বৰৰ তলতীয়া বস্তু

* বধু সত্যং জগন্নিখ্যা জীৱো ব্ৰহ্মৈৱ নাপৰঃ।

ইদমেবতু সন্থাত্ৰমিতি বেদান্ত ডিণ্ডিমঃ ॥

(বেদান্ত ডিণ্ডিমঃ)

বা বিশেষণ। এইবোৰ স্বতন্ত্ৰভাৱে থাকিব নোৱাৰে সেউ দেখি বিশিষ্ট ঈশ্বৰ নাম। এই ঈশ্বৰ জীৱ আৰু জগত লৈ এটা জটিল সমষ্টি আৰু সেই দেখি বিশিষ্টাৰ্হিত বোলা হৈছে। শ্ৰীৰামানুজাচাৰ্যাই কৰ্মকাণ্ড মানে।

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে ঈশ্বৰ পূৰ্ণব্ৰহ্ম আৰু সেই পূৰ্ণব্ৰহ্মতে চৰাচৰ জীৱ আৰু ভূত বৰ্ত্তমান বুলি মানে * : তেওঁ ঈশ্বৰক বিশিষ্টাৰ্হিত বুলি নাভাৰে। তেওঁ ঈশ্বৰক স্বামী আৰু জীৱক দাস বুলি মানে। তেওঁ অদ্বৈতা জ্ঞান স্বীকাৰ কৰে। ই শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ অদ্বৈতবাদৰ অনুকূপ। কিন্তু ইয়াৰ মূল উপনিষদ আৰু বিশেষকৈ বেদান্তহে † শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে কৰ্মকাণ্ড নামানে।

আন এজন ধৰ্ম প্ৰৱৰ্ত্তক কবীৰো অদ্বৈতবাদী। ৰামানুজৰ শিষ্য ৰামানন্দ তেওঁৰ গুৰু আছিল।

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে কীৰ্ত্তনত কবীৰ আৰু বট্ঠাকৰত শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ নাম উল্লেখ কৰিছে আৰু আচাৰ্য্যক এক কৃষ্ণউপাসক বুলিছে।

মহাভাগৱতেও অদ্বৈত-জ্ঞান সমৰ্থন কৰে, যেনে :—

যন্তং কৰ্ম্মময়ং লিঙ্গং ব্ৰহ্মলিঙ্গং জনোচৰ্য্যেৎ।

একান্তমদ্বয়ং শান্তং তস্মৈ ভগৱতে নমঃ ॥ ইতি ..

(ভাগ, ৫।২.০।৩৩)

অৰ্থাৎ—যোনে প্ৰসিদ্ধ কৰ্ম্মফলৰ চিহ্ন, ব্ৰহ্মচিহ্ন, এক পৰমেশ্বৰেই যাৰ নিষ্ঠা যোনে অদ্বিতীয় আৰু ৰাগদ্বৈষ শূন্য, মানুহে যাক ভক্তি ভাৱে অৰ্চনা কৰে—আমি সেই ভগৱন্তক নমস্কাৰ কৰোঁ।

* সমস্ত প্ৰাণীক ব্যাপি আছোঁহোঁ অনন্ত।

বাহিৰে ভিতৰে সমস্ততে ভগৱন্ত ॥

যেন ঘটনৰ মাত্ৰ বিচাৰত।

সেহিহতে ব্যাপি আছোঁ এহি ত্ৰিজগত ॥

যত পঞ্চভূত জীৱ আছে চৰাচৰ।

যত্ৰি পৰিপূৰ্ণত দেখিয়ো নিবন্তব ॥

(কৃষ্ণক্ৰেত্ৰ, ২৪৮)

† ছান্দোগ্য উপঃ, ৬।২।১-২ আৰু মাত্ৰকো উপঃ ১৭ দেখা।

“যশ্মিন্ভিক্ৰগতয়ো হুনিশং পতন্তি

বিদ্বাদয়ো বিবিধশক্তয় অল্পপূৰ্বাং ।

তদ্ব্যক্ৰা বিশ্বভৱমেকমনস্তমাতা

মানন্দমাত্ৰমৱিকাৰমহং প্ৰপত্তে ॥” (ভাগৱত, ৪।৯।১৬)

যিসৱৰ গতি পৰম্পৰ বিকল্প আৰু যিসৱৰ শক্তি নানাবিধ সেই
বিদ্বাদি বিবিধ শক্তি যাৰপৰা উদ্ভূত হৈছে—তেঁৱে ব্ৰহ্ম—তেঁৱে এই
বিশ্বৰ উৎপাদক । তেওঁ অদ্বিতীয়, অনাদি, অনন্ত, অৱিকাৰ আৰু
আনন্দময় । মহা তেওঁত শৰণ লোৱা ।

“অহং পয়ো জ্যোতিৰ্থানিলো নভো

মাত্ৰাণি দেৱা মন ইন্দ্ৰিয়াণি ।

কৰ্ত্তা মহা নিতাখিলং চৰাচৰং

তয়াদ্বিতীয়ে ভগৱন্তয়ং ভ্ৰমঃ ॥” (ভাগৱত, ১০।৫৯।৩০)

হে ভগৱন ! অপুনি অদ্বিতীয় । পৃথিৱা, জল, তেজ, বায়ু,
আকাশ, মন, ইন্দ্ৰিয় আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ অধিষ্ঠাত্ৰীদেৱতাসকলৰ দ্বাৰা অখিল
চৰাচৰ বিঘটিত হয়—আপোনাত এই ভ্ৰম হয় ।

“এক এৱাদ্বিতীয়েহভূদাত্মাধাৰোচখিলাশ্ৰয়ঃ ।

কালেনাত্মানুভাৱেন সাম্যং নীতাম্ শক্তিয়ু ।

সত্বাদিষাদিপুৰুষঃ প্ৰধানপুৰুষেগ্ৰৰঃ ॥” (ভাগ, ১।১৯।১৭)

দেৱ নাৰায়ণ পূৰ্ববশ্ৰুত এই জগতক কল্পান্ত সময়ত কাল-শক্তিয়ে
সংহাৰ কৰি আত্মাধাৰ আৰু অখিলাশ্ৰয় স্বৰূপে এক আৰু অদ্বিতীয় হৈ
থাকে ! আত্মশক্তি কালৰ প্ৰভাৱত শক্তিসকল আৰু সত্বাদি স্ব স্ব
কাৰণত লীন হোৱাৰ পিচত ত্ৰীকুঞ্চ আদিপুৰুষ ব্ৰহ্ম আৰু আন যুক্ত
জীৱৰ প্ৰাপা হৈ থাকে ।

উপনিষদেও এক অদ্বিতীয় (“একমেৱাদ্বিতীয়ম্”) ঈশ্বৰক হে
নিৰ্দেশ কৰে । যেনে, :—

“সদেৱ সোম্যেদমগ্র আসীদেকমেৱাদ্বিতীয়ম্ !

তন্ধৈক আহুৰসদেৱেদমগ্র আসীদেকমেৱাদ্বিতীয়ং

তন্মাদসতঃ সজ্জায়ত ॥” (হান্দোগ্যোপনিষদ, ৬।২।১)

“কৃতস্ত খলু সোম্যৈৱং শ্ৰাদিতি হোৱাচ কথমসতঃ সজ্জায়েতেতি :

সত্বেৰ সোম্যেদমগ্র আসীদেকমেৱাদ্বিতীয়ম্ ॥ (তথ্য, ৬।২।২)

অৰ্থাৎ, হে সোম্য ! আদিতো এক অদ্বিতীয় সৎ হে আছিল।

এই বিষয়ে কোনোৱে এনেকৈ কয় বোলে আদিতো এই এক অদ্বিতীয়
অসৎ হে আছিল। এই অসত্ত্বৰপৰা সত্ত্ব উৎপত্তি হৈছে। (৬।২।১)

কিন্তু, হে সোম্য ! এনে কেনেকৈ হ'ব পাৰে ? অসত্ত্বৰপৰা
কেনেকৈ সৎ শ্ৰাব পাৰে ? এতেকে হে সোম্য ! আৰম্ভতে এক
অদ্বিতীয় সৎ (ঈশ্বৰ) হে আছিল। এনেকৈ আকৰ্ণণে
কলে। (৬।২।২)

এই কথাকে ধৰ্ম্মবীৰ কবীৰে এনেকৈ কৈছে :—

“প্রথম এক যো আপে আপ।”

অৰ্থাৎ, প্ৰথমে সেই এক আপোনাতে আপুনি আছিল।

অদ্বৈত জ্ঞান সম্বন্ধে কবীৰে আৰু কয় :—

(১) “কবীৰ সাঁই মেৰে একতু, ছুজা আওৰ ন কোই।”

অৰ্থাৎ, একমাত্ৰ কবীৰৰ স্বামী হে আছে; দ্বিতীয় আৰু
কোনো নাই।

(২) হমতো একহি কৰ জানো

দোয় কহৈ তেঁহিকো ছুবিধা হৈ।”

অৰ্থাৎ, মহ হলে জানো কেৱল একৰ হে সত্তা আছে। যোনে দুই
আছে বোলে তাৰ দ্বিধা আছে।

(৩) “কবীৰ যো এক ন জানিয়া, তো সরহি জান অজান, যো
ওহি একহি জানিয়া, তো সব অজান সুজান।”

অৰ্থাৎ, যোনে সেই একতত্ত্ব নজানে, সি যি কিছু জানে সি নজনাৰ
সেই অদ্বৈত তত্ত্ব জানে, তাৰ সকলো জনা হৈছে। অন্তৰ্গত। আৰু যোনে

(৪) “এক আপ সৱ মাহী”,
 হুজা ভৰম হৈ কৃত্ৰিম, জ্যো দৰ্পণমে ছাহী”
 জল তৰঙ্গ জিমি জলতে উপজৈ, ফিৰ জল
 মাহি বহাঈ।”

অৰ্থাৎ, এক আত্মা সকলোৰে ভিতৰত আছে। কিন্তু ভ্ৰমত দুটা
 বুলি কৃত্ৰিম বোধ হয়। যেনেকৈ বহুত আচ্চিত একৰে বহুত প্ৰতিবিম্ব
 দেখা যায় তেনেকৈ একে আত্মাকে আধাৰ ভেদত বহুত বুলি ভ্ৰম হয়।
 যেনেকৈ জল-তৰঙ্গ পানীতে উপজে আকৌ পানীতে মিলি যায়।

(৫) “যিন্হ দিল বান্ধা এক সোঁ, তিন্হ সুখ পায়া নিত।”

অৰ্থাৎ, যাৰ মন একতৰ্বত বান্ধা আছে, তেৱে নিত্য সুখ পায়।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও ভেদ-প্ৰতি আৰু দ্বৈত-ভয় সমন্ধে কৈছে :

“কহো অজ্ঞানৰ যেন কাৰণ সাক্ষাৎ।
 যেখনে বিমুখ ভৈল কৃষ্ণৰ সেৱাত ॥
 তেখনে কৃষ্ণৰ মায়া পাইলেক জীৱক।
 মহা মোহ হৈয়া পাসৰিলে স্বৰূপক ॥
 ভৈল বিপৰ্যায় অহংবুদ্ধি শৰীৰত।
 পাতলা আসি ভেদভয় ভ্ৰান্তি নানামত ॥”

(বঙ্গাবলী, ১৮৯৯০)

আৰু, “এহি ভক্তি হেতু হৈবে জ্ঞানৰ উদয়।

ইহাত কিঞ্চিত আৰ নাহিকে সংশয় ॥

ইহাৰ যুগুতি কহোঁ শুন্য কৰ্ণপাতি।

যাহাৰ মায়াত দ্বৈত-ভয় ভৈলা আতি ॥

কৰোক ভকতি তাস্তে পশিয়া শৰণ।

এতেকে হৈবেক দ্বৈত-ভয় নিৱৰ্তন ॥”

(বঙ্গাবলী, ১৮৫৮৭)

উপনিষদৰ শাণ্ডিলা বিদ্যাত কৈছে :—

“সৰ্বং খণ্ডিদং ব্ৰহ্ম তজ্জলানিতি শাস্ত উপাসীত ।”

(ছান্দ, ৩।১৪।১)

অৰ্থাৎ, এই চৰাচৰ জগৎ নিশ্চয় ব্ৰহ্ম হে । এই জগৎ তেওঁৰপৰা উৎপত্তি হৈছে, তেওঁতে লীন হয় আৰু তেওঁৰপৰা চেষ্টা কৰে । এতেকে শাস্ত অৰ্থাৎ বাগ-দেব-শূণ্য হৈ তেওঁকে উপাসনা কৰা ।

মাধৱদেৱ পুৰুষেও ইয়াকে উক্তি কৰিছে :—

“সৃষ্টি-স্থিতি-অন্তকাৰী দেৱ, তাস্তু বিনে আন নাহি কেৱ,

জানিবা বিষ্ণুসে সমস্ত জগতে সাৰ ॥

(নামসোমা, ৫৮৬)

উপনিষদত আৰু পোৱা যায় :—

“অদৃষ্টমৱ্যৱহাৰ্য্যমগ্ৰাহমলক্ষণমচিন্ত্যমৱ্যাপদেশ্যমেকাত্ম প্রত্যয়সাৰং প্রপঞ্চোপশমং । শাস্তং শিৱমদ্বৈতং চতুৰ্থং মন্যন্তে স আত্মা সঃ বিজ্ঞেয়ঃ ॥”

(মাণ্ডুকোপনিষদ, ৭)

অৰ্থাৎ প্রত্যক্ষ, অৱ্যৱহাৰ্য্য, অগ্ৰাহ, অলক্ষণ, অচিন্ত্য, অৱ্যাপদেশ্য, একাত্মপ্রত্যয়সাৰ (অৰ্থাৎ চাৰিভাগ কল্পিত হলেও সকলো অৱস্থাতে অব্যভিচাৰী এক আত্মা) প্রপঞ্চোপশম অৰ্থাৎ প্রপঞ্চৰ শাস্তি বশি । শাস্ত (নিৰুপদ্রৱ) শিৱ (কল্যাণ স্বৰূপ), অদ্বৈত (দ্বিতীয় ৰহিত : এনে (তেওঁৰ) চতুৰ্থ পাদ : অৱস্থা) বুলি পণ্ডিতসকলে মানে । সেয়ে আত্মা (সকলোৰে স্বামী) ; তেওঁ জানিবৰ যোগ্য ।

[৩, ৪ আৰু ৬ দফা]—মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও তেনে উক্তি কৰিছে । (বঙ্গাৱলীৰ, ৭২২-২৬ পদ দেখা)

[২৮ পৃঃ] জ্ঞানাস্তৰ—জ্ঞান, কৰ্ম আদি সকলোৱে সৰ্ব, বজ, তমো এই তিনিগুণৰ সম্বন্ধী । জীৱে নিজ কৰ্মৰ ফল স্বৰূপে প্রতি গুণৰ উপযোগী নানাবিধ শৰীৰ ধাৰণ কৰি সংসাৰ-চক্ৰত ঘূৰি ফুৰে । নিজ নিজ কৰ্মৰ ফল ভোগ কৰোঁতে দেৱ, মানৱ আৰু তিৰ্য্যাক জাতিৰ

নানা যোনিত এবিধ শৰীৰবপৰা গৈ আন এবিধ শৰীৰ ধাৰণ কৰি জন্মে
আৰু এইদৰে ব্ৰহ্ম-চক্ৰত নানা স্থৰ ভুঞ্জে । যেনে,—

“গুণাদ্বয়ো যঃ ফলকৰ্ম্মকৰ্ত্তা

কৃতশ্চ তস্মৈৱ স চোপভোক্তা ।

স বিশ্বৰূপস্ত্ৰিগুণাস্ত্ৰিৱৰ্ম্মা

প্ৰাণাধিপঃ সংচৰতি স্বকৰ্ম্মভিঃ ॥ (শ্বেতঃ উঃ, ৫।৭)

[৩৩ পৃঃ] মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ—মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ
নামঘোষাতো ইয়াৰ আলোচনা আছে । যেনে,—

“হে মন তোৰ কাম সঙ্কল্প বিকল্প ধৰ্ম্ম

তেজি মিছা কামনা সকল ।

সদায় সঙ্কল্প মাত্ৰ কৰিয়ো মুহুৰ্দ মন

কৃষ্ণনাম পৰম মঙ্গল ॥”—১২ ।

“শুনিয়োক বুদ্ধি তোৰ কেৱল নিশ্চয় ধৰ্ম্ম

তেজি সৱে বিনাশী বিষয় ।

সদা শুদ্ধ সুমঙ্গল অক্ষয় কৃষ্ণৰ নাম

তাকে মাত্ৰ কৰিয়ো নিশ্চয় ॥”—১৪ ।

“শুন হেৰ অহঙ্কাৰ নিচিন্ত আপোন মাৰ

মিছা অহম্মমক তেজিয়ো ।

পৰম ঈশ্বৰ কৃষ্ণ হুয়োক তাহান দাস

সাধুসঙ্গে কৃষ্ণক ভজিয়ো ॥”—১৫ ।

[৩৬পৃঃ] পুৰুষ-প্ৰকৃতি—প্ৰলয় কালত এই ভূতসকল
ঈশ্বৰৰ শক্তি-ৰূপিণী ত্ৰিগুণাত্মিক প্ৰকৃতিত বিলীন হয় । আকৌ সৃষ্টি-
কালত ঈশ্বৰে সিসৱক উৎপাদন কৰে * । ঈশ্বৰ অধ্যাক্ষ থকাৰ কাৰণে
প্ৰকৃতিয়ে এই চৰাচৰ জগত প্ৰসৱ কৰে আৰু তেওঁৰ অধিষ্ঠানৰ
কাৰণেই এই জগত নানাৰূপে বাৰে বাৰে উৎপন্ন হয় † ।

* গীতা, ১।৭।

† গীতা, ১।১০

সাংখ্যমতে—সেই একমাত্ৰ অভিন্ন সত্যৰূপ ব্ৰহ্ম মন আৰু বুদ্ধিৰ অগোচৰভাৱে মায়া আৰু প্ৰকাশৰূপে দুবিধ হয়। এবিধৰ নাম প্ৰকৃতি : ই উভয়াত্মিক। আনবিধৰ নাম পুৰুষ; সি জ্ঞান। পৰম ব্ৰহ্মই ক্ষোভিত কৰিলে পুৰুষৰ অনুমতিত প্ৰকৃতিৰ তিনি গুণ হয়—সত্ত্ব, ৰজ, তম। এই গুণ লৈয়েই প্ৰকৃতিয়ে ঈশ্বৰেচ্ছাত সৃষ্টি কৰে *।

ব্ৰহ্মাকৈ আদি কৰি শৰীৰধাৰী সকলোৱে নাকবিক্ষোৰ; বলদৰ দৰে যাৰ জৰীৰ বান্ধনত বশ হয়, যোনে পুৰুষ-প্ৰকৃতিতো পৰ। যি জনাত কাল, সেই পুৰুষোত্তমেহে জীৱৰ মঙ্গল বিধান কৰিব পাৰে। যোনে সৃষ্টি-স্থিতি-লয়ৰ কাৰণ তেৱেঁই পুৰুষ-প্ৰকৃতি আৰু মহন্তৰূপে নিয়ন্তা †।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও গাইছে :—

“প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইবো নিয়ন্তা মাধৱ।

সমস্তৰে আত্মা হৰি পৰম বান্ধৱ ॥

(নামঘোষা, ৪০৫)

[৩৮পৃঃ] মায়া—যিহে সঁচাক মিছা আৰু মিছাক সঁচা যেন দেখুৱায় সেয়ে ভগৱন্তৰ মায়া ‡। সেই মায়েশ্বৰে নানা ৰকম ৰূপ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি আত্মমায়া দ্বাৰা প্ৰাপ্ত অদৃষ্ট, কৰ্ম আৰু প্ৰকৃতিক আশ্ৰয় কৰিছিল। তেওঁ কালত অধিষ্ঠিত হোৱাৰপৰা সেই কালৰপৰা গুণৰ বিভাগ অৰ্থাৎ গুণ তিনিটাৰ স্বভাৱ দূৰ হয়। তাৰ পৰাই সৃষ্টিৰ সূত্ৰপাত হয় §। ত্ৰুপ্তাৰূপ পৰমেশ্বৰৰ সংদ্রষ্টু : অৰ্থাৎ দৃশ্যানুৰূপসন্ধানকাৰী) শক্তি সদসদ-আত্মিকা অৰ্থাৎ কাৰ্য্যকাৰণৰূপা—সেয়ে মায়া। ভগৱন্তে সেই মায়াৰ দ্বাৰাই বিশ্ব সৃষ্টি কৰিছে **। এই মায়া ত্ৰিগুণময়ী আৰু দুৰতিক্ৰমা। তাৰ তৰণৰ একমাত্ৰ উপায় ঈশ্বৰত শৰণ আৰু ভজন।

* ভাগৱত, ১১।২৪।৩-৬।

† ভাগৱত, ১১।৩।১৪-১৫।

‡ ভাগৱত, ২।২।৩৩।

§ ভাগৱত, ২।৫।২২-২২।

** ভাগৱত, ৩।৫।২৫-২৬।

যেনে,—

“দৈৱী হোষা গুণময়ী মম মায়া ছৰতায়।

মামেৰ যে প্ৰপদ্যন্তে মায়ামেতাং তবন্তি তে ॥”

(গীতা, ৭।১৪)

ভগৱন্তৰ মায়া জানিব পাৰিলেই জীৱ সাক্ষাৎ ভগৱৎ-পদ প্ৰাপ্ত হয়* ।

আকৌ বিমুক্ত স্বৰূপ পৰমেশ্বৰৰ অবিদ্যা আৰু বন্ধন লৈ যি তৰ্ক বিৰোধ এয়ে ভগৱানৰ সেই মায়া † ।

প্ৰকৃতিয়ে মায়া :—

“মায়াস্ত প্ৰকৃতিং বিদ্যান্মায়িনন্ত মহেশ্বৰম ।

কস্মায়য়ৰভূতৈস্ত বাপ্তং সৰ্বমিদং জগৎ ॥”

(শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ, ৪।১০)

প্ৰকৃতিৰ নাম মায়া । এই প্ৰকৃতিক সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয় কালত নিজ অধিকাৰত ৰাখোঁতা মায়াৰ স্বামী ঈশ্বৰক মায়ী বোলে । এই মায়ী (ঈশ্বৰ) যেই স্থল-সৃষ্ণ অবয়বেৰে সকলো চৰাচৰ জগৎ বাপ্ত হৈ আছে ।

১০ দফা—উপনিষদত আছে :—

“আত্মামায়ী সজতে বিশ্বমেতত্ত্বস্মিংশ্চাত্মো মায়য়া সন্নিৱন্ধঃ ॥”

(শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ, ৫।৯)

অৰ্থাৎ,—এই প্ৰয়োজন হেতু মায়া নামক প্ৰকৃতিৰ স্বামী (বা প্ৰকৃতিক সদাই নিজ অধীনত ৰখা ঈশ্বৰ) এই সকলো জগত ৰচনা কৰে । জগত ৰচনাৰ পিচত শুভকৰ্মৰ দ্বাৰা যুক্ত হোৱাৰ কাৰণে জগত ৰচিত হলেও কৰ্মজগতৰ ভোগৰ লালচাত অনেক জীৱ অবিজ্ঞাগ্ৰস্ত হৈ শুভ কৰ্মৰ সেৱনৰপৰা বিৰত হয়, ৰাগাদিত বদ্ধ হয় ।

* ভাগৱত, ১।২।৩১।

† “সেয়ং ভগৱতো মায়া যন্ময়েন বিবধ্যতে ।

ঈশ্বৰন্ত বিমুক্তন্ত কাৰ্পণ্যমৃত বন্ধনম্ ॥” (ভাগৱত, ৩।৭।৩)

[২১ পৃঃ] কাল—গুণবোৰৰ মহত্ত্বাদি-ৰূপ পৰিণামত যি ব্যক্ত হয় সেয়ে কাল। এই কাল আদি-অন্ত-শূণ্য। পৰম পুৰুষ ভগৱন্তই লীলাকৈ এই কালকে নিৰ্মিত কৰি নিজ উপাদানেৰে ব্ৰহ্মাণ্ড সৃজন কৰে। এই বিশ্ব ভগৱান বিষ্ণুৰ মায়াতে সংস্থিত থাকি ব্ৰহ্ম-তত্ত্বাৱ হৈছিল। পিচত পৰমেশ্বৰে অব্যক্ত কালক নিৰ্মিত কৰি তাকে আকৌ পৰিচ্ছিন্ন মূৰ্ত্তিপে ব্যক্ত কৰিছে। এই বিশ্ব এতিয়া যি আগেও সেয়ে আছিল : আগলৈকে সেয়ে থাকিব *। নিমেষ, ক্ষণ আদিৰে কালৰ অনুমান কৰা হয়।

আত্মস্বৰূপ ভগৱন্তৰপৰা যি জন-সমুদ্ৰৰ বৈষম্য হয় সেয়ে মহৎ : (মহত্ত্ব) †।

উপনিষদত ভগৱন্তক কালাকাল (কালৰো অধিকাৰী) বোলা হৈছে : যেনে—

“যেনাবৃতং নিতামিদং হি সৰ্বজ্ঞঃ কালাকালো গুণী সৰ্ববিজ্ঞঃ।”

(শ্বেতাস্বতৰোপনিষদ ৬।২)

মাধৱদেৱ পুৰুষেও ঈশ্বৰক “কালমায়াদিৰো অধিকাৰী” বুলিছে।

(নামঘোষা, ৫৮৬)।

[৪৫ পৃঃ] মোক্ষ—গীতাত মোক্ষৰ অপৰ নাম “ব্ৰহ্মনিৰ্বাণ” (গীতা, ৫।২৪-২৮ আৰু ৬।১৫)। ইয়াৰ অৰ্থ জনম-মৰণ বা কৰ্ম-বন্ধৰ পৰা নিষ্কৃতি। মোক্ষ শব্দই সাধাৰণতে মুক্তিক বুজায় (বাণীৰ ১২ আৰু ১৫ দফা দেখা)। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ শাস্ত্ৰতো এনে দেখা যায়, যেনে,—

“যেহেন শৰ্কৰা খণ্ড ভুঞ্জে যিটো জনে।

তাৰ যেনমত স্বাদ সি সি মাত্ৰ জানে ॥

সেহিমতে মোক্ষৰ মুক্তি হৰিদেৱ।

তাতেসে বেকত হস্ত যিটো কৰে সেৱ ॥

* ভাগৱত, ৩।৪।১৩২।

† “ব্ৰাহ্মন্ত মহতঃ সৰ্গো গুণবৈষম্যমাত্মনঃ ॥”

ভাগৱত, ৩।১০।১৪।

এতেকে ভকতি শ্ৰেষ্ঠ মুকুতিত কৰি ।

নাহি আন সুখ আৰ ভকতিৰ সৰি ॥”

(বঙ্কাবলী, ৫৩-৫৪)

আকৌ, এতেকে পৰম সুখে পাইবেক মুকুতি ।

আনমতে নাহি মোক্ষ कहিলো যুগুতি ॥”

(বঙ্কাবলী, ৫০৩)

[৪৭ পৃঃ] মুক্তি—মুক্তিৰ পৰ্যায়ঃ—কৈৱল্য, নিৰ্বাণ, শ্ৰেয়, নিঃশ্ৰেয়স, অমৃত, মোক্ষ আৰু অপৰূৰ্ণ

মুক্তিৰ সংজ্ঞাঃ—ভাগৱতত এই সংজ্ঞা দিছেঃ—

“মুক্তিহিত্বাত্মথাকপং স্বৰূপেণ ব্যৱস্থিতিঃ ॥”

(ভাগৱত ১।১০।৬)

অৰ্থাৎ আত্মাই অত্মথা পৰিত্যাগ কৰি যি নিজ স্বৰূপত অৱস্থিতি কৰে তাৰে নাম মুক্তি । এতেকে মুক্তি জীৱন এবিধ অৱস্থা । ই পাচবিধ যেনে,—

“সালোক্যসাপ্তি’ সামীপ্যসাকপৌকহমপ্যাত ।

দীৰ্ঘমানং ন গচ্ছন্তি বিনা মৎসেকনং জনাঃ ॥”

(ভাগৱত, ৩২৯।১৩ ।)

অৰ্থাৎ, একান্ত ভকতসৱক সালোক্য, সাপ্তি’, সামীপ্য, সাকপ্য আৰু একত্ব—এহবোৰ মুক্তি দিলেও তেওঁলোকে গ্ৰহণ নকৰে । তেওঁলোকে সেৱা ভিন্ন আন একো নিবিচাৰে ॥

বামানন্দ দ্বিজ ৰচিত চৰিত্ৰত মুক্তিবোৰৰ এই অৰ্থ দিছে । যেনে—

“হৰি সমন্বিতে, একে লগে বন্ধে, তাহাকে বোলে সালোক্য ॥

সাপ্তি’ মুকুতিৰ সমান ঐশ্বৰ্য্য, সমৰূপ সাকপ্যৰ ।

হৰিৰ নিকটে, জানিবাহা থান, সামীপ্য মুক্তি লোকৰ ॥

একত্ব মুকুতি, তাহাকে বোলয়, ব্ৰহ্মতে যি যাই লয় ।

অৱতাৰ শক্তি, যাহাত বিষয়, সাজুয্যৰ চিন্ন হয় ॥”

(বামা, ১১২৭)

পৰমেশ্বৰৰ লগত পৰম আনন্দৰ থান বৈকুণ্ঠত থক। অৱস্থাৰ নাম সালোকা মুক্তি। ভগৱন্তৰ সমান ঐশ্বৰ্য্য লাভৰ অৱস্থাই সাষ্টি মুক্তি। বিষ্ণুৰ সমান ৰূপ (শ্যাম বৰ্ণ, হাতত শঙ্খ, চক্ৰ, গদা, পদ্ম আদিৰে ৰূপ) পোৱা অৱস্থাৰ নাম সাক্ষী মুক্তি। বৈকুণ্ঠত নাৰায়ণৰ ওচৰত থকাৰ অধিকাৰ পোৱাই সালোকা মুক্তি। ভগৱন্তত লয় হৈ যোৱা অৱস্থাৰ নাম একত্ব মুক্তি। সাযুজ্য মুক্তিতো জীৱ বিষ্ণুত লীন হয়; কিন্তু একত্ব আৰু সাযুজ্য মুক্তি পৰস্পৰ একে নহয়। সাযুজ্য মুক্তিৰ আন এটি নাম লীন মুক্তি। ভক্ত প্ৰহ্লাদ আৰু উদ্ধৱে লীন মুক্তি পাইছিল।

মুক্তিবিলাকক সাধাৰণতে দুই ভাগত বিভাগ কৰা হ'ব,—

(১) জীৱমুক্তি আৰু (২) পৰম বা বৈকুণ্ঠৰ মুক্তি।

(১) এই জন্মতে মুক্তি লাভ হ'লে তাক জীৱমুক্তি বোলে। নাৰদ, সনক, সনাতন আদি ঋষিসকলৰ জীৱমুক্তি লাভ হৈছিল। (২) মৰণৰ পিছত বৈকুণ্ঠলাভ হোৱাকে পৰম মুক্তি বোলে। এই বিধৰ মুক্ত জীৱসকল বিষ্ণুৰ থানত বাস কৰে, বিষ্ণুৰ সমান ঐশ্বৰ্য্য পায়, বিষ্ণুৰ ৰূপ ধৰে আৰু বিষ্ণুৰ ওচৰত থাকে বা বিষ্ণুত লয় হয়। শাস্ত্ৰত কৈছে :—

বৈকুণ্ঠ “ব্ৰহ্মাণ্ডৰ বাজ সিটো কৃষ্ণৰ নগৰ।

কদাচিতো নোহে নাশ জানা মুনিবৰ ॥

প্ৰপঞ্চৰ ভিতৰ লুহিকে সিটো থান।

ভক্তৰ নিমিত্তে কৃষ্ণে কৰিছা নিৰ্ম্মাণ ॥

জ্ঞান-কৰ্ম্ম যোগ-যাগ তপস্যা আচৰে।

কদাচিতো বৈকুণ্ঠক নযায় সিটো নৰে ॥”

(ভাগ, দ্বিতীয়, ৮১—৮২)

আকৌ, “বৈকুণ্ঠ নগৰ যেন শুনা পৰীক্ষিত।

যাত কৰি শ্ৰেষ্ঠ লোক নাহি কদাচিত ॥

নাহি তাত কাম ক্ৰোধ মোহ ভয়।

আত্ম-জ্ঞানী হয়৷ সৰে স্তুতিসে কৰয় ॥

কালৰ বিক্ৰম মুকুতিৰ গুণচয় ।
 বৈকুণ্ঠপুৰত কদাচিতো নাহিকয় ॥
 সৰ্ববক্ষণে অথগু আনন্দ জয় জয় ।
 কেৱল ভকত তাতে নিবাস কৰয় ॥”

(ভাগ, দ্বিতীয়, ১৯৮-১৯৯)

কপ, “অতি আনন্দিত বিষ্ণুৰ স্থানে ।
 সৱে চতুৰ্ভুজ পুৰুষ মানৈ ॥
 যতেক ৰমণী লক্ষ্মী প্ৰত্যেক ॥”

(কীৰ্ত্তন, ২১৯-২২০)

কেৱল গলত কৌস্তভ মণি নাথাকে ।
 মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে এই বিভাগ সম্বন্ধে কয় :—

শুনিয়েক কহৌ এবে কৰিয়া যুগুতি ।
 জীৱন মুকুতি আৰু পৰম মুকুতি ॥
 এই দুই ফল মহা মুকুতি প্ৰধান ।
 অণু ফলান্তৰ যেন কহৌ বিচুমান ॥
 কৃষ্ণৰ শ্ৰীমন্ত কথায়ত যিটো জন ।
 কৰে ঘৰে বসি সুখে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ॥
 অল্পবৃত্তি চিন্তি যিটো ভকতি বঢ়াৱে ।
 দুৰ্লভ বৈকুণ্ঠ সিটো সুখে গৈয়া পাৱে ॥”

(ৰত্নাৱলী, ৪৭৪-৪৭৫)

সায়ুজ্য বা লীন মুক্তি ভক্তসকলে বাঞ্ছা নকৰে । তাৰ কাৰণ এই
 যে ব্ৰহ্মত লয় হোৱাৰ নিমিত্তে অস্থায়ী হলেও জীৱৰ নিজা কোনো
 অস্তিত্ব নাথাকে আৰু মুক্তিৰ প্ৰধান উপাদান অৰ্থাৎ আনন্দ জীৱে
 উপভোগ কৰিব নোৱাৰে ।

মুক্তিৰ প্ৰধান অঙ্গ চাৰিটা,—(১) পৰমেশ্বৰৰ সাক্ষাৎকাৰ, (২)
 পৰম আনন্দ, (৩) মায়া-তৰণ আৰু (৪) দুখ বা পুনৰ্জন্ম নিবৃত্তি ।

(১) সালোকা, সাষ্টি, সাকপা আৰু সামীপা মুক্তিত মুক্ত জীৱৰ বিষুৱ দৰ্শন ঘটে। ইয়াৰ সমান মহাভাগ্য আৰু একো নাই। পাতালত বলিৰ জীৱন্ততে এই মহাভাগ্য—ভগৱৎ দৰ্শন লাভ হৈছিল। পৰম আনন্দ মুক্তিৰ এটি প্ৰধান অঙ্গ।

উপনিষদত কৈছে :—

“বসো ৱৈ সঃ। বসং হেৱায়ং লব্ধ্বানন্দী ভৱতি কো হেৱাস্তং কঃ প্ৰাণ্যাং ॥” তৈত্তিৰীয়োপনিষদ, ব্ৰহ্মানন্দ, ৭ম বল্লী)।

অৰ্থাৎ, যোনে পূৰ্ণস্বৰূপ ব্ৰহ্ম : তেঁৱে তৃপ্তিৰ মূল বস দিওঁতা। জীৱাত্মাই এই বকম বস পাই আনন্দমুক্ত হয়, যি বস আন কোনো কৰ্ম্মৰ পৰা পোৱা নাযায়। এই আনন্দই মুক্তিৰ পৰম লাভ।

(৩) মায়া তৰণ—বন্ধাকৰত আছে :—

“সাদু সঙ্গ লৈয়া যিটো কৰয় ভকতি।

মাধৱৰ অম্লগ্ৰহ হোৱে তাক প্ৰতি ॥

জ্ঞান বিৰকতি আসি উপজয় তাৰ।

মায়াময় সংসাৰৰ স্তুথে হোৱে পাৰ ॥ (১০৩৭)

আকৌ ভাগৱতত পোৱা যায় :—

“এবং প্ৰসন্নো-মনসো ভগৱন্তুক্তিযোগতঃ।

ভগৱন্তত্ত্বজ্ঞানং মুক্তসঙ্গস্য জায়তে ॥

ভিত্ততে হৃদয়গ্ৰন্থিচ্চিচ্ছন্তে সৰ্বসংশয়াঃ।

ক্ষীয়ন্তে চাস্ত কৰ্ম্মাণি দৃষ্ট এবাহস্বনীধৰে ॥”

(ভাগৱত, ১।২।২০-২১)

অৰ্থাৎ, ভগৱন্তুক্তিৰ যোগত মন এনেকৈ প্ৰসন্ন হলে মানুহ সংসাৰ-পাশৰপৰা মুক্ত হয়। তেতিয়া তাৰ তত্ত্বজ্ঞান জন্মে আৰু তাৰ পিচতেই আত্মাৰ লগত সাক্ষাৎকাৰ হয়। তেতিয়া তাৰ অহংজ্ঞান নষ্ট হয়, সকলো সংশয় দূৰ হয়। আৰু কৰ্ম্মবন্ধ ছিগি যায়। মায়াৰ প্ৰভাৱ তেতিয়া থাকিব নোৱাৰে। ই এটা পৰম লভ্য।

এই বিষয়ে মুণ্ডকোপনিষদ, ২।২।৮ মন্ত্ৰ দেখা :—

ভিত্ততে হৃদয় গ্রন্থিচ্চিচ্চন্তে সৰ্বসংশয়াঃ ।

কীয়ন্তে চাস্ত কৰ্ম্মাণি তস্মিন্ দৃষ্টে পৰাৱৰে ॥

(৪) মুক্তিৰ “চতুৰ্থ অঙ্গৰ ছুখ বা পুনৰ্জন্ম নিবৃত্তি” । বেদান্ত সূত্ৰই কয়—“অনাবৃতি শব্দাৎ”—অৰ্থাৎ জীৱে আকৌ ঘূৰি আহিব নলগা অবস্থা । ছান্দোগ্য উপনিষদেও কয়—“ন সঃ পুনৰাৱেৰ্ত্ততে (৮।১৫।১)।”—অৰ্থাৎ সি আক ফিৰি নাই । গীতাইও তাকে কয় :—

“ন তদ্বাসয়তে সূৰ্যো ন শশাক্ষো ন পাৱকঃ ।

যদগহা ন নিৰ্বৰ্ত্তন্তে তদ্ধাম পৰমং মম ॥ (গীতা, ১৫।৬) ।

অৰ্থাৎ, যি পদ পালে তত্ত্বজ্ঞ পুরুষসকলৰ পুনৰাবৃতি নহয় স্বপ্ৰকাশ সেয়ে মোৰ (ঈশ্বৰৰ) স্বৰূপভূত পৰম উৎকৃষ্ট পদ । এইদৰে কেৱল জীৱাত্মাৰ নহয় নথৰ দেহবো পুনঃ পুনঃ জন্ম-মৰণৰ অন্ত পৰে অৰ্থাৎ ছুখৰ নিবৃত্তি হয় ।

শ্ৰীমাধৱদেৱে গাইছে :—

“তেজিয়ে সয়ল

মনোবথ আৱৰি

হৰি পদে প্ৰেম মিলায়ো ।

ছুহু পুহু আৱা

সমন এড়ায়ো

মায়া ভৰম বাহুড়ায়ো ॥”— (বৰগীত ৭৭) ।

[৮।১০ দফা] বট্টাকৰ, কীৰ্ত্তন আদি শাস্ত্ৰত মহাপুরুষে মুক্তিত কৈ ভক্তিক গৰিষ্ঠ বুলিছে । ওপৰত উল্লেখ কৰা মুক্তিৰ বিভাগ বিষয়ক ভাগৱতৰ শ্লোকত কৈছে যে ভগবন্তভক্তসকলে সালোক্যাদি মুক্তি পালেও গ্ৰহণ নকৰে, তেওঁলোকে সেৱাৰ সুখহে বিচাৰে । মহাপুরুষ শঙ্কৰদেৱেও তাকে কৈছে :

ভকতি আনন্দ পূৰ্ণ

ছয়া একো নবাঞ্চল

আমাৰ ভকত নিবন্তৰ ।

বৈকুণ্ঠৰ সালোক্যাদি

পদচয় যদি দেখ

ভক্তি বিনে তাকো মলয় ।

নবাঙ্কিৰে আন কাম   আমাৰ ভকত সৱে
কিবা তাত কহিয়ে লাগয় ॥” (বঙ্গাকব ৪৭-৪৯)

আকৌ কৈছে :—

মুকুতিত কৰি যেন   ভকতি গৰিষ্ঠ অতি
কহো শুনা সারধান মনে ।
সায়ুজ্য মোক্ষকো মোৰ   নবাঙ্কয় কদাচিত
আমাৰ একান্ত ভক্তগণে ॥” (বঙ্গাকব, ৪৭৭)

মহাপুরুষ মাধৱদেৱেও ভক্তিক উচ্চস্থান দিছে ।
যেনে, যতাপি মুকুতি পদ সুখৰূপ হয় ।
তথাপি ভকতি শ্ৰেষ্ঠ কহিলোঁ নিশ্চয় ॥
সেৱাৰ আনন্দ সুখ মুকুতিত নাই ।
মুকুতিৰ সুখ সুখে ভকতিতে পাই ॥ (বঙ্গাবলী ৫২)

আকৌ, জ্ঞানকৰ্ম যত   সমস্ততো কৰি
কহিলোঁ শ্ৰেষ্ঠ ভকতি ।
ইদানিকো সৱে   মোক্ষতো অধিক
দৃঢ়ায়া কহোঁ সম্প্ৰতি ।
জীৱন্তে মুকুত   ভৈল যিটো অতি
আত্মাত মাত্ৰ ৰময় ।
শাস্ত্ৰ বহিৰ্ভূত   ভৈল হৃদয়ৰো
দূৰ গৈল গ্ৰন্থিচয় ॥
তাৰা সবো সদা   পৰম নিক্ষামে
ভকতি কৰে কৃষ্ণত ।
মোক্ষতো অধিক   ভকতিৰ সুখ
জানিয়া অতি মনত ।
মুকুত সকলো   নেৰয় ভকতি
কিনো অতি অদভুত ॥” (বঙ্গাবলী, ২৮২-৪)

অনঠাইত, “মুক্তিত নিম্প্ৰহ যিটো সেই ভকতক নমো

বসময় মাগোহঁ। ভক্তি।”

(নামঘোষা, ১)

এতেকে জনা যায় ভক্তি মুক্তিতকৈ অধিক বাঞ্ছনীয়

[৫৭ পৃঃ] সংসাৰ—পাৰ্থিব জীৱনৰ গতি বা চক্ৰৰ নাম সংসাৰ। শৰীৰ, পুত্ৰ, দাৰা, ধন, জন, লৈ যি বিষয় ভোগ সেয়ে সংসাৰ। দৃশ্যমান সংসাৰখন—চেতন আৰু দেখোঁতা (দৃষ্ট স্বৰূপ) আত্মাৰো নহয়। আৰু দেখাৰ বিষয় (দৃশ্যৰূপ) দেহাৰো নহয়। কিন্তু যেতিয়ালৈকে শৰীৰ, ইন্দ্ৰিয় আৰু প্ৰাণৰ সম্বন্ধ থাকে। তেতিয়া সংসাৰ বাস্তৱিকে বস্তু নহলেও অবিবেকীৰ চকুত বস্তু যেন দেখায়। যেনেকৈ স্বপ্নাৱস্থাত অনৰ্থ প্ৰাপ্তি হয়। তেনেই বস্তু নাথাকিলেও বিষয়-ধ্যান-পৰায়ণ এই আত্মাৰ সংসাৰ নিবৃত্তি নহয়। যেনে,—

“যাৱদেহেন্দ্ৰিয়প্ৰাণৈৰাশ্মনঃ সংনিকৰ্ষণম্।

সংসাৰঃ ফলৰাশ্তাৱদপাৰ্থেহপ্যৱিৱেকিনঃ ॥

অৰ্থে হুবিভক্তমানেহপি সংসৃতিৰ্ন নিবৰ্ত্ততে।

ধ্যায়তো বিষয়ানস্তু স্বপ্নেহনৰ্থাগমো যথা ॥”

(ভাগৱত, ১১।২৮।১১-১২)

[১৬ দফা] তিনিবিধ তৃখ অৰ্থাৎ ত্ৰিতাপ বা আধ্যাত্মিক, আধিভৌতিক আৰু আধিদৈৱিক তৃখ।

[৬২ পৃঃ] বিষয়—ইন্দ্ৰিয়ৰ গ্ৰাহ বা ইন্দ্ৰিয়ৰ ভোগৰ বস্তুৰ নাম বিষয়। যেনে,—

৫ নং বৰগীত (১৩ দফা) দেখা।

বিষয়ৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থঃ—“বিসিনোতি বদ্ধাতি যঃ সঃ বিষয়ঃ” যিহে জীৱক বান্ধে সেয়ে বিষয়। গীতাত আছে :—

“ধ্যায়তা বিষয়ান্ পুংসঃ সঙ্গস্তেপযুজায়তে।

সঙ্গাং সংজায়তে কামঃ কামাং ক্ৰোধোহভিজায়তে ॥

ক্ৰোধাস্তৰতি সংমোহঃ সংমোহাং স্মৃতিব্ৰিভ্রমঃ।

স্মৃতিভ্ৰংশাদ্বুদ্ধিনাশো বুদ্ধিনাশাং প্ৰগম্ভতি ॥ (২।৬২-৩)

অৰ্থাৎ বিষয় ধ্যানকাৰী পুৰুষৰ বিষয়ত আসক্তি জন্মে। আসক্তিৰ পৰা কামনা আৰু কামনাৰপৰা ক্ৰোধৰ উৎপত্তি হয়। ক্ৰোধৰপৰা সংমোহ আৰু সংমোহৰ পৰা স্মৃতি বিভ্ৰম জন্মে ॥ স্মৃতি-বিভ্ৰমৰ পৰা বুদ্ধি-নাশ হলে মানুহ বিনষ্ট হয়।

[৬৯ পৃঃ] স্বৰ্গ-সুখ—বেদবেত্তাসকলে কাম্য যজ্ঞাদি অনুষ্ঠান কৰি স্বৰ্গলৈ যায়। কিন্তু পুণ্য কৰ্ম হলে আকৌ পৃথিৱীত আহি জন্ম লয়। এই দৰে বাৰে বাৰে জন্ম-মৃত্যুৰ হাতত পৰে *। বিশিষ্ট কৰ্ম-কৰি স্বৰ্গ পালেও পুণ্যৰ তাৰতম্যত বঢ়া-টুটা সুখ পায়। এতেকে ঈৰ্ষা অশূন্য জন্মে, এনে স্বৰ্গ সুখ নিফল (বত্য়াৱলী, ১৩৩)

[৭১ পৃঃ] বৈকুণ্ঠ কিন্তু বৈকুণ্ঠৰপৰা ভক্তৰ পতন নহয়। বৈকুণ্ঠৰ বিনাশ নাই। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে কৈছে—

“সিটো শুদ্ধ সত্ত্ব বৈকুণ্ঠ লোকত

মায়াৰ নাহি সঞ্চাৰ ॥

পৰম দুৰ্য্যোৰ কাল চক্ৰ মোৰ

পৰক গিলিবে লাগি।

নাহি নিজা লেশ নকৰে নিমেষ

সৰ্ব্বদায়ে থাকে জাগি ॥

প্ৰিয় আত্মা গুৰু সখা ইষ্টদেৱ

বুলি মোক সৰ্ব্বভাৱে।

ভজি যিটো তাক সিটো কালে আৰ

আক্ষিও মেলি নাচাৱে ॥

এতেকে বৈকুণ্ঠ লোকত যতেক

ভকত আছে আমাৰ।

জানা কদাচিতো হুহি ভোগে হীন

কহিলোহেঁ সাৰে সাৰ ॥”

(বত্য়াৱলী, ৬৪-৬৫)

আকৌ, “ভকতে যত্নপি   নবাঞ্চে তথাপি

ভকতিৰ মহাবলে ।

বৈকুণ্ঠ লোকত   মহা ভোগে যত

ভকতে পাৱে সকলে ॥”

(বদ্বায়লী, ৬৩)

[৭২ পৃঃ] কৰ্ম—কোনেও কৰ্ম, নকৰাকৈ এখন্তেকো থাকিব নোৱাৰে * । কৰ্ম, অকৰ্ম, বিকৰ্মৰ কথা গীতাতো তেনে কৈছে † ।

[৭৩ পৃঃ] কৰ্ম যোগ -জীৱন-যাত্ৰা নিৰ্বাহৰ অৰ্থে কৰা পান-ভোজনাদিৰ নাম লৌকিক কৰ্ম । দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে কৰা কামৰ নাম দৈৱিক কৰ্ম । ই তিনিবিধ—নিত্য, নৈমিত্তিক আৰু কামা ‡ । সন্ধ্যা-উপাসনাদি নিত্য-কৰ্ম । জাত-কৰ্মাদি নৈমিত্তিক কৰ্ম । বেদ বিহিত যাগ-যজ্ঞ অগ্নিহোত্ৰাদি ক্ৰিয়াক বৈদিক কৰ্ম ইন্দ্ৰাদিৰ উদ্দেশ্যে যাগ-যজ্ঞ হোম, দানাদি যি অনুষ্ঠিত হয় সেয়ে কৰ্ম বা কৰ্ম-কাণ্ড বোলে । ইয়াত-কৰ্মকাণ্ডৰ কথা হৈ কোৱা হৈছে । ভক্তি হলে নিত্য-নৈমিত্তিক নকৰিলেও হয় § । একেবাৰে এবিধও পাৰে । শ্ৰীমাধৱদেৱে কৈছে :—

ভাৱত কৃষ্ণৰ ভক্ত নৰে   ভক্তি অবিৰোধী ধৰ্ম কৰে ।

কৃষ্ণৰ কথাত ৰতি যাৱে উপজয় ।

* গীতা ৩।৫ দেখা ।

† গীতা, ৪।১৭-১৮ দেখা ।

‡ কথিতং ভৱতা বিপ্র নিত্যনৈমিত্তিকঞ্চ যৎ ।

নিত্য নৈমিত্তিকং কামাঃ ত্ৰিবিধং কৰ্ম পৌকয়ম্ ॥

ব্ৰহ্মপুৰাণ, ১২।১৪ ।

§ ‘হৰিৰ ভকতি ধৰ্ম জনে আচৰে ।

নিত্য নৈমিত্তিক কতো কৰে কতো এৰে ॥

তথাপিতো ধৰ্ম-জট নোহে সিটো নৰ ।

নকৰিয়ো পাৱে ফল সমস্ত ধৰ্মৰ ॥” (বদ্বায়লী, ১৮২-১৮৩)

যেৱে ভৈল কৃষ্ণ কথাবত নিত্য নৈমিত্তিক কৰ্ম আদি যত
কথাৰ বিবোধী জানিয়া সৱে তেজয় ॥

(নামঘোষা, ৫৯৭)

মানুহৰ মঙ্গলৰ তিনিটি পথ আছে :—কৰ্ম-যোগ, জ্ঞান-যোগ, আৰু
ভক্তি-যোগ। কৰ্ম কৰিবলৈ দুখ নাভাবি কৰ্ম-ফলত অবিবৰ্ত্ত হোৱা
মানুহৰ পক্ষে কৰ্ম কৰ্ম সিদ্ধিদায়ক। কিন্তু কৰ্মই মুক্তি দিব নোৱাৰে।
কৰ্ম কৰোঁতে কৰোঁতে ভগৱন্তৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা হলেও মুক্তিৰ বাটত
আঁতুৱাব পাৰে। ভগৱন্তৰ প্ৰতি নিষ্কাম ভক্তি হলেহে মুক্তি লাভ
হয় *।

[৮০ পৃঃ] জ্ঞান-যোগ—হয়ত মোক্ষৰ বাবে লাভ কৰা
বা প্ৰকৃত বা আধ্যাত্মিক জ্ঞানৰ কথা কোৱা হৈছে।

গীতাত পোৱা যায়.—প্ৰজ্বলিত অগ্নিয়ে যেনেকৈ কাঠবাশি দহ
কৰে তেনেকৈ জ্ঞানাগ্নিয়ে কৰ্ম-বাশি ভস্ম কৰে †। কিন্তু ভক্তি-হীন
জ্ঞানে মানৱৰ গতি সাধিব নোৱাৰে। ভক্তিৰ বাবে বৈদিক ক্ৰিয়াৰ
আৱশ্যক নাই, জ্ঞানে নালাগে, ধন আৰু দানৰো আৱশ্যক নাই !
যেনে,—

“ন ক্ৰিয়া কৃতানপেক্ষাজ্ঞানৱৎ।” (শাণ্ডিল্য সূত্ৰ, ১।১।৭)

“ন কৰ্মনা ন প্ৰজ্ঞয়া ধনেন ত্যাগনৈকেহংমৃতত্বমানান্তৰিত্যাদি
প্ৰতিভাঃ।” (তৈত্তিৰীয়া আৰণ্যক)

আকৌ, যিসকলে ক্ষুদ্ৰজ্ঞান এৰি স্থূল ভূহ ভাস্কৰ তেওঁলোকৰ যেনেকৈ
তাৰপৰা কোনো ফল নহয়, তেনেকৈ ঈশ্বৰৰ মঙ্গলময় ভক্তি এৰি
যিসকলে কেৱল জ্ঞান লাভৰ চেষ্টা কৰে তেওঁলোকৰ ক্লেশেই মাথোন সাৰ
হয়। এই পৃথিৱীত অনেকে প্ৰথমে যোগী হৈয়ো জ্ঞান লাভ কৰিব
নোৱাৰাত ভগৱন্তৰ প্ৰতি লৌকিক চেষ্টা আৰু নিজ কৰ্ম অৰ্পণ কৰি
ঈশ্বৰৰ কথা অবিবৰ্ত্ত শুনে। তাতে ভগৱন্তৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ ভক্তিৰ

* ভাগৱত, ১।১২০ আশা দেখা।

† গীতা, ৪।৩৭।

যি উদয় হয়, সেই ভক্তি-যোগেৰে আত্মাক জানিব পাৰি তেওঁলোকে
উৎকৃষ্ট গতি লাভ কৰে। এতেকে ভক্তিৰ পৰা জ্ঞানৰ উদয় হয় *।

[৮৩পৃঃ] তীৰ্থ—তীৰ্থ স্নানে বহুত কালৰ মূৰত হে পৱিত্ৰ
কৰিব পাৰে। কিন্তু মহন্তক দেখা মাত্ৰে মানুহ পৱিত্ৰ হয়। যেনে,—

“জলময় শিলময় তীৰ্থদেৱ যত ॥

জানিবাহা তাবাসৱে তীৰ্থদেৱ হয়।

তথাপিতো সাধুসৱে শ্ৰেষ্ঠ অতিশয় ॥

তীৰ্থদেৱে চিৰকালে পৱিত্ৰ কৰয়।

দৰশন মাত্ৰে শুদ্ধ কৰে সাধুচয় ॥”

(বঙ্কাকব, ৭৮-৭৯)

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে কয়, তীৰ্থ-স্নানত একো নাই কেৱল তাত
সম্মিলিত সাধুসৱক দেখা যায় বুলি তীৰ্থ পৱিত্ৰ স্থান বুলি গণ্য
হয় :—

“কৰ্ণে শুনে কৃষ্ণ কথা মুখে বোলে ৰাম।

মন পাদ পদ্ম স্নৰে হস্তে কৰে কাম ॥

কৃষ্ণৰ প্ৰতিমা দেখে চক্ষুৱে ভক্তক।

বিষ্ণু বুদ্ধি কৰি শিৰে নমে সমস্তক ॥

নিৰ্মালা তুলসীজ্ঞাপ লোৱে নাসিকায়।

বিষ্ণুৰ নৈবেদ্য মাত্ৰ আশ্বাদে জিহ্বায় ॥

পদে বিষ্ণুক্ষেত্ৰ বৈষ্ণৱৰ ঠাইক যায়।

এহিমতে ইন্দ্ৰিয়ৰ বৃত্তি সমুদায় ॥

বিষ্ণুভেসে প্ৰৱৰ্ত্তে অযত্নে য়েৰে জানা

মনে একো বিষয়ক নকৰে কামনা ॥

জবে আৰ তাহাৰ মহিমা কৈৱো কিক।

পাইলেক প্ৰসাদ সিটো মোক্ষতো অধিক ॥”

(বঙ্কাবলী, ৪৯-৫১)

ধৰ্ম-গুৰু কবীৰে হলে তীৰ্থ আৰু প্ৰতিমাত একো নাই বুলি কয়।
যেনে দোহা :—

তীৰ্থ মে তো সব পানী হৈ, হোয়ে নাহিকুছ অন্নায় দেখা। প্ৰতিমা
সকলতো জড় হৈ, বোলে নাহি, বোলায় দেখা।”

অৰ্থাৎ তীৰ্থত কেৱল পানীহে আছে মই স্নান কৰি দেখিছোঁ, তাত
একো ফল নাই। প্ৰতিমাবিলাক জড়হে। মই মাতি দেখিছোঁ,
সিবিলাকে কোনো কথা নকয়।

[৮৬ পৃঃ] ভক্তি-যোগ—মহাভাগৱতৰ বাহিৰেও মহাভাবতৰ
নাৰায়ণীয় খণ্ড, ভগৱদগীতা আদি শাস্ত্ৰত ভক্তি কথা আছে। ভক্তি-ভক্ত
আজিৰ নহয়। ইয়াৰ অন্ধৰ বেদতো পোৱা যায় বেদত অৰ্চন,
বন্দন আদি ক্ৰিয়াৰ অভাব নাই। উপনিষদৰ কথাত ভেনে। কিন্তু
ভক্তি-যোগৰ স্পষ্ট উল্লেখ পোৱা যায়। প্ৰথমে শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদত,
যেনে,—

“যস্য দেবে পৰাভক্তি যথা দেবে তথা গুৰো।

তস্মৈতে কথিত হৃথাঃ প্ৰকাশন্তে মহাত্মনঃ ॥”

(শ্বেতাশ্ব: উঃ ৬।২৩)

অৰ্থাৎ যাৰ ঈশ্বৰত পৰম ভক্তি আৰু ঈশ্বৰত যেনে গুৰুতো ভেনে
শ্ৰদ্ধা ভক্তি তেওঁত হে এই গুহ্যতত্ত্ব কলে তেনে মহাত্মাৰ হৃদয়ত
প্ৰকাশিত হয়।

ভক্তি কি ? ভজ্জাত্ৰ ক্তিন্ প্ৰত্যয় ভাৱে কৰি ভক্তি শব্দ সিদ্ধ
হৈছে। তাৰ অৰ্থ ভজনৰ বিষয়। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে তাৰ ক্ৰম
এনেকৈ দিছে :—

“মায়া নিব্ৰক্তিৰ পঙ্খ যিটো মই হৰি।

প্ৰথমতে শ্ৰদ্ধা মোত মিলে শীজ কৰি ॥

অনন্তৰে হোৱে বতি ভকতি আমাত।

অনুক্ৰমে হোৱে আসি কহিলো ভোমাত ॥”

(বঙ্কাকব, ৬৫)

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও তাকে কৈছে :—

“মোক্ষদাতা মই মোত শীঘ্ৰে অতিশয় ।

অনুক্ৰমে শ্ৰদ্ধা বতি ভকতি মিলয় ॥” (বজ্জাৱলী, ২৯৮)

মহাভাগৱততো তেনে—যেনে,

“তজ্জাম্বাদাশ্ৰপবৰ্গাবত্ৰি নি ।

শ্ৰদ্ধাবতিভক্তিৰনুক্ৰমিষ্ণুতি ॥” (ভাগৱত, ৩।২৫।২৯)

ছান্দোগ্য উপনিষদত “শ্ৰদ্ধা” কি ? তাৰ এটি ব্যাখ্যা দিছে :—

“যদাবৈ শ্ৰদ্ধাতাথ মনুতে নাশ্ৰদ্ধান্মনুতে শ্ৰদ্ধাদেব মনুতে ॥”

(ছান্দোগ্য উপনিষদ, ৭।২।১)

অৰ্থাৎ যেতিয়া কোনো লোকৰ কোনো বস্তুৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা হয় তেতিয়া তেওঁ সেই বিষয়ে চিন্তা কৰে : শ্ৰদ্ধা থকা লোকেহে ভাৱে, অশ্ৰদ্ধাত নাভাবে। শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্যাই এই মন্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰোঁতে (“আস্তিক্য বুদ্ধীতিশ্ৰদ্ধা ।”) আস্তিক্য বুদ্ধিকে শ্ৰদ্ধা বুলিছে।

সাহিত্য দৰ্পণত আছে :—“বতিশ্মনোমুকুলেহৰ্থে মনসা প্ৰৱণায়িতম্ ।”

অৰ্থাৎ ভালপোৱা বস্তুলৈ মনৰ আকৰ্ষণ বা অনুৰাগেই বতি। তাৰ পিচত হে ভক্তি বা প্ৰেম ভক্তি জন্মে।

আকৌ, ভক্তি-সূত্ৰত শাণ্ডিল্য ঋষিয়ে—ঈশ্বৰত ঐকান্তিক অনুৰাগ বা বতিকে ভক্তি বুলিছে :—

“সা পৰমানুৰক্তিবীশ্বৰে ।” (শাণ্ডিল্য-সূত্ৰ, ১।১।২)

উপনিষদৰ কথাৰ পৰা ভক্তি কি ? জানিব পৰা যায় :—

“নায়মায়া প্ৰৱচনেন লভো ন মেধয়া ন বহুনা শ্ৰুতেন ।

যমেৱৈষ বৃণুতে তেন লভ্যন্তস্যৈষ আত্মা বৃণুতে তমুস্যাম্ ॥”

(মুণ্ডকোপনিষদ, ৩।২।৩)

অৰ্থাৎ এই পৰমেশ্বৰ পঢ়াৰ বা উপদেশ দিয়া শক্তিৰ দ্বাৰা পোৱাৰ যোগ্য নহয়, মেধাৰ দ্বাৰাও নহয়, বহুত শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন আৰু শাস্ত্ৰৰ উপদেশ দ্বাৰাও নহয়। তেন্তে কেনেকৈ পাব পাৰি তাকে কয়—যি মানুহে কায়-বাক্য-কৰ্মেৰে একচিত্ত হৈ তুতি আৰু প্ৰাৰ্থনা কৰে আৰু সদাই তেওঁৰ

ধান কৰে। আন কিছু শক্তিক নামানে তেনে লোকৰ দ্বাৰা তেওঁক পোৱাৰ যোগ্য। এই পৰমাত্মাই তেনে লোকৰ হৃদয়ত নিজ স্বৰূপ প্ৰকাশিত কৰি দিয়ে। (কঠোপনিষদৰ ২।২৩ মন্ত্ৰ দেখা)

ওপৰত হৃজনা গুৰুৱে মায়া-নিৰুদ্ধিৰ যি উপায় ভক্তি বুলি কৈছে সেই কথা ভাগৱত আৰু ভগবদ্গীতাতো পোৱা যায়, যেনে :—

“ভয়ং দ্বিতীয়াভিনিৱেশতঃ স্যা—

দীশাদপেতস্যা বিপৰ্য্যয়োহস্মৃতিঃ।

তন্মায়ায়াংতো বুধ আভিজ্ঞেতঃ

ভৱতৌকয়েশং গুৰুদেৱতাত্মা ” (ভাগঃ, ১।১২ ৩৭)

অৰ্থাৎ ভগৱন্তৰ মায়াৰ পৰাহঁত ভয়ৰ উৎপত্তি হয়। তেওঁৰ মায়াৰ বলতে জীৱৰ স্বৰূপ-জ্ঞান উদয় হ'ব নোৱাৰে। তাৰ পৰাহঁত দেহাক আত্মা বুলি বুজিব বিপৰ্য্যয় ঘটে। সেই দ্বিতীয় অভিনিৱেশৰ (বুদ্ধি বিপৰ্য্যয়ৰ) পৰা ভয় ওপজে। এতেকে পণ্ডিতে গুৰুক ঈশ্বৰ আৰু আত্ম-স্বৰূপ দৰ্শন কৰি ঐকান্তিক ভক্তিয়ে সেই পৰমেশ্বৰত সম্পূৰ্ণ ৰূপে ভজিব।

আকৌ ওপৰত উক্ত :—

দৈৱী হোষা গুণময়ী মম মায়া দুৰতায়।

মামেৱ যে প্ৰপত্তস্তে মায়ামেতাং তবস্থিতে ॥

(গীতা, ৭।১৪)

অৰ্থাৎ এই মায়া গুণময়ী আৰু দুৰ্বতীক্ৰমা। তাৰ তৰণৰ একমাত্ৰ উপায় পৰমেশ্বৰত শৰণ আৰু ভজন।

[২৬ দফা] ভক্তি ন বিধ—শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্মৰণ, অৰ্চন, পদ-সেৱন, দাস্য, সখিহ, বন্দন আৰু আত্ম-নিবেদন। তেনে,—

“যত্ৰাপি ভকতি নৱ বিধ মাধৱৰ।

শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন তাতে মহা শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥”

(মহাভাগৱত, প্ৰথম, ৩৮)

কোনো কোনো লোকে ওপৰোক্ত ন বিধ ভক্তিৰ প্ৰকাৰ নোবোলে,

ভক্তিব লক্ষণ হৈ বোলে। কিয়নো মূল ভাগৱতত “লক্ষণ” শব্দটো বিশেষণ স্বৰূপে ব্যবহৃত হৈছে। যেনে - -

“শ্রবণং কীৰ্ত্তনং বিষেণঃ শ্রবণং পাদসেৱনম্।

অৰ্চনাং বন্দনং দাস্যং সখ্যামাশ্ৰয়নিবেদনম্ ॥

ইতি পুংসাহপিতা বিষৌ ভক্তিশ্চৈৱলক্ষণা।

ক্ৰিয়তে ভগৱতাক্ষা তস্মিনোহধীতমুত্তমম্ ॥”

(ভাগৱত, ৭।৫।২৩-২৪)

অৰ্থাৎ, শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, পাদ-সেৱন, অৰ্চন, বন্দন, দাস্য, সখ্য আৰু আশ্ৰয়-নিবেদন—এই ন লক্ষণাক্ৰান্ত ভক্তি, লোকে যদি ভগৱন্ত বিমুক্ত সমৰ্পণ কৈ অনুষ্ঠান কৰে, মোৰ বোধেৰে, সেয়ে উত্তম শিক্ষা। ইয়াত “ভক্তিশ্চৈৱলক্ষণা”ৰ অৰ্থ ন প্ৰকাৰৰ ভক্তি। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও ব্যাখ্যা কৰিছে।

“বহুবিধ মাধৱৰ ভকতি আছয়।

তাহাতে প্ৰধান নৱ বিধ অতিশয় ॥

প্ৰথমতঃ তাক মই দেখাইবাক প্ৰতি।

কহৌ প্ৰহ্লাদৰ যেন বচন সম্প্ৰতি ॥

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন পদ-সেৱন শ্রবণ।

অৰ্চন বন্দন দাস্য দেহ-নিবেদন ॥

সখিহ সহিতে নৱবিধ এহিমান।

ইহাৰ লক্ষণ স্তন্য যাৰ যেন ঠান ॥”

(বঙ্গাবলী, ৪৪৭-৪৪৯)

এই ভক্তিবোৰৰ প্ৰতিবিধৰ লক্ষণ তেৰাই এইদৰে দেখুৱাইছে :-

“অন্ত্ৰে বা আপুনে গুণ নাম উক্ত কৰে।

তাহাকে শ্ৰৱণ বুলি কৰ্ণে যাক ধৰে।

নিজ মুখে উচ্চাৰিলে বোলয় কীৰ্ত্তন।

মনে বাম ৰূপ সুশ্রবণক শ্রবণ ॥

প্ৰতিমা আদিত পৰিচৰ্যা সাধাৰণ ।
 কৰে যিটো বুলি তাক পদ নিষেবন ॥
 বুলিয় অৰ্চন কল আদিত পূজয় ।
 তাকে বুলি দাস্য যত মৰ্ম্ম সমৰ্পয় ॥
 বুলিয় সখিহু তান্তে বিশ্বসাদি কৰে ।
 কৃষ্ণত শৰীৰ সমৰ্পয় যিটো নৰে ॥
 সিজ্ঞনৰ লক্ষণ শুনিবো যেনমত ।
 যেন গবাদিক যিটো বিকিলে পৰত ॥
 পালন, পোষণ চিন্তা নকৰে সিজনে ।
 সেহিমতে দেহ অপি কৃষ্ণৰ চৰণে ॥
 শৰীৰৰ অৰ্থে চিন্তা এড়য় সমস্ত ।
 ভকতিৰ এহি নৱ লক্ষণ প্ৰশস্ত ॥

(বঙ্গাবলী, ৪৪২-৪৫৩)

আকৌ “শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন আদি ভক্তি যত যত ।
 একেকে সমস্তে পাপ হৰিবে শকত ॥”

(বঙ্গাবলী, ৪৬২)

আকৌ, “শুনা সভাসদ সব যুগুতি বচন ।
 হৰি ভকতিৰ আদি জানিবা শ্ৰৱণ ॥”

(বঙ্গাবলী, ৬৬৬)

আকৌ, দেখাইলো শ্ৰৱণ শ্ৰব মোক্ষতো অধিক ।
 নোখোজে মুকুতি যিটো শ্ৰৱণ বসিক ॥
 শ্ৰৱণৰ মহা-শুখ মুকুতিত নাই ।
 মোক্ষ আদি কৰি শ্ৰুত শ্ৰৱণতে পাই ॥”

(বঙ্গাবলী, ৬১৫)

আকৌ’ “কৰ্ম্মত বিশ্বাস যাৰ হিয়াত থাকন্তো হৰি
 অভিষয় দুৰ হস্ত তাৰ ।
 দুৰতে বিদূৰ হস্ত তাৰ ॥

অহঙ্কাৰ থাকন্তেয়ো সাক্ষাতে কৃষ্ণক পাৱে
শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন ধৰ্ম যায় ॥”

(নামঘোষা, ৬)

আকৌ, “সংসাৰত যত ধৰ্ম্ম আছে শ্ৰেষ্ঠতৰ ।
সমস্ততে কৰি শ্ৰেষ্ঠ কীৰ্ত্তন কৃষ্ণৰ ॥”

(বঙ্গাবলী, ৬৮৬)

পুনঃ, “শুচয় অবিচ্ছা হৰি কীৰ্ত্তন কৰন্তে ।
অনায়াসে হৰে মোহ সংসাৰত হন্তে ॥”

(বঙ্গাবলী, ৮২২)

আকৌ, “শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন আদি প্ৰধান ভকতি ।
তাকেসে কৰিবো মাত্ৰ বিবক্ষা সম্প্ৰতি ॥
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ধ্যান অচ্চৰ্চন আদৰ ।
ইসৰ ভক্তিৰ ফল শুনা নিবন্তৰ ॥”

(বঙ্গাবলী, ৪৬১)

পুনশ্চ, শ্ৰৱণাদি প্ৰধান ভকতি ভৈল যাৰ ।
নবকাদি যাতনাযো দুঃখ নোহে তাৰ ॥

(বঙ্গাবলী, ৪৮০)

জ্ঞানৰ অৰ্থ উপাসনা বা ভক্তি, পদ-সেৱনৰ অন্তৰ্ভুক্ত ॥

[১০০ পৃঃ] ভাগৱতী ভক্তি—বঙ্গাবলীতো আছে :—

“সেহিমতে ইন্দ্ৰিয়ৰ বৃত্তি নিবন্তৰে ॥
বিষয়ক এড়িয়া বিষ্মত ৰতি কৰে ॥
নকৰে কামনা ভকতিক তেজি আন ।
তাকে বুলি ভাগৱতী ভক্তি প্ৰধান ॥”

(বঙ্গাবলী, ৪৮)

[১০১ পৃঃ] অব্যভিচাৰিণী ভক্তি—মাধৱদেৱ পুৰুষে কৈছে :—

“সেহিমতে বিষ্মত মাত্ৰ যাৰ চিন্ত ।
অব্যভিচাৰিণী ভক্তি কৰে কথঞ্চিৎ ॥

তথাপি সমস্তে পাপ ভস্ম কৰে তাৰ ।
 আশ্চৰ্য্য মহিমা দেখা ভক্তিৰ আমাৰ ॥
 এতেকে উদ্ধৱ মোৰ ভকতি বিনাই ।
 এবশ্বিধ কুশল আনত হস্তে নাই ॥
 নকৰয় বশ্য মোক কৰ্ম্ম-যোগ জ্ঞানে ।
 তপ ত্যাগ বেদ-মন্ত্ৰ জাপ্য তীৰ্থ-স্নানে ॥
 কেৱল ভক্তিসে মোক বশ্য কৰে নৰে ।
 নাহিকে উত্তম পন্থ ভকতিত পৰে ॥”

(বড়ারলী, ২২০-২২২)

[১০২ পৃঃ] প্ৰেম ভক্তি—বড়ারলীতো এই লক্ষণ পোৱা
 যায় :—

“কিন্তু মোত ভৈল প্ৰেম ভকতি যাহাৰ ।
 হৈবেক পৱিত্ৰ যত পুৰুষ তাহাৰ ॥
 লুহিকে আশ্চৰ্য্য ইটো জানা মহাশয় ।
 সমস্ত জগত সিটো পৱিত্ৰ কৰয় ॥
 বাক্য গদ গদ কৰে প্ৰেমৰ ভৰত ।
 জৱে চিত্ত স্মৰি মোৰ মহিমা মনত ॥
 ভকতৰ বশ্য মই হেনয় আকলি ।
 পৰম আনন্দে হাসি তোলে খলখলি ॥
 এতকাল ভৈলো তমু সেৱায়ে বঞ্চিত ।
 এহি বুলি শোকে অতি কান্দে কদাচিত ॥
 এৱে পাইলো পাইলো বুলি কতো গাৱে গীত ।
 পৰম হৰিবে উঠি কতো কৰে নৃত্য ॥
 এহিমত ভাৱ যাৰ মিলিল প্ৰচুৰ ।
 গুচে লজ্জা ল্পাদি মায়া এড়ি হোৱে দূৰ ॥
 মুকুতিতো অধিক আনন্দ অতি মিলে ।
 জগত পৱিত্ৰ হোৱে তাহাঙ্ক দেখিলে ॥

হেনয় ভক্তিক এড়ি যিটো নবাধম ।
 মোক্ষৰ নিমিত্তে আনমতে কৰে ভ্ৰম ॥
 নাপাৰে মুকুতি চিন্তা সিদ্ধ নহে তাৰ ।
 দৃষ্টান্তে সহিতে কহোঁ কাৰণ ইহাৰ ॥
 যেন খাৰ আমলে পথালে সূৰ্ণক ।
 নপাৰে গুটাইবে অভ্যস্তবৰ মলক ॥
 খপন্তে খপন্তে বহি ভৈল অন্তৰ্গত ।
 তবে নিজ বৰ্ণ ধৰে গুচে মল যত ॥
 সেহিমতে যাগ যোগ আদি নিৰন্তৰে ।
 কস্ম'-মল বাসনাক পৱিত্ৰ নকৰে ॥
 শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনে মোক ভজে যিটো জন ।
 গুচে কস্ম'-মল তাৰ শুদ্ধ হোৱে মন ॥
 মোৰ ভক্তি বলে দহি লিঙ্গ শৰীৰক ।
 পাৰে অনায়াসে মোৰ নিজ স্বৰূপক ॥”

(বঙ্গাবলী, ২২৮-২৩৫)

[১০৪ পৃঃ] শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন—ন বিধ ভক্তিব মাজত শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনেই
 প্রধান । উপনিষদতো তেনে দেখা যায় । যেনে—

“উদ্বা শ্ৰদ্ধা চ মেধাবী ব্ৰহ্মলোকে মহীয়তে ।”

অৰ্থাৎ, কীৰ্ত্তন আৰু শ্ৰৱণ কৰি বিদ্বান পুৰুষে ব্ৰহ্মলোকত
 (বৈকুণ্ঠত) সৎকাৰ পায় * ।

মহাভাগৱততো তেনে—যেনে,

তস্মাৎ সৰ্বাশ্বনা বাজন্ হবিঃ সৰ্ব্বত্র সৰ্ব্বদা ।

শ্ৰোতব্যঃ কীৰ্ত্তিতব্যশ্চ স্মৰ্ত্তব্যো ভগবান্ নৃণাম্ ॥

(ভাগৱত, ২।২।৩৬)

* নচিকেতমুপাখ্যানং মৃত্যুপ্ৰোক্তং সনাতনম্ ।

উদ্বা শ্ৰদ্ধা চ মেধাবী ব্ৰহ্মলোকে মহীয়তে ।

(কঠোপাণনষদ, ৩।১৬)

[১১৫ পৃঃ] স্মৰণ—উপনিষদত আছে—“মনোহনেন চৈতত্ৰূপস্মৰতি”
(কেনোপনিষদ, ৩০।৫) অৰ্থাৎ মনেৰে এনে ব্ৰহ্মক স্মৰণ কৰে * ।
আকৌ গীতাত পোৱা যায়—যে যিসকলে ঈশ্বৰৰ ভক্ত হৈ ঈশ্বৰতে সকলো
কৰ্ম অৰ্পণ কৰি একান্ত ভক্তিৰে ভগৱন্তক ধ্যান আৰু উপাসনা কৰে
পৰমেশ্বৰে তেওঁলোকক সংসাৰৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰে † ।

[১২১ পৃঃ] ধ্যান—কোনো কোনো ধৰ্মপ্ৰচাৰকে স্মৰণকে ধ্যান
বুলিছে । (ভট্টদেৱৰ ভক্তি বিবেকৰ দশম পৰিচ্ছেদ দেখা) ।

[১২৩ পৃঃ] ভজন—পৰমেশ্বৰ সকলো জীৱৰ প্ৰতি সমান ।
তেওঁৰ শক্তি মিত্ৰ কেও নাই । যোনে ভক্তিৰে সৈতে তেওঁৰ ভজনা কৰে
তেৱেঁই তেওঁত অৱস্থিত কৰে আৰু তেওঁকে ঈশ্বৰে অনুগ্ৰহ কৰে ‡ ।
বেদত আছে “বিষ্ণোঃ স্তুমতি ভজামহে ।” (ঋক্, ১।১৫৩।৩) অৰ্থাৎ
বিষ্ণুক প্ৰশংসা বচনেৰে ভজে § ।

[১২৬ পৃঃ] অৰ্চন—যোনে পাত, ফুল, ফল বা পানী—যিহকে
ভক্তিৰে সৈতে ভগৱন্তক দান কৰে, ভগৱন্তে শুদ্ধ চিন্তে দিয়া সেই বস্তুকে
শ্ৰীতিৰে গ্ৰহণ কৰে § । কিন্তু অৰ্চন ভক্তি নিকৃষ্ট ।

* অথায়ধ্যায়ে বদেতত্ৰূপগচ্ছতীৰ চ মনোহনেন চৈতত্ৰূপস্মৰত্যভীষ্টং
সংকল্পঃ ॥ (কেনোপনিষদ, ৩০।৫)

† যে তু সৰ্বানি কৰ্ম্মানি ময়ি সংকল্প্য যৎপৰাঃ ।

অনন্তোনেব যোগেন মাং ধ্যাগন্ত উপাসতে ॥

তেষামহং সমুচ্ছৰ্ত্তা মৃত্যুসংসাৰসাগৰাৎ ।

ভৱামি ন চিৰাৎ পাৰ্থ ময্যাবেশিতচেতসাম্ ॥

(গীতা, ১২।৬-৭)

‡ সমোহঃ সৰ্বভূতেষু ন যে ধ্যোহস্তু ন শ্ৰিয়ঃ ।

যে ভজতি তু মাং ভক্তাঃ ময়ি তে তেষু চাপাহম্ ॥

(গীতা, ১।২১) ।

§ পত্ৰং পুষ্পং ফলং তোমং যো যে ভক্ত্যা প্ৰযচ্ছতি ।

তদহং ভক্ত্যুপলব্ধতমমি প্ৰযতাম্যনঃ ॥

(গীতা ১।৬২)

[১২৭ পৃঃ] পাদ-সেৱন—পাদ-সেৱনক নিষেবনো বোলে ।
তাৰ অৰ্থ পৰিচৰ্যা বা উপাসনা । মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে ইয়াক এনেকৈ
বৰ্ণাইছে :—

“নিৰূপণ কৰো কৃষ্ণ পদ নিষেৱন ।

প্ৰতিমাদি পৰিচৰ্যা কৰে যিটো জন ॥

সাধাৰণ পদ নিষেৱন নাম তাৰ ।

ভগৱন্ত পদ-সেৱা সৰ্ব উপকাৰ ॥”

(বড়ায়লী, ৯৫১)

ইয়াত ভগৱন্তৰ পদ-সেৱাৰ কথা হৈ বিষয়কৈ কোৱা হৈছে ।

[১৩০ পৃঃ] বন্দনা নমস্কাৰ—উপনিষদত আছে :—“নমো
ব্ৰহ্মণে” (তৈত্তিৰীয়া উঃ, ১।১) “তে নম উক্তি বিধেম” (ঈশোপনিষদ,
১৬) ইত্যাদি কথা । গীতাত পোৱা যায় :—

“আখ্যাহি মে কো ভবানুগ্ৰহাপো

নমোহস্ত তে দেৱৰ প্ৰসাদ ।

বিজ্ঞাতুমিচ্ছামি

ভবন্তুমাগ্নং

ন হি প্ৰজানামি তব প্ৰবৃত্তিम् ॥”

(গীতা, ১।১৩১)

অৰ্থাৎ এই উগ্ৰমূৰ্ত্তিধাৰী তুমি কোন, তাক মোক কোৱা । হে
দেৱশ্ৰেষ্ঠ ! মই তোমাক নমস্কাৰ কৰিছোঁ ; তুমি প্ৰসন্ন হোৱা । আদি
পুৰুষ তোমাক জানিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ ; কিয়নো তোমাৰ প্ৰবৃত্তি মই
নাজানোঁ । আকৌ,—

এতচ্ছূদ্রা বচনং কেশবশ্চ

কৃতাজ্জলিৰ্বেপমানঃ কিবীটী ;

নমস্কৃত্য ভূয় এবাহ কৃষ্ণং

সগদগদং ভীতভীতঃ প্ৰণম্য ॥

(গীতা, ১।১৩৫)

অথাৎ কিবীটী গৰ্জ্জুন ভগৱন্তৰ এই কথা শুনি কৃতান্তলিপুটে
কম্পিত কলেবৰে অতিভীততকৈ ভীতচিন্তে নমস্কাৰ কৰি প্ৰণাম কৈ
গদগদ বাক্যেৰে আকৌ কলে। উপনিষদত আৰু বেদত ইড়ে, হবামহে
আদি শব্দৰ দ্বাৰা স্তুতি কৰা বুজাইছে।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে বন্দন সম্বন্ধে কৈছে :—

“কৰিয়া যতন অতি কায়বাক্য মনে।

যিয়ে নমস্কাৰ কৰে তোমাৰ চৰণে ॥

তযু অনুগ্ৰহত কৃতার্থ সি সি নব

পাৱে সুখে মুকুতিৰ বণ্টা বৈকুণ্ঠৰ ॥”

(বঙ্কামলী ১০২৪-১০২৫)

“ভগৱন্ত বন্দনত যিটো প্ৰৱৰ্ত্তিল।

পৰম মঙ্গল তাৰ এতেকে মিলিল ॥”

(বঙ্কামলী, ১০৮৯)

[১৪৭ পৃঃ] দাস—স্বামী-কিঙ্কৰ, চায়েৰ-চাকৰ, নাথ-নাথৱন্ত
আদি ভাৱৰ নাম দাস্ত-ভাৱ।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে কৈছে :—

“পৰম কৃতার্থ শ্ৰীকৃষ্ণৰ দাস যত।

কোনে কহিবেক তাৰাসৱৰ মহন্ত ॥”

(বঙ্কামলী, ১১০৫)

“কৰিলে মমতা মাত্ৰ পূৰ্বে পুত্ৰাদিত।

আছিলেক পাৱৰ নিহল বিপৰীত ॥

এবে দাস-দাসী কৰি দিলেক কৃষ্ণত।

ইসৰ উপায়ে গৃহে সাথয় মোক্ষক ॥

(বঙ্কামলী, ১১১৩)

“ইহকালে উপকাৰ দেখাইলো নিশ্চয়।

পৰলোকে ভগৱন্ত স্বৰূপ পাৱয় ॥”

(বঙ্কামলী, ১১১৪)

“অনন্ত শৰণ তম্ব একান্ত দাসক ।

দিয়া তুমি আপোনাৰ নিজ স্বৰূপক ॥”

(বহুৱালী, ১১১৫)

[১৫২ পৃঃ] সখি— সখি ভাৱ ভক্তিক মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে উচ্চ আসন দিয়া নাই । তেবাই দাস্ত-ভাৱ ভক্তিকে সাব কৰিছিল । সেইকাৰণে তেবাই তেবাৰ ৰচিত শাস্ত্ৰৰ প্ৰতি আধ্যায়ৰ আৰু প্ৰতি গীত আৰু ভট্টমাৰ শেষত “কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ” ভণিতা দিছে ব্ৰজৰ গোবৰ্দ্ধীয়া লৰা আৰু ব্ৰজৰ পুৰুষ-স্ত্ৰী সকলোৰে লগত শ্ৰীকৃষ্ণৰ সখিত্ব হৈছিল ।

সখিত্ব ভাৱত গৰ্ব আৰু গোপীসকলে শ্ৰীকৃষ্ণৰপৰা সখিত্বৰ মহামান পাই গৰ্বিত হৈ তেওঁক অৱজ্ঞা কৰিছিল । সেই দেখি তেওঁ গোপীসকলৰ মাজৰপৰা অন্তৰ্দ্ধান হৈছিল । ফলত গোপীসকলে নিশা জঙ্গলৰ মাজত ভগৱন্তক বিচাৰি কান্দি ফুৰিছিল ।

অৰ্জুনৰ লগতো শ্ৰীকৃষ্ণৰ সখ্যভাৱ হৈছিল আৰু পৰম্পৰে সমান ব্যৱহাৰ কৰিছিল । কিন্তু অৰ্জুনৰ গৰ্ব হোৱাত শ্ৰীকৃষ্ণে তেওঁৰ গৰ্ব চুৰ কৰিছিল—বিপ্ৰপুত্ৰক ৰাখিবলৈ অঙ্গীকাৰ কৰাত । পুত্ৰৰ মৃত্যুত ব্ৰাহ্মণে কৈছিল :—

“মই হেন মূৰ্খ দেখিয়োক সৰ্বজননে ।

কৰিলো সজ্ঞাত নপুংসকৰ বচনে ॥

সবংশে কেশৱে নপাৰিলা ৰাখিবাক ।

আৰ কোনে পৰিত্ৰাণ কৰিবে তাহাক ॥

বিধিৰ বিপাকে যিটো দৈবে ভৈলা নাশ ।

কিনো মূৰ্খ তই তাক ৰাখিবাক চাস ॥

ধিক ধনজয় ধিক গাভীৰ তোমাৰ ।

মিছা কাৰ্য্যে কিসক কৰিলি অঙ্গীকাৰ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৫৪২-৪৪)

শেষত ভগৱন্তই অৰ্জুনক এই অপমানৰপৰা কিছু পৰিমাণে উদ্ধাৰ কৰিছিল বিপ্ৰৰ মৃত-পুত্ৰসকল জীয়াই আনি । মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে কৈছে :—

প্রাকৃত সহিতে গিত্তরতি ভৈল যাৰ ।

অন্তো অন্তে দুইকো দুই চাহে উপকাৰ ॥”

(বঙ্গাবলী, ১১২৪)

[১৫৫ পৃঃ] আত্ম-নিবেদন—মাধৱদেৱ পুৰুষে লেখিছে :—

“আত্ম-নিবেদন ভক্তি কৰো নিকপণ ॥

অপিলেক দেহ যিটো কৃষ্ণক সাক্ষাত ।

হোৱয় কৃতার্থ অতি কৃষ্ণৰ কৃপাত ॥

(বঙ্গাবলী, ১১৩১)

ইয়াৰ এটি উদাহৰণো দিছে :—

“যেন গক পৰত বিকিলে যিটো জনে ।

পোষণ পালন চিন্তা নকৰে সিজনে ॥

সেহিমতে মোত অপি দেহাদি সমস্ত

বৈল যিটো জন হৈয়া অচিন্ত মনত ॥

কেৱলে কৰয় চিন্তা ভকতিক মাত্ৰ ।

ভৈল সিটো মোৰ ইষ্ট কৰিবাব পাত্ৰ ॥

মই তাৰ হিত চিন্তা কৰো অতিশয় ।

অপ্ৰয়াসে সিটো স্মৃথে মুকুতি পায় ॥

হৰে যোগা মোহোৰ সমান ঐশ্বৰ্য্যাক ॥”

(বঙ্গাবলী, ১১৩৫-১১৩৭)

[১৫৬ পৃঃ] একশৰণ—ভগৱন্তই গীতাত কৈছে :—

সৰ্ব্ব ধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ ।” (গীতা, ১৮।৬৬)

অৰ্থাৎ তুমি সকলো ধৰ্ম্ম পৰিত্যাগ কৰি কেৱল মোত শৰণ লোৱা ।

উপনিষদেও কয়—“তং হ দেৱমাত্মবুদ্ধিপ্ৰকাশং মুমুকুৰৈ শৰণমহং

প্ৰাপ্তে”—(শ্বেতাস্বতৰোপনিষদ, ৬।১৮)

অৰ্থাৎ, সেই আত্মবুদ্ধিপ্ৰকাশ ঈশ্বৰত মই সংসাৰসাগৰ পাৰ হবলৈ
ইচ্ছা কৰি শৰণ লওঁ

“শৰণৰ” অৰ্থ আশ্ৰয়। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে এই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে :-

যেনে, “তীৰ্থ-পদ ভগৱন্ত কৃষ্ণৰ চৰণে।
সৰ্বভাৱে আশ্ৰয় কৰিলে যিটো জনে ॥
সিটো সাধুসৱৰ শুলভ সৰ্ব সুখ।
তৰিল অযত্নে ইহ পৰলোক দুখ ॥”

(বঙ্কামলী, ১১৫১)

আকৌ, “বোলন্ত বিহুৰ শুনা ব্যাসৰ তনয়।
হৰি পদযুগ যিটো কৰিল আশ্ৰয় ॥
ঘোৰ সংসাৰৰ তিনি তাপ বিপৰীত।
সিটো সাধু মনুষ্যক নপাৱে বাধিত ॥”

(বঙ্কামলী, ১১৫৩)

আকৌ, “মুহিসুখ ৰূপ সিটো দুঃখ নেড়ায়।
এতেকে তুলিসি মাত্ৰ শৰণ নিশ্চয় ॥

(বঙ্কামলী, ১১৬৫)

পুনঃ, “কৃষ্ণক এড়িয়া কৰে আশ্ৰয় আনক।
নাহি মূঢ়মতি আৰ তাহাৰ সমান ॥”

(বঙ্কামলী, ১১৬৬)

আকৌ, “তযু পাদপদ্ম ছায়া-ছত্ৰ বিনে তাৰ।
নাহিকে শৰণ আৰ তাপ এড়াইনাৰ ॥”

(বঙ্কামলী, ১১৬৮)

পুনঃ, “তুমিসি পৰম আত্মা শৰণ দায়ক।
ব্ৰহ্মাদি দেৱৰো তুমি পৰম নায়ক ॥”

(তথা, ১১৭৭)

[১৬২ পৃঃ] শৰণৰ চাৰি বস্তু—শৰণত চাবিবস্তু ভুক্ত আছে,

অৰ্থাৎ নামত শৰণ, দেৱত শৰণ, গুৰুত শৰণ আৰু ভকতত শৰণ।

[১৬২ পৃ:] নাম—বেদতো নাম উচ্চাৰণৰ কথা আছে, যেনে :—

তন্মু, স্তোতাৰ: পূৰ্ণাযথাৱিদ ঋতস্ত গৰ্ভং জন্মযা পিপৰ্শ্বন ।

আম্য জানস্তো নাম চিদ্ধিৱস্তন মহন্তে ৱিষেণ: স্মৃতিং ভজামহে ॥

(ঋক, ১ম, ১৫৬ সূক্ত ৩ মন্ত্ৰ) ।

অৰ্থাৎ হে যজ্ঞকাৰী: পুৰোহিতসকল! নামেৰে প্ৰশংসা কৰি
বিষ্ণুক ভজনা কৰা তেঁৱে সমস্তৰে আদি আৰু মূল। তেঁৱেই
যজ্ঞৰূপে প্ৰকাশ হয়।

জৈমিনি মতে ভক্তিত পৰমেশ্বৰৰ নামেই প্ৰধান—“নাম্নেতি জৈমিনি
সম্ভৱাৎ।” - (শাণ্ডিল্য সূত্ৰ, ২।২।৬১)

বহুত নামৰ আৱশ্যক নাই। ঈশ্বৰৰ সন্তুষ্টিৰ বাবে এক নামেই
যথেষ্ট - “ঈশ্বৰতুষ্টেৰেকোহপি ব্রহ্মী” -

(শাণ্ডিল্য সূত্ৰ, ২।২।৬৩)

মহাপুরুষ মাধৱদেৱে গাইছে :—

“যাৰ বাম কৃষ্ণ নাম

নাৱে ভৱ সিদ্ধু ভবি

পাৱে পৰম্পদ পাপী যত ।

সদানন্দ সনাতন

হেনই কৃষ্ণক সদা

উপাসা কৰোহৌ হৃদয়ত ॥” - নামঘোষা, ২) ।

[১৮১ পৃ:] দেৱ—এক শৰণ বা নাম ধৰ্ম্মৰ মূল মন্ত্ৰ হৈছে :—

“এক দেৱ, এক সেৱ, এক বিনে নাহি কেৱ ।”

সেই এক অব্যক্ত ঈশ্বৰৰ ব্যক্ত ৰূপ ত্ৰীকৃষ্ণই উপাস্য ।

বিষ্ণু দেৱতাৰ নাম ঋগ্বেদতো পোৱা যায় ॥

(ঋক ১।২২।১৯-২২)

উপনিষদতো আছে (“শল্পো বিষ্ণুৰুপক্ৰমঃ” তৈত্তি, ১।১) ।

বাম, হৰি, মাধৱ, নাৰায়ণ আদি নামো সেই এক ঈশ্বৰৰে ।

[১৯২ পৃ:] গুৰু—আচাৰ্য্যক ঈশ্বৰৰ নিচিনা দেখিব * । প্ৰধান
গুৰু (তিনি জন :—জন্মদাতা পিতৃ আত্মগুৰু ; সন্ত বেদজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ

দ্বিতীয় গুৰু আৰু ভক্তি জ্ঞানদাতা তৃতীয় গুৰু । তৃতীয় বিধ গুৰু ঈশ্বৰ
তুলা । শ্ৰীকৃষ্ণ জগতৰে গুৰু :—

জগতৰে মহাগুৰু কৃষ্ণ ভগৱন্ত ।

ব্রহ্মাদিও যাৰ পাদ-পদ্মক সেৱন্ত ॥”

(বহ্নাকৰ, ৭৫৩)

[৪ দফা] মহাত্মা কবীৰে কৈছে :—

“কবীৰ গুৰু গোবিন্দ দ্বোখাড়ে, কাকে লাগো পায়,

বলিহাৰী গুৰু আপনে, যিনহ গোবিন্দ দেখায় ।”

অৰ্থাৎ গুৰু আৰু গোবিন্দ দুয়ো ঠিয় হৈছে, এতিয়া কাৰ চৰণত
ধৰোঁ । গুৰুই শ্ৰেষ্ঠ, কিয়নো তেঁৱে গোবিন্দক চিনাই দিছে ।

[১১৫ পৃঃ] ভকত, ৮ দফা—মহাভাগৱতত আছে :—

“বস্তুহ্মবুদ্ধিঃ কুণপে ত্ৰিধাতুকে

স্বধীঃ কলত্ৰাদিষু ভৌম ইজ্যধীঃ ।

যদৌৰ্ধবুদ্ধিঃ সলিলে ন কৰ্হিচি-

জ্ঞানেষভিষ্টেষু স এৱগোখৰঃ ।”

(ভাগ, ১০।৮।১৩) ।

অৰ্থাৎ যাৰ ত্ৰিধাতুক দেহত আত্মবুদ্ধি, ভাৰ্যাদিত আত্মীয় বুদ্ধি,
প্ৰতিমাত দেৱতাবুদ্ধি আৰু পানীত তীৰ্থ বুদ্ধি আছে, কিন্তু সাধুসবত
তেনে জ্ঞান নকৰে, সি গো-ঘাঁহ বৈ নিয়া গাধৰ তুলা ।

[২০১ পৃঃ] প্ৰাকৃত ভকত—মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে প্ৰতিমা-
পূজা একেবাৰে নিন্দা কৰা নাই । অতি নিকৃষ্ট ভকতে প্ৰথমতে বিষ্ণু-
মূৰ্ত্তি উপাসনা কৰি ভক্তি-মাৰ্গত খোজ লব পাৰে । শেষত ভক্তি-
যোগত উন্নতি লাভ কৰিলে শ্ৰেষ্ঠ ভকতো হব পাৰে ।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে কৈছে :—

“প্ৰতিমা স্বৰূপ ভক্ত ৰূপ মাধৱৰ ।

দুইকো প্ৰণামে মাথা সি সি শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥

ইটো দুই ৰূপক কৃষ্ণৰ যিটো দেখে।

চক্ষু বুলি তাকেসে মহন্তসবে লেখে ॥”

(বহুৱালী, ৫২৭)।

ইয়াত ভক্তকে প্ৰতিমাৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে। প্ৰতিমা পূজা নিন্দা নকৰিলেও মহাপুৰুষে প্ৰতিমাপূজাৰ ব্যৱস্থা কৰা নাই। কোনো সত্ৰতে মহাপুৰুষে প্ৰতিমা স্থাপন কৰা নাই। বৰদোৱা যদিও মাটিৰ তলত পোৱা বিষ্ণু-মূৰ্ত্তি প্ৰতিস্থা কৰিছিল আন কোনো ঠাইতে তেনে কৰা নাই। বিষ্ণুৰ প্ৰতিমা ভকতক হে সেৱা কৰিব কৈছে।

[২০৫ পৃঃ ১২ দঃ] মহাভাগৱত—উপনিষদে কয় :—

যন্তু সৰ্ব্বানি ভূতাত্মাত্মেন্নানুপশ্ৰুতি।

সৰ্ব্ব ভূতেষু চাত্মানং ততো ন ৱিজুগ্মসতে ॥”

(ঈশোপনিষদ, ৬)

অৰ্থাৎ যিলোকে চৰাচৰ বিশ্বক পৰমেশ্বৰত দেখে, আৰু সকলো জুজকে সৰ্ব্বসাক্ষী পৰমেশ্বৰত দেখে তেওঁ পাপ আচৰিব নোৱাৰে।

ভাগৱত আৰু ভকতৰ অৰ্থ একে।

[২০৬ পৃঃ] সাধু—মাধৱদেৱ পুৰুষে কৈছে :—

“বিষয়ৰ ভোগক এড়িয়া যিটো জন।

পৰম শ্ৰদ্ধায়ে ভজে কৃষ্ণৰ চৰণ ॥

তাকেসে বুলিয় সাধু লৈয়োক প্ৰমাণ ॥”

(বহুৱালী, ১২১-২)

[২১০ পৃঃ] সাধুসঙ্গ—সাধুসঙ্গই ভগৱন্তক যেনে বশীভূত কৰে যোগ, জ্ঞান, বেদাধ্যয়ন, তপস্যা, দান আদিয়ে তেওঁক তেনে বশ কৰিব নোৱাৰে *। সাধু-সঙ্গ নহলে ভক্তি নহয়। সাধু-সঙ্গ মোক্ষতো অধিক। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও কয় :—

“পশুপক্ষী বৃক্ষ গৰু গোপিকা প্ৰভৃতি।

সংসঙ্গ লভিয়া কৰে আমাত গীৰিতি ॥

এতেকে কৃতীৰ্থ হৈয়া পাইলে মোক সুখে ।
মহাস্তানীসকলে নপাৱে যাক দুখে ॥”

(বদ্বায়লী ২৭৭-৮) ।

আকৌ, “জীৱন্ত ঈশ্বৰ কৃষ্ণ ভকতৰ গুণ ।
তাহান পৰম কৃপাবস কল্পতক ॥
তাহাৰ উত্তম ফল সংসঙ্গ প্ৰধান
ভাগৱত শাস্ত্ৰে অভিপ্ৰায় এহিমান ॥”

(তথা, ২৯৬১)

আকৌ, “অগ্নি মাত্ৰ সাধু সৱা কৰিলি সাক্ষাত ।
এতেকতে মোত দৃঢ় মতি হৈল জাত ॥”

(তথা, ৩০০ । কৃষ্ণৰ উক্তি) ।

আকৌ, “ভগৱন্ত বাক্য থওঁ সংহৰি সম্প্ৰতি
স্বৰ্গাদিতো কৰি শ্ৰেষ্ঠ সাধুৰ সঙ্গতি ।”

(বদ্বায়লী, ৩০২) ।

আকৌ, “কৃষ্ণ-পদযুগ মাত্ৰ যাহাৰ আশ্ৰয় ॥
তাৰা সবে মহামুনি পৰম মহন্ত ।
সন্নিধি মাত্ৰকে সঙ্গো পৱিত্ৰ কৰন্ত ॥”

তথা, ৩০৫) ।

আকৌ, “কৃষ্ণ যশে যাহাৰ শোধিত ভৈল চিত্ত ।
তাসম্বাৰ সঙ্গৰ মহিমা বিপৰীত ॥”

(তথা, ৩৭২) ।

শূন্য, “সাধু সমস্তৰ অমুগ্ৰহ ব্যতিৰেক ॥
ভগৱন্ত ঈশ্বৰক জানন দুৰ্লভ ।
অন্ত কোন সাধনত নাহিকে শুলভ ॥”

(বদ্বায়লী, ৪০০) ।

আকৌ, “সন্তৰ আশ্ৰয় পাইলে সেহিমতে
 ত্ৰিতয় কাৰ্য্য সাধয় ।
 গুচে কৰ্ম্ম জড় অজ্ঞান আন্ধাৰ
 আৱৰ সংসাৰ ভয় ॥

(তথা, ৪৩৮) ।

পুনঃ, “সন্ত সূৰ্য্য যাব ভৈলন্ত প্রকাশ
 কি কৈবো ভাগ্য তাহাৰ ।
 সগুণ নিগুণ ভকতি প্রকাশে
 প্রকাশে চক্ষু অপাৰ ”

(তথা, ৪৪১) ।

[২১৪ পৃঃ] চাৰি বস্তু একে—নাম, দেৱ, গুণ, ভকত — এই
 চাৰি বস্তুৱে ভগৱন্তক নিৰ্দেশ কৰে ।

[২১৪ পৃঃ] নাম—মাধৱদেৱ পুৰুষোত্তম কয় :—

“আপোন নামৰ সঙ্গ নছাড়ন্তু হৰি ।
 যেই নাম যেই হৰি জানা নিষ্ট কৰি ॥”

(নামঘোষা, ৫১৪) ।

আকৌ, হে গ্ৰাণ বধুপতি বাম বাম বাম বাম বাম
 তোমাত কৰিয়া তযু গুণ নাম চাৰ ।”

(নামঘোষা, ৬৩৭ । । *)

[২১৪ পৃঃ] গুণ—গুণক জগৎৰ নিচিনা দেখিবা † । সুমঙ্গল
 জিজ্ঞাসু মানুহৰ পক্ষে শব্দ-ব্ৰহ্মৰ পৰগামী আৰু পৰব্ৰহ্মত নিমগ্ন গুণক
 অৰণ লোৱা উচিত ‡ ।

কবীৰ চাহাবে কয়—“গুণ গোবিন্দ হৌ এক হয় ।” অৰ্থাৎ, গুণ

* বাম স্বস্তোমিকং নাম যদ্বৈতং নবন্তৰং ।

বিনাপি সেতুনিৰ্মাণমপাৰ ভৱসাগৰম ॥—বামায়ণ ।

† ভগৱৎ, ১১।১৭।২৩

‡ ভগৱৎ ১১।৩।২১

আৰু গোবিন্দ একে । আন ঠাইত তেওঁ কৈছে :—“সংগত হুৰ
ভমাম” অৰ্থাৎ সংগত সকলো বৰমে জ্যোতিৰ্ময় ।

[২১৫ পৃঃ] ভকত—বিষ্ণু আৰু বৈষ্ণৱ একো পাৰ্থক্য নাই ।
মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে কৈছে :—

মোহোৰ হৃদয় নিষ্ঠে জানিবা ভকত ।
ভকতৰো হৃদয় মইসে সাৰে সাৰ ।
মই বিনে অনুমাত্ৰ নজানন্তু আৰ ।
মই ভকতত পৰে নজানোহো আন ।
কৰো ৰাত্ৰি দিনে মাত্ৰ তাসম্বাক ধ্যান ॥”

(বঙ্গাবলী, ৩২৮-৯) ।

অগ্ৰে, “মহন্তে সহিতে অনুমাত্ৰ মোৰ
নাহিকে জানা গুপ্তৰ ।

হেন জানি নৰে মহন্তৰ সন্তে
কৰোক মোত ভকতি ॥” (বঙ্গাবলী, ৪৪২)

[২১৭ পৃঃ] ভাগৱত-ধৰ্ম বা একশৰণ-ধৰ্ম—মহা-ভাগৱতত
আছে :—

“দেৱবিভূতাপ্তনৃণাং পিতৃণাং
ন কিস্কৰো নায়মৃগীচ ৰাজন্ ।
সৰ্ব্বাশ্বনা যঃ শৰণং শৰণ্যং
গতো মুকুন্দং পৰিহৃত্য কৰ্ত্ত্বম্ ॥ (ভাগ, ১১।৫।৪১) ।

অৰ্থাৎ, যোনে কৰ্ম ত্যাগ কৰি কায়-মন-বাক্যে শৰণাগতপালক
মুকুন্দৰ চৰণত শৰণ লৈছে, তেওঁ দেৱতা, ঋষি, প্ৰাণী, কুটুম্ব, মনুষ্য আৰু
পিতৃসকলৰ কিস্কৰ বা ঋণী নহয় । এইটো একশৰণ ধৰ্মৰ চিন ।

আকৌ, মানুহে যেতিয়া সকলো কৰ্ম পৰিত্যাগ কৰি মোতে আত্ম-
সমৰ্পণ কৰি মোৰ কৰ্ম কৰিবলৈ ইচ্ছুক হয়, তেতিয়া নিশ্চয় অমৃতত্ব
লাভ কৰি মোৰ লগত এক হবৰ যোগ্য হয় * ।

মহাপুরুষ মাধরদেবেও কৈছে :—

“তপ জপ যজ্ঞ দান ব্রত সদাচার ।
ধন জন গৃহ পুত্র ভার্য্যা আপোনার ॥
সমস্তকে শুদ্ধভারে অপিব কৃষ্ণত ।
ইহাকে বোলয় মহা ধর্ম-ভাগরত ॥”

(বদ্বারলী, ১৮৪-৮৫)

[২২৩ পৃঃ] একশবণ বা নাম ধর্ম্যৰ যুল—গীতা মাহাত্ম্যত
আছে :—

“সর্বোপনিষদো গারো দোক্ষা গোপাল নন্দনঃ ।
পার্থো বৎসঃ সুধীর্ভোক্তা দুষ্কঃ গীতামৃতং মহৎ ॥

(গীতা মাঃ, ৫)

অর্থাৎ,

সকল উপনিষদে দেখু দোক্ষা ভৈল তার নন্দ-সুত
তার বৎস ভৈল কুন্তী-সুত ধনঞ্জয় ।
দুষ্ক ভৈল মহা গীতামৃত কৃষ্ণ চরণে দিয়া চিত্ত
সুবুদ্ধি সকলে সন্তোষে পান করয় ॥”

(নামঘোষা, ৬৬৭)

মাধরদেব পুরুষে আকৌ গাইছে :

“একেখানি মাত্র শাস্ত্রনিষ্ঠ দৈবকীনন্দনে কৈল যাক
দেবো এক মাত্র দৈবকী দেবীর সুত ।
দৈবকী পুত্র পদ-সেৱা কর্মো এক এহিমনে মাত্র
মন্ত্ৰো এক তান নাম মাত্র অদভূত ॥”

(নামঘোষা, ৬৬৪)

আকৌ,

“ভাবত পুবাণ আদি যত প্রকাশ করয় নানা মত
যত মহাজন সরব সভা মধ্যত ।

পৰম আনন্দ বসময়

কোটি সূৰ্য্য সম প্ৰকাশয়

মহাভাগৱত নোহস্ত যাৱে বেকত ॥”

(নামঘোষা, ৬৮৩)

[২২৭ পৃঃ] দেৱ-ধৰ্ম্ম-- দেৱ-ধৰ্ম্ম (দেৱ-দেৱীৰ উপাসনা)
মায়াময় তেনে ধৰ্ম্ম এৰি এক ভগৱন্তক তজ্জাই সংসাৰ তৰণৰ অতি
সুগম উপায় । মহাপুরুষ মাধৱদেৱে কৈছে :—

(১) “তুমিসি পৰম আত্মা শৰণ-দায়ক ।

ব্ৰহ্মাদি দেৱৰো পৰম নায়ক ॥

(বত্সাৱলী, ১১৭৭)

১ । “কৃষ্ণক এড়িয়া কৰে আশ্ৰয় অনাক ।

নাহি মূঢ়মতি আৰ তাহাৰ সমান ॥”

(বত্সাৱলী, ১১৬৬)

২ । “স্বভাৱে ঈশ্বৰ কৃষ্ণ দেৱ সৰ্বোত্তম ।

নাহি আন ধৰ্ম্ম তান ভকতিক সম ।”

বত্সাৱলী, ২৫০)

[২৩১ পৃঃ] বিধি-নিষেধ—বিধি আৰু নিষেধ এই উভয়েই
ঈশ্বৰৰ আজ্ঞা-ৰূপ বেদ আৰু সেই বেদো বিধেয় আৰু নিষিদ্ধ কৰ্ম্মৰ গুণ-
দোষ অপেক্ষা কৰে * ।

[২৩৪ পৃঃ] উপদেশ, ২ দফা—এই উপদেশত দাস্তিক আৰু
শঠত ধৰ্ম্মৰ তত্ত্ব কবলৈ নিষেধ কৰিছে । উপনিষদতো জেনে ;
যেনে,

“বেদান্তে পৰমং গুহ্যং পুৰা কৰ্ণে প্ৰচোদিতম্ ।

নাপ্ৰশান্তায় দাতব্যং নাপুত্ৰায় শিশ্যায় বা পুনঃ ।”

“যন্ত দেৱে পৰা ভক্তি যথা দেৱে তথা গুবো ।

তস্মৈতে কথিতা হৰ্যঃ প্ৰকাশতে মহাত্মনঃ ॥

(শ্বেতাশ্বতৰ উঃ, ৬।২২-২৩)

অৰ্থাৎ, অতি প্ৰাচীন কালত বেদান্ত উপনিষদত জ্ঞানীসকলে ঈশ্বৰ সম্বন্ধে যি গুহ্য কথা কৈ গৈছে তাক যাৰ লোভাদি নিবৃত্তি হোৱা নাই তেনে লোকত, অপুত্ৰকত বা যাৰ কোনো শিষ্য হোৱা নাই বা যাক কোনোও গুৰু বোলা নাই বা যোনে কাৰো শিষ্য হোৱা নাই তেনে লোকক নিদিব। কিন্তু যাৰ ঈশ্বৰত পৰম ভক্তি আৰু ঈশ্বৰত যেনে গুৰুতো তেনে ভক্তি আছে—এই উপনিষদত কথা তেনে ভকতৰ হৃদয়ত প্ৰকাশ পায় আৰু হৃদয়ত জ্ঞান উৎপন্ন কৰে।

[২৩৯ পৃঃ] জাতিভেদ—মহাপুরুষ শঙ্কৰদেৱে ধৰ্ম বিলাওঁতে জাতিভেদ উঠাই দিছিল। সকলো সত্ৰতে জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে ভকত সকলৰ প্ৰবেশাধিকাৰ আছিল। গাৰো, ভোট, যবনেও তেৰাৰ ধৰ্ম ধৰি আতাৰ শ্ৰেণীলৈ উঠিব পাৰিছিল। যবন চান্দসাঁইও তেৰাৰ নাম-ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি পবিত্ৰ হৈছিল * ;

ভাৰতৰ আন আন বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়েও অস্পৃশ্যতা বৰ্জন কৰা দেখা যায়। দক্ষিণ ভাৰতৰ বিখ্যাত বৈষ্ণৱ শিৰোমণি বাৰজন আল-ৱাৰৰ ভিতৰত নাম-আলৱাৰেই প্ৰধান আছিল। তেওঁ জাতত শূদ্ৰ আছিল। জাতত শূদ্ৰ হলেও তেওঁ নীচ কুলীয়া বুলি কেতিয়াও মনত দুখ কৰা নাছিল। এই বাৰজন সিদ্ধৰ মাজত যোগীবাহ নামে আন এজন আছিল “পাৰেয়া” (অস্পৃশ্য চণ্ডাল)। সেই দেখি তেওঁ সাধাৰণ ঘাট এৰি নিজে এটি ঘাট কৰি তাতে স্নান কৰিছিল আৰু বিখ্যাত বঙ্গনাথ মন্দিৰৰ ওচৰলৈ যাবলৈ সাহ নকৰিছিল। কিন্তু তেওঁ এনে একান্ত ভকত আছিল যে এজন ব্ৰাহ্মণ যোগীয়ো তেওঁক কান্ধত তুলি লৈ গৈ বঙ্গনাথৰ মন্দিৰৰ ভিতৰত নমাই দিছিল। শ্ৰীৰামানুজাচাৰ্য্যই এই আলৱাৰসকলৰ ধৰ্মকে শিক্ষা কৰি প্ৰচাৰ কৰিছিল।

[২৪২ পৃঃ] প্ৰাণী-উপকাৰ—প্ৰাণী উপকাৰ এটি মহৎ ধৰ্ম। দখীচি ঋষিয়ে দেৱতাৰ উপাকাৰৰ অৰ্থে নিজৰ প্ৰাণ ত্যাগ কৰিও নিজৰ হাব দান কৰিছিল।

[১৪৩ পৃঃ] **প্ৰাণী-হিংসা**—মহাপুৰুষৰ প্ৰৱৰ্ত্তিত ধৰ্ম্ম অহিংস।
তাত বলি বিধান নাই। মহাত্মা কবীৰে প্ৰাণী হিংসা নিন্দা কৰিছে।
যেনে,—

১। সাধো পাঁড়ে নিপুণ কসাই

বকৰী মাৰ ভেড়কো ধাৰে, দিলমে দৰদ নাই।

অৰ্থাৎ, হে সাধু! পুৰোহিত বৰ নিপুণ কসাই। ছাগলী মাৰি
ভেড়ালৈ দৌৰে, চিন্তিত অলপো দয়া নাই।

২। একাদশী নিৰ্জ্জল বহৈ, ভগতা শুনে পুৰাণ।

বকৰা মাৰি মাংস কৈ ভোজন, ঐ সে চতুৰ সুজ্ঞান।

অৰে নিপট চণ্ডাল মহাপাপী অপৰাধী।

বিনা দয়া অন্তান কায়া, কাঁহে নহি সাধী।

অৰ্থাৎ, একাদশীত নিৰ্জ্জল উপবাস কৰিছা, ভাগৱত পুৰাণ পঢ়িছা,
কিন্তু ছাগলী মাৰি মাৰি মাংস খাইছা। হেৰ নিষ্ঠুৰ মহাপাপী অপৰাধী
চণ্ডাল! তই দয়াৰ সাধনা নকৰ কেলৈ?

(৩) অপনে স্নাতকে মুণ্ডন কৰাৰে, চুৰা লগন ন পাইৰে।

অজয়া কৈ চিংগনা ধৰ মাৰে, তানকো দয়া ন আৱৈ ॥

অৰ্থাৎ, নিজৰ ল'ৰাৰ মূৰ কামাওঁতে কিমান সাৱধান, যেন দ্বুৰে
নাকাটে। কিন্তু ছাগলী পোৱালীক ধৰি মাৰে, তালৈ অলপো দয়া
নাহে।

[২৪২ পৃঃ] **সত্য**—মহাপুৰুষৰ ধৰ্ম্ম সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।
সত্যই মানুহক উচ্চ আৰু অসত্যই নীচ কৰে।

[২৫২ পৃঃ] **সুৰাপান**—মাদকতা বৰ্জন অসমৰ এক শৰণ ধৰ্ম্মৰ
মূল-নীতি।

[১০১ পৃঃ] ১নং ফকৰা, “সাত পুৰুষত নাই গাই”—
যেনেকৈ কোনো কালে গাই নৰখা লোকে অজ্ঞতা হেতু কঁৰীয়াৰ
পৰিবাৰে চালনি লৈ গাই খীৰাবলৈ গৈ গাখীৰ ধৰিব নোৱাৰে, সেইদৰে

কেতিয়াও ভক্তি নথকা লোকে বিষয়ত আসক্ত থাকি ঐকান্তিকতা এৰি ভক্তিত ধৰিলে সি ফলৱতী নহয়।

(শান্তিজ্ঞান বন্ধাৰ সময়ত ব্ৰাহ্মণে শান্তি দিব নোৱাৰাত এই কথা উঠিছিল)। অথবা, গো পদে বেদকো বুজায়। উপৰি সাত জন্মত বেদ নেদেখা আৰু বেদৰ তত্ত্ব বুজি নোপোৱা জীৱে এই জন্মতে গুৰুৰ কৃপা বিনে পৰমাৰ্থ তত্ত্ব জানিব নোৱাৰে।

[১৬৪ পৃঃ] ২নং ফকৰা, সুকাজত বিকাজ হল—যেনেকৈ প্ৰহ্লাদ মাকৰ গৰ্ভত থাকোঁতে নাৰদে দিয়া তত্ত্ব-উপদেশ মাকৰ কোনো কামত নাছিল, কিন্তু পুত্ৰ প্ৰহ্লাদে দিৱ্যজ্ঞান লাভ কৰিলে, সেই দৰে তত্ত্ব-উপদেশ অপাত্ৰক দিলে কোনো ফল নহয় ; কিন্তু উপযুক্ত পাত্ৰত পৰিলে তাৰ ফল ধৰে।

[২৬৪ পৃঃ] ৩নং ফকৰা, এডালি বুদ্ধেই আছে জগতকে জুৰি—গীতাত আছে :—

উৰ্দ্ধমূলমধঃশাখমম্বথং প্ৰাহুৰব্যয়ম্।

ছন্দাংসি যন্ত পৰ্ণানি যন্তংবেদ স বেদৱিৎ ॥”

(গীতা, ১৫।১)

অৰ্থাৎ এই সংসাৰৰূপ আহঁত গছৰ মূল ওপৰৰ ফালে আৰু শাখা তলৰ ফালে ; ই অব্যয় আৰু কৰ্ম্মকাণ্ডৰূপ বেদ ইয়াৰ পাত। যোনে এইটো জানে তেঁৱে বেদবেত্তা।

ফকৰাৰ অৰ্থ এই :—এক পৰম ব্ৰহ্মই জগতক ব্যাপি আছে তাৰ ভৰি সকলোৰে ওপৰত আৰু শাখা-প্ৰশাখা (জীৱ-জগৎ) তাৰ তলত আশ্ৰয় লৈ আছে ॥

[২৬৪ পৃঃ] ৪নং ফকৰা, বালিত পাৰলে কণি—যেনেকৈ কাছই বালিত কণি পাৰি থৈ এৰি আহে আৰু সেই কণিৰ পৰা পোৱালী জগি পিচত আহি পানীত পৰে, কিন্তু মাকৰ লগ নাপায়, সেইদৰে ছুজনা গুৰুৱে উজনি অসমত এক শৰণধৰ্ম্মৰ বীজ সিঁচি

ভটিয়াই আহিল। পিচত আৰু উজনি অসম, তাৰ প্ৰজা আৰু শিষ্যৰ
লগত চিনাচিনি নহল।

[২৬৫ পৃঃ] ৫নং ফকৰা, পঢ়ি শুনি নাপায় তং—বহুত
মাছত বগলি কণা—কথা সকলোৱে জানে। কাণী বগলীয়ে বহুত
মাছ দেখিলে—ইটো ধৰিম নে সিটো ধৰিম কৰোঁতে যায়, মাছ ধৰিব
নোৱাৰে। সেই দৰে বহুত শাস্ত্ৰ পঢ়ি বৰ পণ্ডিত হলেও প্ৰকৃত জ্ঞান
অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মা ৰতি নহলে ভক্তি নহয়।

[২৬৫ পৃঃ] ৬নং ফকৰা, উলুৰ চৰ্চৰি নদীৰ মোচৰ—এজনী
বুঢ়ীৰ ব্ৰহ্মাৰে দিয়া সিধা-ভোজনত গুৰুজন সন্তুষ্ট হৈছিল। তাকে দেখি
সঙ্গতিপন্নলোক কিছুমানে আবশ্যৰেবে তেওঁক সিধা-ভোজনি দিলে।
জাত তেওঁ সন্তুষ্ট নহল আৰু তাৰ প্ৰশংসাও নকৰিলে।

তাৰে এই ফকৰা :—

উলুত জুই লাগিলে চৰচৰি শব্দ হয়, কিন্তু ছাইত একো নাথাকে।
আকৌ, নদীৰ মোচৰত পানীৰ বেগ বেচি যেন দেখি, কিন্তু বাস্তবিক
পানীৰ বেগ সমানেই। সেইদৰে নিকাম ভক্তিত সিদ্ধি লাভ হয় ;
বাহ্যিক আড়ম্বৰ দেখাই কামনাযুক্ত ভক্তিত সিদ্ধি নহয়।

(তীৰ্থ ভ্ৰমণৰ কথা)

[২৬৫ পৃঃ] ৭নং ফকৰা, বুজাক বুজাবা ইঙ্গিতে
আকাৰে চতুৰ লোকে ইঙ্গিত দিলেই কথা বুজে, কিন্তু অবুজনক গাত
ছথ পোৱাকৈ বুজনি দিলেহে বুজি পায়।

মাধৱদেৱ পুৰুষে পিতৃভূমি বাঙালৈ যাওঁতে বাটত কাকত-কুটাত
মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱক লগ ধৰি তেওঁৰ অভিপ্ৰায় ব্যক্ত কৰিছিল।
তেতিয়া শঙ্কৰদেৱে তেওঁক কৈছিল যে তেওঁৰ অভিপ্ৰায় ফলৱতী নহব।
তথাপি তেওঁ বাঙালৈ গৈছিল। তাত জ্ঞানী সকলে সাংসাৰিক বহুত
কথা শুধিছিল, কিন্তু ধৰ্ম্মৰ বিষয়ে একাধাৰ কথাও নুলিয়ালে। তেওঁ
মনত ছথ পাই ফিৰি আহোঁতে মহাপুৰুষে এই ফকৰা মাতিছিল।

[২৬৫ পৃঃ] ৮নং ফকৰা, এক ধানৰ এক চাউল—যেনেকৈ

একে ধানৰ একে বকমৰ চাউল হলেও বান্ধনীৰ দোষত ভাত বেলেগ বেলেগ হয়, তেনেকৈ এক পৰম-ব্ৰহ্মৰ সৃষ্টি জীৱ-জগৎ প্ৰকৃত জ্ঞান নথকা গুৰুৰ দোষত জীৱ-জগতৰ জ্ঞানত আউল লাগে অৰ্থাৎ প্ৰকৃত জ্ঞান নহয়।

[২৬৫ পৃঃ] ১নং ফকৰা, নামক নামে ভজে, নামক নামে যজে, নামক নামে কৰে সেৱ—ঈশ্বৰৰ নাম ঈশ্বৰৰ অংশী ভকতে ভজে, যজে আৰু সেৱা কৰে। নিজ অৰ্থাৎ ঈশ্বৰৰ নাম লৈয়েই জীৱ মুক্তি পায়। এই তত্ত্ব সকলোৱে নাজানে।

[২৬৫ পৃঃ] ১নং ফকৰা, সাগৰে নাগৰ, নাগৰে সাগৰ, সাগৰক গিলিছে মাছে—আচৰিত হলেও সঁচা যে, দ সাগৰো ওখ ভূমি হৈ নগৰত পৰিণত হয় আৰু সেইদৰে ওখ ভূমি বা নগৰো সাগৰত তল যায়, যেনে দ্বাৰকা। আকৌ সাগৰত থকা মাছেও সাগৰক গিলি পেলায় যেনে,

“নধৰিল সাগৰে তোমাৰ নংস্য কায়া।”

এডাল নলেৰে কেতিয়াও এটা ডুলি সাজিব নোৱাৰি। এডাল নলৰ নটা ডুলি কৰাতো তাৰ একখণ্ড বাকী থকাটো ওপৰোক্ত কথাৰ দৰে অতি আচৰিত। কিন্তু আচলতে ইয়াত আচৰিত হ'বলগীয়া একো নাই, কিয়নো একভক্তিৰ নটা প্ৰকাৰ আছে। সেয়ে কিন্তু যথেষ্ট নহয়। ভক্তিৰ প্ৰধান খণ্ড হৈছে অব্যভিচাৰিণী বা নিকাম অংশ।

—ঃ সমাপ্ত :—

বাণীৰ পৰিশিষ্ট

১। বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম—বিষ্ণুৰ ভজনা যি ধৰ্মৰ প্ৰতিপাদ্য সেয়ে বৈষ্ণৱ ধৰ্ম। “বৈষ্ণৱ”ৰ উল্লেখ প্ৰথমে মহাভাৰতত পোৱা যায় :—

“অষ্টাদশ পুৰাণানাং শ্ৰৱণাদ্ যৎফলং ভৱেৎ।

তৎফলং পৰমাপ্নোতি বৈষ্ণৱো নাত্ৰ সংশয়ঃ ॥

(মহাভাৰত, ১৮।৬।২৭)।

“ওঁঠৰ পুৰাণ শুনিলে যি ফল হয়, বৈষ্ণৱে মহাভাৰত শুনিও সেই ফল পায়, সন্দেহ নাই ॥”

বিষ্ণুৰ নাম বেদতো পোৱা যায়। ঋগ্বেদ, ১ম, ২২ আৰু ১৫৪ সূক্ত, ৭ম, ৩৯ আৰু ৯৯ সূক্ত আৰু ১০ম, ৬৫ আৰু ১৪১ সূক্ত ; অথৰ্ববেদ ১১শ অম্বুৱাক ।। ইবিলাকত বিষ্ণুক সূৰ্য্য দেৱতাৰ এক ৰূপ বোলা হৈছে। বিষ্ণু দেৱতা ইন্দ্ৰৰ সমান এজন যোদ্ধা ; কিন্তু ইন্দ্ৰতকৈ ডাঙৰ নহয়। ব্ৰাহ্মণ যুগত কেতিয়াবা বিষ্ণুক দেৱতাসকলৰ জুৱৰী—“দেৱানাং দ্বাবপঃ” (ঐতঃ ব্ৰাঃ ১।৩০) বোলা হৈছে ; কৰবাত আকৌ দেৱতাসকলৰ মাজত প্ৰধানো বুলিছে :—

“স দেৱানাং শ্ৰেষ্ঠোত্তমঃ। তস্মাৎ আত্মবিষ্ণু দেৱানাং শ্ৰেষ্ঠ ইতি।” (শতপথ ব্ৰাঃ, ১৪।১।১৫)। ব্ৰাহ্মণ যুগত বেদ বিহিত যাগ-যজ্ঞৰ আৰু কৰ্মকাণ্ডৰ প্ৰশংসা আৰু অনুষ্ঠান অতি বিস্তৃত হয়। সেই যুগত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ বান্ধ বৰ কটকটীয়া হয়। এইবোৰৰ প্ৰভুত্বৰ বিৰুদ্ধে কিছুমান জ্ঞানী ঋষি আৰু ক্ষত্ৰিয় সিদ্ধই থিয় হয়। তেওঁলোকে দেৱ-ধৰ্মৰ প্ৰকৃত তত্ত্ব বিচাৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে আৰু তেওঁলোকৰ আলোচনাবোৰ উপনিষদ নামে গ্ৰন্থবোৰত লিপিবদ্ধ হয়।

বৈদিক যুগৰ শেষ ভাগত তেওঁলোকে উপনিষদবোৰত এটা নতুন ধৰ্ম ব্যাখ্যা কৰে। এই ধৰ্ম বৈদিক কৰ্মকাণ্ডৰ বিৰোধী ; ই হিন্দুধৰ্মৰ দাৰ্শনিক তত্ত্ববোৰলৈহে দৃষ্টি ৰাখে। এই ধৰ্মৰ কাল প্ৰায় ২,৫০০ বছৰ

হব। দেৱ-দেৱীৰ পূজা নিতুল আৰু পৰিপাটিকাৰে কৰি পাৰ্থিৱ জীৱনৰ সুখ আৰু মৰণান্তত স্বৰ্গসুখ লাভ কৰিবলৈ এই ধৰ্মে ইচ্ছা নকৰে, কেৱল পৰমাত্মাৰ লগত জীৱাত্মা সংযোগ কৰি জীৱক জনম-মৰণৰ দুখৰপৰা মুক্ত কৰিবলৈহে শিক্ষা দিয়ে। উপনিষদৰ মতে যাগ-যজ্ঞাদি কৰ্ম একেবাৰে অনাৱশ্যক, জ্ঞানহে পৰম পুৰুষাৰ্থ। [উপনিষদত পৰমাত্মা বা পৰমেশ্বৰেই ব্ৰহ্ম।^১ “ব্ৰহ্ম” শব্দ ঋগ্বেদতো পোৱা যায়। কিন্তু তাৰ তাৰ অৰ্থ প্ৰাণ, উপাসনা বা প্ৰাৰ্থনা।^২ ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত তাৰ অৰ্থ “জগৎ” “বিশ্ব পৱিত্ৰতা”।^৩ উপনিষদত তাৰ অৰ্থ মূল-তত্ত্ব, বিশ্বব্যাপক-পৰমেশ্বৰ।^৪] কঠোপনিষদত “বিষ্ণু”ক ব্ৰহ্মলৈ তুলিছে। যেনে—

“বিজ্ঞান সাবধিৰ্জন্তু মনঃ প্ৰগ্ৰহন্নান্নবঃ।

সোহ্ষৱনঃ পৰমাপ্নোতি তদ্বিক্ষোঃ পৰমঃ পদম্ ॥”

(কঠোপঃ ৩।২)।

“যাৰ বিজ্ঞান সাবধি আৰু মন বশীভূত তেনে লোকে জনম-মৰণৰূপ পথ অতিক্ৰম কৰি সৰ্বোপদ্ৰৱৰ্জিত শাস্ত আনন্দময় ব্ৰহ্মলোক পায়”। (ইয়াত ব্ৰহ্মকে বিষ্ণু বুলিছে।)

ভাৰতৰ ধৰ্ম-বুৰঞ্জীত এইদৰে বিষ্ণুৰ ক্ৰমবিকাশ ঘটিছে।

২। ভাগৱত ধৰ্ম বাণীত ভাগৱত ধৰ্ম কাক বোলে তাৰ ইঙ্গিত দিয়া হৈছে। এই ধৰ্ম কিয়, কোনে, কেতিয়া প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিলে সেই কথা কোৱা উচিত।

এই কথা নিঃসন্দেহে কব পাৰিলে ধৰ্মগুৰু মহাবীৰ আৰু ঈশ্বৰাৱতাৰ গৌতম বুদ্ধৰ প্ৰৱৰ্ত্তিত জৈন আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মবদৰে এই ভাগৱত ধৰ্মও কৰ্মকাণ্ডৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে উদ্ভৱ হ'ল। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বৰ নাৰায়ণীয় খণ্ডত এই ধৰ্মৰ কথা আছে। এই ধৰ্মৰ প্ৰথম প্ৰচাৰকে বৈদিক কৰ্মকাণ্ডৰ দেখাদেখিকৈ বিৰুদ্ধাচৰণ নকৰি জন-সাধাৰণৰ গ্ৰহণীয় কেইটিমান মত প্ৰচাৰ কৰে। তাৰে প্ৰথম মত হৈছে—অহিংস ধৰ্ম। ধৰ্মৰ নামত প্ৰাণী-হিংসা কেতিয়াও ঈশ্বৰানুমোদিত ধৰ্ম হ'ব নোৱাৰে। ভূত-দয়া ইয়াৰ প্ৰধান অঙ্গ।

মহাভাবতৰ মতে (১২।২৩৬।২৬ আৰু ১২।২৪৬।১০-১১) এই ভাগৱত ধৰ্ম্ম স্বয়ং নাৰায়ণৰপৰা নাৰদ মুনিয়ে পাইছিল। তাৰ আগেয়ে হৰি (ভাগৱৎ) গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণে অৰ্জুনক কৈছিল—(১২।২৪৮।৬২৮)। আন এঠাইত ক্ৰম্বেজয়ৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত বৈশাম্পায়নে কৈছিল যে প্ৰথমে স্বয়ং ভগৱন্তই অৰ্জুনৰ আগত এই ধৰ্ম্ম কৈছিল (গীতাত)। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱেও মহাভাগৱতত সেই কথাকে কৈছে। যেনে—

“কহৌ আৰু ভাগৱত ধৰ্ম্মৰ লক্ষণ ।
বিমৰিবি পূৰ্বত আপুনি নাৰায়ণ ॥
ঋষি মুখে আন ধৰ্ম্ম কৰায়া বেকত ।
কহিলা আপোন মুখে নিজ ধৰ্ম্মমত ॥
যাক জানি মহা সুখে মূঢ়জনো তৰে
অজ্ঞাতি পাতকী যাক জানিলে নিস্তৰে ॥
পৰম ভকতে যাক নিতে কৰে ৰতি ।
সেহি ভাগৱত ধৰ্ম্ম জানিবা নৃপতি ॥

(নিমি নৱসিদ্ধ, ৪৫—৪৭)

মহাভাবত আৰু গীতাৰ ৰচনা কাল সঠিক জনা নাযায়। কাৰো কাৰো মতে মহাভাবতৰ প্ৰথম ৰচনাৰ কাল পূঃ খৃঃ পঞ্চাদশ শতিকা। আন কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তাৰ কাল পূঃ খৃঃ চাৰি শতিকা। কোনো কোনোৱে গীতা ৰচনাৰ কালো পূঃ খৃঃ চাৰি শতিকা বুলি কয়। এতেকে “ভাগৱত” ধৰ্ম্মৰ উৎপত্তি কাল পূঃ খৃঃ চাৰি শতিকা বুলি ধৰিব পাৰি। তাত বাদে পুৰণি খোদিত লিপি কেইখনমানৰ পৰা “ভাগৱত” ধৰ্ম্ম প্ৰচলিত থকা কালৰ সঠিক প্ৰমাণ পোৱা যায়। বেচ নগৰত পূঃ খৃঃ দুই শতিকাত উন্মোচিত এডাল পতাকা-দণ্ড পোৱা গৈছে। তাৰ ওপৰত এটা গৰুড়ৰ মূৰ্ত্তি আছে আৰু তাক “বামুদেৱ” লৈ শ্ৰদ্ধা জনাবলৈ পোতা হৈছিল। এই দণ্ড গ্ৰীচৰ ৰজা ভাগৱৎ এষ্টিয়াস্কিচৰ প্ৰতিনিধি হেলিওদৰচে পুতিছিল।

ইয়াৰ কিছুকাল আগৰ ঘোছলিত এখন শিলৰ দেৱালত (প্ৰাচীৰত)

খোদিত লিপিৰপৰা জনা যায় যে, “বাম্বুদেৱ”ৰ ভায়েক ভাগৱৎ সঙ্কৰ্ণৰ পূজাৰ কাৰণে সেই প্ৰাচীৰ উঠোৱা হৈছিল।

এই দুখন আৰু আন দুই তিনিখন খোদিত লিপিৰপৰা জনা যায় যে ভাগৱতসকল বাম্বুদেৱ-কৃষ্ণৰ ভকত আছিল আৰু বাম্বুদেৱ-কৃষ্ণৰপৰা ভাগৱত ধৰ্ম্মৰ উদ্ভৱ হৈছিল। এই লিপিবোৰ খোদিত হোৱাৰ সময়তে বা তাৰ কিছুকাল পিচতে এই ভাগৱত ধৰ্ম্ম উদ্ভৱ ভাৰতৰপৰা দাক্ষিণাত্যলৈ বিস্তৃত হয়। পাণিনিয়ে (পূঃ খৃঃ চাৰি-পাঁচ শতিকা) তেওঁৰ ব্যাকৰণত এই ধৰ্ম্মক “বাম্বুদেৱ” ধৰ্ম্ম বুলিছে আৰু এই ধৰ্ম্মাৱলম্বী লোকক “বাম্বুদেৱক” আখ্যা দিছে। এই ভাগৱত ধৰ্ম্মক ভক্তি-ধৰ্ম্ম বুলি নিঃসন্দেহে কব পাৰি। এই খোদিত লিপিবোৰৰপৰা আৰু জনা যায় যে এই ভাগৱত ধৰ্ম্ম খৃষ্ট জন্মৰ অন্ততঃ ২০০ বছৰ আগৰপৰা উদ্ভৱ ভাৰতত চলিছিল।

(ক) আলৱাৰ—দাক্ষিণাত্যত আলৱাৰসকলে প্ৰৱৰ্ত্তোৱা ধৰ্ম্ম পূঃ খৃঃ পহিলা শতাব্দীতে চলিত আছিল। এই ধৰ্ম্মাৱলম্বী লোকসকলক “ভাগৱত” বুলিছিল আৰু তেওঁলোক বাম্বুদেৱ কৃষ্ণৰ ভকত আছিল। পিচত খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাত শ্ৰীৰামানুজ আচাৰ্য্যই এই ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰে। দাক্ষিণাত্যৰ বাৰ জন প্ৰধান আলৱাৰৰ নাম জনা যায়। তামিল আলৱাৰ শব্দৰ অৰ্থ—যিসকলে বাম্বুদেৱ-কৃষ্ণৰ ভক্তিত ডুবগৈ আছে তেনে সিদ্ধ। আলৱাৰসকলৰ মাজত পুৰুষ-স্ত্ৰী আদি সকলো জাতৰ মানুহ আছিল। বাণীৰ টোকাতে ইয়াৰ আভাস দিয়া হৈছে। ওপৰোক্ত বাৰজন আলৱাৰে “তামিল বেদত” বা “বৈষ্ণৱপ্ৰৱন্ধ”ত সংগৃহীত ৪০০০ (চাৰি হাজাৰ) গীত ৰচিছিল। তাৰে ১০৭টি গীত অণ্ডাল নামে তিৰোতা আলৱাৰ এগৰাকীৰ ৰচিত *। তেওঁলোকে নাৰায়ণক প্ৰধান উপাস্য দেৱতা বুলি মানে। বেদৰ তত্ত্ববোৰ তেওঁলোকে মাগু কৰে, অৱতাৰৰ মাজত শ্ৰীকৃষ্ণকে পূৰ্ণ অৱতাৰ বুলি নিৰ্দেশ কৰে আৰু তেওঁক

---

* এই শাস্ত্ৰৰ অপৰ নাম “তামিল বেদ” বা “দ্ৰাৱিড় আৱাৰ।”

সেৱা কৰিবলৈ আৰু তেওঁৰ নাম-কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে।
আলৱাসকলৰ স্থান মহাভাগৱতত এনেদৰে নিৰ্দেশ কৰিছে :—

কৃতাদিষু প্ৰজা বাজন্ কলারিচ্ছন্তি সংভৱম্।

কলৌ খলু ভৱিষ্যন্তি নাৰায়ণপৰায়ণাঃ ॥

কচিৎ কচিৎমহাবাজ্ দ্ৰাবিড়েষু চ ভূৰিষাঃ।

তাম্ৰপণী নদী যত্র কৃতমালা পয়স্বিনী ॥

কাৰেৰী চ মহাপুণ্যা প্ৰতীচী চ মহানদী।

যে পিবন্তি জলং তাসাং মমুজা মমুজেশ্বৰ।

প্ৰায়ো ভক্তা ভগৱতি বাসুদেৱেহমলাশয়াঃ ॥

(ভাগঃ—১১।৫।৩৮-৪০)

অৰ্থাৎ “হে বাজন্! সত্যাদিৰ লোকসকলে কলিত জন্ম ধৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে। হে মহাবাজ! কলিত কোনো কোনো ঠাইৰ লোকসকল নাৰায়ণ পৰায়ণ হব। য’ত তাম্ৰপণী, কৃতমালা, পয়স্বিনী, কাৰেৰী, মহাপুণ্যা, প্ৰতীচী আৰু মহানদী প্ৰৱাহিত হয়, সেই দ্ৰাবিড় দেশত বহুত হৰিভক্ত হব। যিসকল লোকে এইবোৰ নদীৰ পানী খায়, তেওঁলোক প্ৰায়ে ভগৱন্ত বাসুদেৱৰ প্ৰতি ভক্তি সম্পন্ন হয় আৰু তেওঁলোকৰ অন্তৰ শুদ্ধ হয়।”

সেইকালত কেৱল উত্তৰ ভাৰত আৰু দাক্ষিণাত্যতহে এই ভাগৱত ধৰ্ম প্ৰচলিত আছিল এনে নহয় কামৰূপ দেশতো চলিছিল। নগাঁও জিলাৰ বৰগঙ্গাত পোৱা এখন শিলালিপিৰ পৰা জনা যায় যে—খৃষ্টীয় ৫৫৩-৫৫৪ চনত মহাৰাজাধিৰাজ ভূতি বৰ্ম্মন এজন পৰম ভাগৱত আছিল (“স্বস্তি ত্ৰীপৰম দৈৱত পৰম ভাগৱত মহাৰাজাধি-ৰাজাশ্বমেধাযজিন্ ত্ৰীভূতিবৰ্ম্মণ্য পাদানাম্ সং ২০০ ৩০ = ২৩৪”)।

এই ভাগৱত ধৰ্মৰ আলোচনা আৰু তৰু দুখন ধৰ্ম শাস্ত্ৰত পোৱা যায়—ভগৱদ্গীতা আৰু ভাগৱত পুৰাণ। এই দুখন শাস্ত্ৰৰ নামেই প্ৰমাণ কৰে যে ইবিলাকৰ বিষয় বস্তু “ভাগৱত ধৰ্ম”। দুজন শতকৰে

ভাগৱত পুৰাণক মহাভাগৱত বুলিছে। মহাভাগৱতৰ অৰ্থ বাণীত পোৱা যায়। আলৱাৰসকলৰো এই দুখন প্ৰধান ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰ।

(খ) নাম ধৰ্ম্ম—বাণীত নামধৰ্ম্মৰ কথা আছে। মহাপুরুষ শঙ্করদেৱে এই ধৰ্ম্মক “নামধৰ্ম্ম”ও বুলিছে :—

ঘোষা

কৃষ্ণ সূৰ্য্য ভৈলন্ত উদিত।

নাম-ধৰ্ম্ম কৰিল বিদিত ॥

পদ

সত্যযুগে প্ৰথমত ব্ৰহ্মা আদি দেৱ যত

হৰিনাম কৰিলা গুপ্তত।

কিনো দয়াময় হৰি নামক বেকত কৰি

কলিপাপ কবাইলা লুপ্ত ॥

... ..

মন্ত্ৰ তন্ত্ৰ যন্ত্ৰ যত তপ তীৰ্থ কোটি শত

হৰিনাম অধিক সবাতে।

কিনো ভাগ্য কিনো ভাগ্য হেন হৰিনাম লাগ

পাইলে লোক মুকুত সাক্ষাতে ॥

... ..

পাতক শুকান বন হৰিনাম ছতাশন

ক্ষণেকতে দহি কৰে ছন্ন।

হেন নাম প্ৰচাৰিলা পাতকীক নিস্তাৰিলা

পৰম কৃপালু নাৰায়ণ ॥

দেৱৰো ঈশ্বৰ হৰি তেন্তে মহা যত্ন কৰি

লৱে এক শৰণ সাক্ষাত।

যাব ইচ্ছা মুক্তি পাইবে নলাগে দূৰক যাইবে

আছা হৰি সবাব হিয়াত ॥

আলৱাৰ সকলৰো এই ধৰ্ম্ম ।

৩। এক শৰণ ধৰ্ম্ম—গীতাৰ শেষত ভগবন্ত ধৰ্ম্মই অৰ্জুনক কৈছে :—

সৰ্বান্ ধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মায়েকং শৰণং ব্রজ ।

অহং হ্যং সৰ্ব্বপাপেভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মা শুচঃ ॥

(গীতা ১৮।৬৬)

অৰ্থাৎ, সৰ্ব্ব ধৰ্ম্ম এড়ি এক শৰণ সাক্ষাত ।

সুদৃঢ় বিশ্বাসে সখি লৈয়োক আমাত ॥

নকৰিবা ভয় হেৰা কৰৌ অঙ্গীকাৰ ।

সমস্তে পাপতে মঞি কৰিবো নিস্তাৰ ॥

(প্রথম, ১২০—১২১)

আকৌ, মহাভাগৱতত শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছে :—

এতেকে উদ্ধৱ তুমি তেজা বেদ পশু ।

যিবা জানা শুনা সৱে এড়া আন গ্ৰন্থ ॥

একে মোত মাত্ৰ তুমি লৈয়োক শৰণ ।

নকৰিবা ভয় মঞি কৰিবো বক্ষণ ॥

(একাদশ, ১৮৮)

আকৌ, মহাপুরুষ শঙ্করদেৱে মহাভাগৱতত কৈছে :—

“অন্য দেৱী দেৱ নকৰিবা সেৱ

নাখাইবা প্ৰসাদ তাৰ ।

মূৰ্ত্তিকো নাচাইবা গৃহো নপৰিবা

ভক্তি হৈবে ব্যভিচাৰ ॥

একে কৃষ্ণ দেৱ কৰিয়োক সেৱ

ধৰিয়ো তাহান নাম ।

কৃষ্ণ দাস ছয়া প্ৰসাদ ভুঞ্জিয়া

হস্তে কৰা তান কাম ॥

(দ্বিতীয়, ১২৪—১২৫)

এয়ে এক শৰণ ধৰ্ম্ম ।

কোনো কোনো পাশ্চাত্য আৰু ভাৰতীয় পণ্ডিতে কয় যে কৃষ্ণ বাসুদেৱ আৰু কৃষ্ণ দৈৱকীৰ পুত্ৰ, সামান্য মানৱ মাথোন। উপনিষদৰ মতে কৃষ্ণ-দৈৱকীপুত্ৰই ঘোৰ আজিৰস ঋষিৰ শিষ্য স্বৰূপে জ্ঞান-ধৰ্ম্ম শিক্ষা কৰি তাকেই পৃথিবীত প্ৰচাৰ কৰিছিল। এয়ে এই পণ্ডিত-সকলৰ প্ৰধান যুক্তি। এওঁলোকে কয়, ঘোৰ আজিৰস সূৰ্য্য-উপাসক আছিল; তেওঁৰ শিষ্য কৃষ্ণ দৈৱকী-পুত্ৰও সূৰ্য্য-উপাসক আছিল। ঋগ্বেদৰ বিষ্ণু দেৱতাই সূৰ্য্য। এওঁলোকে ভাবে বেদৰ “বিষ্ণু গোপা”ৰ পৰা ব্ৰজৰ “গোপ (বা গোপাল) কৃষ্ণ” আখ্যান আৰু ঋগ্বেদৰ “বিষ্ণু গোপাই” তেওঁৰ তিনি পদেৰে ব্ৰহ্মাণ্ডক আগুৰা।

“ত্ৰীণি পদা বিচক্ৰমে বিষ্ণুৰ্গোপা অদাভাঃ।

অতো ধৰ্ম্মাণি ধাৰয়ন্” ॥

(ঋক্, ১।২২।১৮)

কথাৰ পৰা বামন অৱতাৰ আৰু বামনে তিনি পদেৰে স্বৰ্গ মৰ্ত্য আৰু পাতাল দখল কৰা আখ্যান ওলাইছে। কিন্তু এইবোৰ মিছা, সাধু কথাহে। এওঁলোকৰ আৰু এটি যুক্তি এই যে, বৌদ্ধ ঘটজাতকত “বাসুদেৱক” এজন ক্ষত্ৰিয় কুমাৰ, সামান্য মানুহ বুলিছে। ঘটজাতকত বাসুদেৱৰ অপৰ নাম কণ্ঠ (কানাই বা কৃষ্ণ)। গ্ৰিয়াৰ্চন, গাৰ্খ, ভন্দ্ৰোদাৰ, ডাক্তৰ ভাণ্ডাৰ্কাৰ আদি পণ্ডিত এই মতৰ পক্ষপাতী।

আনপক্ষে মেক্সমুলাৰ, বাৰ্থ, কেইথ্ মেকডনেল আদি পণ্ডিতে এই মত স্বীকাৰ নকৰে। তেওঁলোকে কয় উপনিষদৰ “কৃষ্ণ-দৈৱকীপুত্ৰ” আৰু মহাভাৰতৰ “কৃষ্ণ-বাসুদেৱ” একে নহয়; প্ৰথম জন মানুহ, দ্বিতীয় জন দেৱতা। যিসকলে উভয়কে একে বুলি কয়, তেওঁলোকে কৃষ্ণ দেৱতাক দেৱত্বপৰা নমাই আনি সামান্য মানুহ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে মাথোন। শ্ৰীকৃষ্ণক মনুষ্য কৰিবলৈ ওপৰোক্ত পণ্ডিতসকলেই চেষ্টা কৰা নাই, গীতাৰ সময়তো তেনে চেষ্টা হৈছিল। আগি পাওঁ :—

“অৱজানন্তি নাং যুতা মানুষীং তনুমাশ্ৰিতম্।

পৰং ভাৱনজানন্তো মম ভূত মহেশ্বৰম্” ॥

(গীতা, ৯।১১)

অৰ্থাৎ, “অবিবেকী মানুহবোৰে মোৰ সৰ্বভূত মহেশ্বৰ স্বৰূপ পৰমার্থ তত্ত্ব নাজানি মোৰ মনুষ্য মূৰ্ত্তিক অৱজ্ঞা কৰে” ।

এই বিষয়ে দুই এটি কথা উল্লেখযোগ্য :—

উপনিষদমতে কৃষ্ণ-দেৱকী পুত্ৰই ঘোৰ অজিৰসবপৰা কেৱল—
“তপোদানমার্জ্জৱং অহিংসা সত্যবচনম্” (ছান্দ, ৩।১৭।৪, অৰ্থাৎ তপ,
দান, সৰলতা, অহিংসা আৰু সত্যবচন) শিকিছিল ; কিন্তু কৃষ্ণ-বাসুদেৱে
কেৱল এই কেইটা নহয়, আৰু বহুত নীতি-ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল যেনে—

“অভয়ং সত্বসংশুদ্ধিৰ্জ্ঞানযোগব্যবস্থিতিঃ ।

দানং দমশ্চ যজ্ঞশ্চ স্বাধ্যায়স্তপ আৰ্জ্জৱম্ ॥

অহিংসা সত্যমক্ৰোধস্ত্যাগঃ শান্তিবপৈশুনম্ ।

দয়া ভূতেশ্বলোলুপ্তং মাৰ্দ্দবং হ্ৰীৰচাপলম্” ॥

(গীতা, ১৬।১২)

অৰ্থাৎ “অভয়, সত্বসংশুদ্ধি জ্ঞান, আৰু যোগত স্থিতি, দান, দম,
যজ্ঞ, স্বাধ্যায়, তপ আৰু আৰ্জ্জৱ (সৰলতা), অহিংসা, সত্য, অক্ৰোধ,
ত্যাগ, শান্তি, অপৈশুন্য, ভূতদয়া, অলোলুপতা মৃদুতা, লজ্জা, আৰু
অচপলতা (এইবোৰ দৈৱী সম্পদ) । অভয়, অহিংসা আদি নীতি
নাস্তিক বৌদ্ধ ধৰ্ম্মৰ প্ৰধান অঙ্গ । গৌতম বুদ্ধই এনে নীতি নিশ্চয় ঘোৰ
অজিৰসবপৰা শিকা নাছিল ।

দেৱকী পুত্ৰৰ নাম দেখিয়ে তেওঁক কৃষ্ণ-বাসুদেৱ বুলিব নোৱাৰি ।
কিমান দেৱকী নামে তিৰোতা আছিল বা থাকিব পাৰে, তাক কোনে
জানে ? তত্ত্বদৰ্শী কেবাজন কৃষ্ণৰ নাম শাস্ত্ৰত পোৱা যায় যেনে, বিশ্বকায়ৰ
পিতা কৃষ্ণ (ঋক্, ১।১১৬।২৩, ১।১।৭।৭), কৃষ্ণ আজিৰস (কোশি:
ব্ৰাহ্মণ ৩০।৯), কৃষ্ণত-হাৰিত (ঐতঃ আৰ্ঃ ৩।২।৬), কণ্ঠ (কৃষ্ণ)
(বৌদ্ধ অম্বথ সূত্ৰ) ইত্যাদি । কিন্তু এওঁলোকৰ এজনো কৃষ্ণ-দেৱকী
পুত্ৰ নহয় আৰু মহাভাৰতৰ কৃষ্ণ-বাসুদেৱো নহয় । এনে স্থলত কৃষ্ণ-
দেৱকী পুত্ৰ আৰু কৃষ্ণ-বাসুদেৱক একে বুলি ধৰিবৰ বিশেষ প্ৰমাণ নাই ।
নামৰ মাত্ৰ সামঞ্জস্যই দেৱতাক মানুহ কৰিব নোৱাৰে । বাবু হেমচন্দ্ৰ

বায়চৌধুৰীয়ে তেওঁৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰাচীন বুৰঞ্জী বিষয়ক কিতাপত ভগৱন্ত কৃষ্ণক কৃষ্ণ দেৱকী পুত্ৰ কৰিবলৈ অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছে। কিন্তু তেওঁৰ যুক্তি অতি দুৰ্বল আৰু বালকোচিত বুলি বোধ হয়।*

আনপক্ষে কৃষ্ণ-বাসুদেৱে যে স্বয়ং ভগৱান তাক মহাভাৰতেই স্বীকাৰ কৰিছে। নাস্তিক বৌদ্ধ ঘটজাতকে কৃষ্ণক ঈশ্বৰ বুলি স্বীকাৰ কৰিব পাৰেনে? তেনে কৰিবলৈ গলে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ স্থান কত? তেনে কৰিলে সেই ধৰ্মৰ ব্যাভিচাৰ ঘটিব। এনেস্থলত ঘটজাতকত কৃষ্ণক এজন ক্ষত্ৰিয় কুমাৰ, সামান্য মানুহ বোলা স্বাভাৱিক। ঘটজাতক উপাখ্যানো মহাভাৰত আৰু মহাভাগৱতত বৰ্ণিত কৃষ্ণৰ উপাখ্যানেৰে সৈতে নিমিলে। এতেকে এনে যুক্তিৰ বল একেবাৰে কম।

ভগবদগীতাৰ দুই এক ঠাইত সাম্প্ৰদায়িক স্বাৰ্থৰ প্ৰক্ষিপ্ত বাক্য থাকিব পাৰে। কিন্তু আধ্যাত্মিক জ্ঞানৰ এই শাস্ত্ৰখনি মিছা বা আধুনিক এনে কথা কোনেও কব নোৱাৰে। গীতাত বৰ্ণিত বিশ্বৰূপ সামান্য মনুষ্যই দেখুৱা অসম্ভৱ। শ্ৰীকৃষ্ণ চতুৰ্ভুজ (শঙ্খ, চক্ৰ, গদা আৰু পদ্মধাৰী) হৈ জন্মিছিল আৰু বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণৰ সময়তো সেই চতুৰ্ভুজধাৰী শৰীৰে সৈতে বৈকুণ্ঠধামলৈ গৈছিল। এইবোৰ সামান্য মনুষ্যৰ কাম নে? মহাভাগৱতত “কৃষ্ণস্ত ভগৱান্ স্বয়ং” বুলিছে।

অৰ্জুন গীতাত বৰ্ণিত শ্ৰীকৃষ্ণৰ কিৰীটি, গদা আৰু চক্ৰৰ অতি জ্যোতিৰ্ময় (“কিৰীটিনং, গদিনং, চক্ৰিনং তেজোৰাশি সৰ্ব্বতোদীপ্তিমন্তঃ” তেজোৰাশি দেখি ভয়ত ৰূপিছিল। সেই নিমিত্তে অৰ্জুনে তেওঁৰ কিৰীটিযুক্ত আৰু গদা-চক্ৰ হস্তৰ লগত পূৰ্বৰ চতুৰ্ভুজ মূৰ্ত্তি দেখুৱাবলৈ অনুৰোধ কৰিছিল:—

“কিৰীটিনং গদিনং চক্ৰহস্তমিচ্ছামি হাং দ্ৰষ্টুমহং তথৈৱ।

তেনৈব ৰূপেণ চতুৰ্ভুজেন সহস্ৰবাহো ভৱ বিশ্বমূৰ্ত্তে ॥”

গীতা, ১১।৪৬)

* গীতাভাষ্যৰ উপক্ৰমণিকাত শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্যই লৈছে—

—‘স আদিকণ্ঠা নাৰায়ণাৰ্য্যো বিষ্ণু.....দেৱক্যাং বাসুদেৱাদংশনে কৃষ্ণ কিল সম্ভব।’

তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই সেই মূৰ্ত্তি দেখুৱালে তেতিয়া অৰ্জুনে কলে—আপোনাৰ এই সোম্য মানুহৰূপ দেখি মই অব্যাকুলিত চিন্ত আৰু প্ৰকৃতিস্থ হ'লোঁ। (গীতা ১১।৫১) ”

এনে অৱস্থাত শ্ৰীকৃষ্ণক সামান্য মনুষ্য বুলি আশঙ্কা কৰিব পাৰেনে ?

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে শঙ্খ-চক্ৰ-গদা-পদ্মধাৰী চতুৰ্ভুজ কৃষ্ণক উপাসনা কৰিছিল আৰু তেওঁৰ ভকতসকলকো তেনে কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল।
উৰেৰা বৰ্ণনাত তেওঁ শ্ৰীকৃষ্ণৰ ছুটা ৰূপৰ কথা কৈছে :—

প্ৰথম ৰূপ :—মায়াতেসে দেখয় বিবিধ পৰিচ্ছেদ।

স্বৰূপত তোমাৰ নাহিকে কিছু ভেদ ॥

চৈতন্য স্বৰূপে ব্যাপী এক নিবঞ্জন।

তোমাক বুলিবে দ্বৈত কোন অস্তজন ॥

নিশ্চল নিৰ্মল সূক্ষ্মৰূপ যিটো স্বামী।

দেৱ নজানন্ত তাক কেনে জানো আমি ॥

অপৰ ৰূপ :—অপৰ তোমাৰ ৰূপ যাত ভুজ চাৰি।

পীতবস্ত্ৰে শোভে শঙ্খ-চক্ৰ-গদা-ধাৰী ॥

পিন্ধি আছা বস্ত্ৰৰ মুকুট আৰু হাৰ।

হিয়াত শ্ৰীবৎস গলে বনমালা যাৰ ॥

সেহিসে মূৰ্ত্তিক আৰাধন্ত দেৱগণে।

তাকেসে ভকতজনে চিন্তে সৰ্বক্ষণে ॥

(কীৰ্ত্তন, ২১৭৮।২১৮০)

মহাপুৰুষে এই দ্বিতীয় মূৰ্ত্তিকো ধ্যান কৰিবলৈ উপদেশ দিছে।
কীৰ্ত্তনৰ ধ্যান বৰ্ণনত ইয়াৰ বিস্তৃত আলোচনা আছে। প্ৰথমৰূপ মানুহে ধ্যান কৰা অসম্ভৱ।

(ক) অদ্বৈতবাদ—ওপৰত বৰ্ণিত প্ৰথম ৰূপ উপনিষদেও এইদৰে বৰ্ণাইছে :—

“একো দেৱঃ সৰ্ৱভূতেষু গূঢ়ঃ সৰ্ৱব্যাপী সৰ্ৱভূতান্তৰাত্মা”।

কৰ্মাধ্যক্ষঃ সৰ্ৱভূতাধিৱাসঃসাক্ষী চেতা কেৱলো নিগুণশ্চ ॥

(শ্বেতাশ্বঃ উঃ ৬।১১)

অৰ্থাৎ “অদ্বিতীয় পৰমাত্মা (চৈতন্য) সৰ্বভূততে গুঢ় ভাৱে অৱস্থিত, তেওঁ সৰ্বব্যাপক আৰু সকলোৰে অন্তৰাত্মা, কৰ্ম প্ৰবাহৰ নিয়ন্ত্ৰা, সৰ্বভূতৰ আশ্ৰয়, সাক্ষী, চৈতন্যস্বৰূপ, বিপ্ৰকৃত (মায়াভীত) আৰু প্ৰাকৃতিকগুণসম্বন্ধ শূন্য ।

গীতাতো ইয়াৰ আভাস আছে যেনে :—

“মন্তঃ পৰতৰং নাশ্ৰ্যং কিঞ্চিদস্তি ধনঞ্জয় ।

ময়ি সৰ্বমিদং প্ৰোক্তং সূত্ৰে মণিগণা ইব ॥

(গীতা, ৭।৭)

অৰ্থাৎ, “হে ধনঞ্জয় ! মোৰপৰা কোনো পদাৰ্থই পৰমার্থত সত্য বা স্বতন্ত্ৰ নহয় ! মণিবোৰ যেনেকৈ সূত্ৰত গথা থাকে, তেনেকৈ সকলো পদাৰ্থই মোক অৱলম্বন কৈ স্থিতি কৰে ।”

আকৌ—ময়া ততমিদং সৰ্বং জগদব্যাক্তমূৰ্তিনা ।

মৎস্থানি সৰ্বভূতানি ন চাহং তেষ্বস্থিতঃ ॥

(গীতা, ৯।৪)

অৰ্থাৎ, “অব্যাক্তৰূপে মই জগতৰ সকলোতে ব্যাপ্ত হৈ আছোঁ । সকলো ভূতেই মোত স্থিতি কৰিছে ; মই সিবিৰত কিন্তু অৱস্থিত নহওঁ ।”

ওপৰোক্ত কথাবোৰেই অদ্বৈত জ্ঞান নিৰ্দেশ কৰে । ভগৱন্তৰ স্বৰূপ সত্তাত পৃথক জীৱ ভাৱ নাই । অদ্বৈতজ্ঞানৰপৰাই প্ৰকৃত আত্ম-জ্ঞান হয় । এই জগৎ বহুশ্ৰুত একমাত্ৰ ব্ৰহ্ম-সত্তাই সত্য । তাত দ্বৈত ভাৱৰ স্থান নাই ।

আকৌ,—সৰ্ব ভূতস্থমাত্মানং সৰ্বভূতানি চাত্মনি ।

ঈক্ষতে যোগ-যুক্তাত্মা সৰ্বত্র সমদৰ্শনঃ ॥

(গীতা, ৬।২৯)

অৰ্থাৎ যোগীয়ে সৰ্বভূতক আত্মাত দেখে আৰু আত্মাক সৰ্বভূতত দেখে ; তেওঁ সকলোতে সমদৰ্শী । এয়ে অদ্বৈতাদৰ নামাস্তৰ ।

৪। কৰ্ম-যোগ, জ্ঞান-যোগ আৰু ভক্তি-যোগ।

গীতাত কৈছে :—

অক্ষৰং ব্রহ্ম পৰমং স্বভাৱোঃ ধ্যায়ামুচ্যতে ।

ভূতভাবোত্তৰকৰো বিসৰ্গঃ কৰ্ম সংজ্ঞিতঃ ॥

(গীতা, ৮।৩)

অৰ্থাৎ, “যোনে পৰম অক্ষৰ তেঁৱে ব্ৰহ্ম, স্বভাৱেই অধ্যাত্ম আৰু প্ৰাণীসৱৰ উৎপত্তি আৰু বুদ্ধিকৰ যজ্ঞই কৰ্ম বুলি কথিত হয়।” অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰ, অগ্নি আদিৰ উদ্দেশ্যে যাগ-যজ্ঞ, হোম, দানাদি যি অনুষ্ঠিত হয় সেয়ে কৰ্ম। কাম্য কৰ্মৰ বিষয়ে কৈছে :

কামৈস্তৈস্তৈহৃতজ্ঞানঃ প্ৰপণ্ডন্তেহু দেৱতাঃ ।

তং তং নিয়মমাশ্ৰায় প্ৰকৃত্যা নিয়তা স্বয়া ॥

(গীতা, ৭।২০)

অৰ্থাৎ, “কামনাৰ দ্বাৰা যিসৱৰ তত্ত্বজ্ঞান নষ্ট হৈছে, সিহঁতে সিহঁতৰ পূৰ্ব পূৰ্ব বাসনানুসাৰে নিয়মাদিৰ আশ্ৰয় লৈ অগ্ৰদেৱতাক উপাসনা কৰে।”

আকৌ, “ঋগাদিবেদবেত্তাসকলে কাম্য যজ্ঞাদিৰ অনুষ্ঠান কৰি মোৰ পূজা কৰি সোণৰস পান কৰি নিষ্পাপা হয় আৰু স্বৰ্গ কামনা কৰে। সেই সকামপুৰুষ সকলে স্বৰ্গলাভ কৰি দিবা সুখ ভোগ কৰে।”

(গীতা, ৯।২০)

কিন্তু,—“তে তং ভুক্তা স্বৰ্গলোকং বিশালং

ক্ষীণে পুণ্যে মৰ্ত্যালোকং বিশন্তি ।

এবং ত্ৰয়োৰ্ধৰ্মম্নুপ্ৰপন্না

গতাগতং কামকামা লভন্তে ॥”

(গীতা ৯।২১)

অৰ্থাৎ, “পিচত নানা ৰকম স্বৰ্গসুখ ভোগ কৰি পুণ্য ক্ষয় হলে আকৌ মৰ্ত্যভূমিত জন্ম লয়। এনেকৈ স্বৰ্গকামনা কৰি বেদপ্ৰতিপাণ্ড

কৰ্মৰ অনুষ্ঠান কৰিলে সংসাৰত বাৰ বাৰ অহা যোৱা কৰিবলগীয়া হয়”।

অৰ্থাৎ জন্ম-মৃত্যুৰ হাত সাৰিব নোৱাৰে। আকৌ,—

“যাস্তি দেৱততা দেৱান্ পিতৃন্ যাতি পিতৃৱতাঃ।

ভূতানি যাস্তি ভূতেজ্যা যাস্তি মৃত্যাজিনোহপি মাম্ ॥”

(গীতা, ৯।২৫)

অৰ্থাৎ, দেৱতা পূজোতাসকলে মৰণান্তত দেৱতাক পায়, পিতৃগণৰ পূজোতাসকল পিতৃলোকলৈ যায়, ভূতসকল পূজাকাৰীসকল ভূতক পায় আৰু মোক ভজনা কৰা লোকে মোক পায়।” এতেকে কৰ্ম-কাণ্ডৰ অনুষ্ঠান বাৰ্থ। জ্ঞানৰ কথা তেনে নহয়। গীতাত কৈছে :—

“যজ্ জ্ঞাত্ব ন পুনৰ্মোহমেবং যাস্তসি পাণ্ডৱ।

যেন ভূতান্তৰ্য্যেণেণ দ্রক্ষাস্ত্যন্তৰ্য্যেণ ময়ি ॥

অপি চেদসি পাপেভ্যঃ সৰ্বেভ্যঃ পাপকৃত্তমঃ।

সৰ্বং জ্ঞান-প্লেবেনৈ বুজিনং সন্তৰিষ্যসি ॥”

(গীতা, ৪।৩৫-৩৬)

অৰ্থাৎ, “হে পাণ্ডৱ। যি জ্ঞান পালে তুমি আৰু মোহাভিভূত নহবা আৰু যি জ্ঞানৰ বলত সকলো প্ৰাণীতে নিজ আত্মা আৰু পৰমাত্মা অভিন্ন ৰূপে দেখিবা। যদি তুমি আন পাপীতকৈ বেচি পাপাচাৰীও হোৱা তথাপি সেই পাপসাগৰ এই জ্ঞান-ৰূপ নাৱেৰে অনায়াসে পাৰ হব পাৰিবা।” এতেকে দেখা যায় জ্ঞানৰ দ্বাৰা ঈশ্বৰ লাভ হয়।

কিন্তু শ্ৰুতি আদি আন শাস্ত্ৰত পোৱা যায় যে -

“ন ক্ৰিয়া কৃত্যনপেক্ষাজ্ঞানৱৎ ॥”

(শাণ্ডিল্য সূত্ৰ, ১।১।৭)

“ন কৰ্ম্মণা ন প্ৰজ্ঞয়া ধনেন ত্যাগেনৈকেহংযতত্বমানাশ্চ-

ৰিত্যানি শ্ৰুতিভ্যঃ ॥” (তৈত্তিৰীয়াৰণ্যক)।

অৰ্থাৎ বৈদিক ক্ৰিয়াৰ আৱশ্যক নাই, জ্ঞানো নানাগে, ধন আৰু দানৰো আৱশ্যক নাই; ভক্তিয়ে সাৰ। ভক্তিহীন জ্ঞানে মানৱৰ গতি সাধিব নোৱাৰে। বৰঞ্চ ভক্তিৰূপৰাই জ্ঞান হয়। নাস্তিকৰ জ্ঞান

থাকে ; কিন্তু ঈশ্বৰ নামানে, ঈশ্বৰলৈ ভক্তিও নাই, তেনে জ্ঞান বাৰ্থ ।
বেদান্তৰ তত্ত্বও সেই ।

ভকতি বিহীন জ্ঞান-কৰ্ম্ম সৱে বাৰ্থ ।

কহিলো স্বৰূপে বেদান্তৰ তত্ত্ব অৰ্থ ॥

(ভাগঃ, প্ৰথম, ১।৪১)

কৰ্ম্ম-যোগ, জ্ঞান-যোগ আদিৰ ফল বৰ্ণনা কৰি ভগৱন্ত কৃষ্ণই গীতাৰ
শেষ দুই শ্লোকত সকলোতকৈ গুৰুতম তত্ত্ব প্ৰচাৰ কৰিছে । যেনে,

“মম্বনা ভৱ মন্ত্ৰজ্ঞো মদ্যাজী মাং নমস্কৃত ।

মামেৱৈষ্যসি সত্যং তে প্ৰতিজ্ঞানে প্ৰিয়োহসি মে ॥

সৰ্ব্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ

মহং হ্যং সৰ্ব্বপাপেভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মা শুচঃ ॥”

(গীতা, ১৮ :৫-৬৬)

অৰ্থাৎ, হে অৰ্জুন । তুমি এদগতচিত্ত আৰু মন্ত্ৰজ্ঞ হোৱা ; মোৰ
উদ্দেশ্যে যজ্ঞ কৰা আৰু মোকে নমস্কাৰ কৰা । তেনে হলে তুমি মোক
পাবা । এইটো মই সত্য প্ৰতিজ্ঞা কৰিছো ; কিয়নো তুমি মোৰ
অত্যন্ত প্ৰিয় ।

তুমি সকলো ধৰ্ম্ম পৰিত্যাগ কৰি এক মোতেই শৰণ লোৱা মই
তোমাক সকলো পাপৰপৰা মুক্ত কৰিম, শোক নকৰিব। । এয়ে গীতাৰ
সাৰ ধৰ্ম্ম । এই মতে কৰ্ম্ম আৰু জ্ঞানৰ কোনো আৱশ্যক নাই । ভক্তি
আৰু এক শৰণেই মানৱৰ পৰম ধৰ্ম্ম । *

(ক) স্বৰ্গ-বৈকুণ্ঠ—ওপৰত দেখুৱা হৈছে যে স্বৰ্গৰপৰা জীৱৰ
পুনৰাৱৰ্ত্তন হয় গীতাহ আৰু কয়,—“ব্ৰহ্মলোকাদি সকলো লোক
নিবাসীসকলৰেই পুনৰাৱৰ্ত্তন হয় । কেৱল মোক (ঈশ্বৰক) লাভ

* গীতা ভাষা উপক্ৰমণিকাত শ্ৰীগঙ্কবাচাৰ্য্যই লিখিছে :—

“ভক্ত সৰ্ব্বকৰ্ম্মসংন্তাপ পূৰ্ব্বকাদাশ্চজ্ঞাননিষ্ঠা কৃপাক্ষৰ্ম্মাভ্যৱৰ্ত্তিত ।

আৰ্কে, “জ্ঞানসংন্তাপসলক্ষণমিতি চ । ইতাপি চান্ত উক্তমৰ্জ্জুনাৰ-

সৰ্ব্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ —ইতি ।”

কৰিলে পুনৰ্জন্ম নহয়। (গীতা, ৮:১৬)।” আকৌ, যি সকলে অনন্তচিন্ত হৈ মোক চিন্তা কৰে, তেনে উপাসকসকলে মোক পাই সকলো দুখৰ আশ্রয় স্বৰূপ পুনৰ্জন্ম গ্ৰহণ নকৰে (গীতা, ৮:১৫)” আৰু সেই পৰম অক্ষয় অমৃত সত্তা ৰূপক ঈশ্বৰ-স্বভাৱে জীৱৰ পৰম গতি বুলিছে সেই সত্তাৰূপ ভাৱ পালে জীৱৰ পুনৰ্জন্ম নহয়। সেয়ে মোৰ সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট ধাম—“গীতা, ৮:২১”।

(খ) নিত্য নৈমিত্তিক কৰ্ম—নিত্যকৰ্ম অৰ্থাৎ সন্ধ্যা, উপসনাদি কৰাত কাৰো কোনো আপত্তি থাকিব নোৱাৰে। নৈমিত্তিক কৰ্মৰ অৰ্থাৎ জাতকৰ্ম, শ্ৰাদ্ধাদিৰ অনুষ্ঠান জ্ঞানী লোকে কৰিলেও বা নকৰিলেও পুণ্যও নহয় প্ৰতিবন্ধকো নহয়। প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ বাবে জ্ঞানীয়ে কাৰো সহায় লব নালাগে (গীতা, ৩:১৮ দেখা)। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও গাইছে :—

তাৱত কৃষ্ণৰ ভক্ত নৰে   ভক্তি অবিৰোধী কৰ্ম কৰে
কৃষ্ণৰ কথাত ৰা' য়াৰে নোপোজয়।

যেৱে ভৈল কৃষ্ণ কথা ৰত   নিত্য নৈমিত্তিক আদি যত
কথাৰ বিৰোধী জানিয়া সবে তজয় ॥ (নামঘোষা)

একান্ত ভকতে নৈমিত্তিক কৰ্মৰ (শ্ৰাদ্ধাদিৰ) অনুষ্ঠান কৰিবৰ কোনো আৱশ্যক নাই। কিন্তু সৰ্বসাধাৰণৰ পক্ষে এই কথা নাখাটে। এনে স্থূলত দুজন গুৰুৱে তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্মাৱলম্বী সৰ্বসাধাৰণ মানুহৰ মাজত শ্ৰাদ্ধাদি ক্ৰিয়া ৰাখি গ'ল কিয়? ইয়াৰ কাৰণ এক মাত্ৰ প্ৰচলিত দেশাচাৰ ভিন্ন আন একে নহয়। সেই কালত হিন্দু সমাজত শ্ৰাদ্ধাদি ক্ৰিয়া এটা অপৰিহাৰ্য্য সংস্কাৰ হৈ পৰিছিল। হিন্দু সমাজৰ ভিতৰতে এই দেশাচাৰ উপেক্ষা কৰি এক শৰণ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰা এক বৰম অসম্ভৱ আছিল। সেই দেখি লোক-সংগ্ৰহৰ কাৰণে ভক্তিৰ অলপ বিৰোধী হলেও এই আচাৰ ৰাখিবলগীয়া হৈছিল আৰু মহাপুৰুষে তাকে কৰি গৈছে।

আকৌ, বৃহত্তৰ হিন্দু সমাজত এই আচাৰ ইমান বদ্ধমূল হৈছিল যে

ব্রাহ্মাদি ক্ৰিয়াৰ বাহিৰত থকা সম্প্ৰদায়সকলক (যেনে. আৰ্য্য সমাজ, ব্ৰাহ্মণ সম্প্ৰদায়) হিন্দু বুলি গণ্য নকৰিছিল। তেনে সম্প্ৰদায়ৰ অৱস্থা বৰ্ত্তমানত বৰ বেয়া। মহাপুৰুষে হিন্দু সমাজৰ বাহিৰ হ'ব মুখুজিছিল।

৫। জাতি-ভেদ—মহাপুৰুষ শব্দবদেৱৰ শাস্ত্ৰৰ পৰা জনা যায় যে ভকতৰ জাতি-ভেদ থাকিব নোৱাৰে। যেনে,—

সিটো চণ্ডালক গৰিষ্ঠ মানি।

যাব জিহ্বাগ্ৰে থাকে হৰি-বাণী ॥

(কীৰ্ত্তন, ১১২)

কুকুৰ খায় হেন শ্লেচ্ছগণে।

সিয়ো শুদ্ধ হোৱে হৰি-কীৰ্ত্তনে ॥

(কীৰ্ত্তন, ১১৮)

চণ্ডালো হৰিনাম লোৱে মাত্ৰ।

কৰিবো উচিত যজ্ঞৰ পাত্ৰ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১১৯)

আগেয়ে সকলো সত্ৰতে সকলো জাতিৰ ভকতৰ প্ৰবেশাধিকাৰ আছিল। কালক্ৰমে মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মবিৰোধী লোকৰ প্ৰভুত্বত এই অধিকাৰ কিছু পৰিমাণে হ্ৰাস হৈ আহিছে : কিন্তু একেবাৰে লোপ পোৱা নাই। গাৰো, গোট আদি শ্লেচ্ছ, ইমান কি মুচলমানো, এই পবিত্ৰ ধৰ্ম্ম লৈ “আতা” (পৰম ভাগৱৎ) ব শ্ৰেণীলৈ উঠিছিল। আৰু সকলোৰে মান সংকাৰ পাইছিল এই উদাৰ নীতি আন দুই এক বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ মাজতো কিছু পৰিমাণে চলিছিল বুলি জনা যায়। বাণীৰ টোকাতে তাৰ আভাস দিয়া হৈছে। দাক্ষিণাত্যত তিক্ৰিয়ান আলোৱাৰ চণ্ডাল জাতিৰ লোক হৈয়ো ব্ৰাহ্মণৰ পূজণীয় হৈছিল। আজি-কালি ভাৰত-গুৰু মহাত্মা গান্ধীৰ উপদেশ মতে হৰিজনসকল ভাৰতৰ দেৱ-মন্দিৰবোৰত প্ৰবেশাধিকাৰ লাভ কৰিব ধৰিছে। অসমত এই অধিকাৰ পাঁচ শ বছৰ আগৰপৰা চলি আহিছে।

জাতি-ভেদ কি? উৎকৃষ্ট জাতিৰ মানুহে অপকৃষ্ট জাতিৰ মানুহৰ

চুলে চুৱা যায়। তেনে মানুহৰ সংস্পৰ্শত উচ্চ বৰ্ণৰ পৱিত্ৰ দেহ অশুচি হয়। দ্বিজাতি কুলত জন্ম ধৰি দেহায়ে পৱিত্ৰতা লাভ কৰে। সেই নিমিত্তে মানৱ সমাজত দ্বিজাতিয়ে বৰ্ণগত শ্ৰেষ্ঠত্ব লাভ কৰিছে। বৰ্ণ বিভেদৰ নিমিত্তেই ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ আদি জাতি-বিভাগ সমাজৰ স্বাভাৱিক বিধান। বৰ্ণৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব অনুসাৰে মানুহৰ মাজত জাতি-নিৰ্ণয় হৈছে। এনেকৈ শূদ্ৰতকৈ বৈশ্য শ্ৰেষ্ঠ, বৈশ্যতকৈ ক্ষত্ৰিয় শ্ৰেষ্ঠ আৰু ক্ষত্ৰিয়তকৈ ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেষ্ঠ। এই শ্ৰেষ্ঠত্ব মানুহৰ গুণ আৰু কৰ্মৰ দ্বাৰা নিৰ্ণীত হয়। চণ্ডাল, ম্লেচ্ছ আদি জাতি আৰু কৰ্মৰ দোষত পতিত আৰু অস্পৃশ্য। তেনেলোকৰ সংস্পৰ্শত ব্ৰাহ্মণ আদি উচ্চ জাতিৰ অধোগতি হয়। ইত্যাদি কাৰণ দেখুৱাই ব্ৰাহ্মণক সমাজত সৰ্ব্বোচ্চ স্থান দিয়া হৈছে।

কিন্তু প্ৰকৃত পক্ষে পৱিত্ৰতা, অপৱিত্ৰতা, শুচি, অশুচি আদি সকলো ভাব মানসিক বিকাৰ মাথোন। ভেদাভেদ ভাৱ নাযাবপৰা উদ্ভূত মহাত্মম ভিন্ন আন একো নহয়। ব্ৰাহ্মণাদি কুলত জন্মিলেও মানুহে শ্ৰেষ্ঠত্ব লাভ কৰিব নোৱাৰে। ই অসম্ভৱ। উচ্চ কুলত জন্মি উৎকৃষ্ট গুণ আৰু কৰ্মাদি দ্বাৰা যি মানুহে নিজৰ উৎকৰ্ষ সাধিব নোৱাৰে সি কেতিয়াও শ্ৰেষ্ঠত্ব লাভ কৰিব নোৱাৰে। গুণেই মানুহক উচ্চ-নীচ কৰে যিলোকে আনক নিজতকৈ নীচ বুলি ভাবে আৰু যোনে নিজক আনতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি অহঙ্কাৰ কৰে—তাৰ মহত্ব ক'ত? গৰ্ব সংগুণৰ পৰিচায়ক নহয়। যি লোক বাস্তৱিকে গুণহীন, সি গৰ্বত নিজৰ মিছা গুণবহে প্ৰচাৰ কৰে। গুণবান লোক বিনয়ী আৰু গৰ্ব-শূন্য; তেওঁ সৰ্ব আচৰণৰদ্বাৰা সকলোৰে মনত সন্তোষ দিয়ে। গুণবানলোকে শত্ৰুৰ প্ৰতিও সদাশয়তা প্ৰকাশ কৰে। অৱিনীত মহাপণ্ডিতলোককো গৰ্ব আৰু অহঙ্কাৰৰ বাবে সকলোৱে ঘিণ কৰে। তাৰ বিদ্ধাবুদ্ধি নিষ্ফল। বিদ্ধাৰ পৰা প্ৰকৃত জ্ঞান নহয়। প্ৰকৃত জ্ঞান নহলে বিদ্ধাৰ সাৰ্থকতা নাই। প্ৰকৃত জ্ঞান নাথাকিলে পাণ্ডিত্যাভিমानी লোক অধম ভাৱ লৈ অধম হয়। সমদৰ্শিতাই প্ৰকৃত পাণ্ডিত্য। প্ৰকৃত পণ্ডিতলোক সমদৰ্শী

হয় । ১. তেওঁৰ ভেদ-বুদ্ধি থাকিব নোৱাৰে । সেইহে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে কৈছে :—

ব্রাহ্মণৰ চণ্ডালৰ নিবিচাৰি কুল ।
দাতাত চোৰত যেন দৃষ্টি সমতুল ॥
নীচত সাধত যাৰ ভৈল এক জ্ঞান ।
তাহাকেসে পণ্ডিত বুলিয় সৰ্বজ্ঞান ॥

(কীৰ্ত্তন ১৮২১)

পণ্ডিতে কাৰো মাজত কোনো বকম পাৰ্থক্য নেদেখে ; কিয়নো তেওঁ জানে যে 'আত্মা' সকলো ভূততে আছে । সেই মহান্ আত্মাই সকলোৰে একমাত্ৰ আশ্ৰয় ।

যিলোক বাস্তবিকে পণ্ডিত আৰু উন্নত তেওঁ তত্ত্বজ্ঞানত আনতকৈ উচ্চ । তত্ত্বজ্ঞানৰ আন এটি নাম আত্ম-জ্ঞান । আত্ম-তত্ত্বজ্ঞান লোকে নিজক সৰ্বভূতত আৰু সৰ্বভূতক নিজৰ হৃদয়ত দেখিবলৈ পায় ।* তেনে অৱস্থাত তেওঁৰ ভেদ-জ্ঞান থাকিব নোৱাৰে । সেয়েহে মহাপুৰুষে কৈছে--

কুকুৰ চণ্ডাল গৰ্দভৰো আত্মাবাম ।
জানিয়া সবাকো পড়ি কৰিৱা প্ৰণাম ॥

(কীৰ্ত্তন, ১৮২৩)

তেনে পণ্ডিতৰ শক্ৰ-মিত্ৰ-জ্ঞান নাথাকে । তেওঁ পৰমাত্মাৰ (ব্ৰহ্মৰ) স্বৰূপ জানিব পাৰি নিজকে ব্ৰহ্মৰপৰা অভিন্ন বলি উপলব্ধি কৰে ।
বৰ্ণ-বিচাৰ জাতিভেদ-সম্বৃত অজ্ঞান মোহৰ কাম । মোহৰপৰাই

১ । সৰ্বভূতস্বমাশ্ৰয়ং সৰ্বভূতানি চাশ্ৰয়ি ।

ইক্ষতে যোগ যুক্তাত্মা সৰ্বত্র সমদৰ্শিনঃ ॥

(গীতা, ৬।২৫) ।

“যোগিয়ে সকলো ভূতত আত্মাক দেখে আৰু আত্মাত সৰ্ব ভূতক দেখে ।
তেওঁ সকলোতে সমদৰ্শী ।”

ভিনি গুণৰ (সদ্, বজ্জ, তম) উদ্ভৱ হয়। ঘিলোক নিৰ্গুণ আৰু নিৰ্বিকাৰ তেওঁ সকলোতে সাম্য ভাৱ দেখে। যোনে সাম্যভাব ধৰিব পাৰে তেনে পণ্ডিতে কেতিয়াও কাকো নীচ বা উন্নত জ্ঞান কৰিব নোৱাৰে; নিজ আত্মাক পৰৰ আত্মাবপৰ। পৃথক বুলিও ভাবিব নোৱাৰে। যি মানুহে নিকৃষ্ট বৰ্ণক ভিন্ন আত্মা আৰু নীচ জাতি বুলি ঘৃণা কৰে তাৰ সেহচো। মহাত্মম ভিন্ন আন একো নহয়। আত্মজ্ঞ লোকে কেতিয়াও কাৰো প্ৰতি বিদ্বেষ বা হুচ্ছ ভাব আচৰণ কৰিব নোৱাৰে। যোনে আনক নীচ বুলি ঘৃণা কৰে তেনে লোকে কেতিয়াও ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা আৰু জ্ঞানৰ অৰ্থ বুজি নাপায়।

এতেকে জনা যায় যে ঈশ্বৰৰ সৃষ্টিত জাতি-ভেদ নাই আৰু জ্ঞানী আৰু পণ্ডিতৰ মাজতো সি থাকিব নোৱাৰে।

৬। অহিংসা—এহ ভাগৱৎ ধৰ্ম্মৰ প্ৰধান নীতি অহিংসা। দেৱ-দেৱীৰ উদ্দেশ্যে পশু-বলি একেবাৰে নিষিদ্ধ। নিজ জীৱন-ধাৰণৰ অৰ্থেও পশু বধ নকৰিব। ইমান কি মহ, ডাঁহ, মাখি, জোক, পোক-পৰুৱাকো গাৰ তেজ খালেও নামাবিব। বাণীত এই অহিংস ধৰ্ম্মৰ বৰ্ণনা আছে। কিন্তু মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ে পশু হিংসা নকৰে এনে কথা কব নোৱাৰি। এওঁলোকে মাছ আৰু হৰিণৰ মাংস খায়; নিজে নামাবিলেও গাছ আৰু হৰিণ মাৰিবলৈ উৎসাহ দিয়ে। ই হিংসা। এই ধৰ্ম্ম-বিকল্প কামৰ কাৰণ বোধকৰোঁ এই:—

অসমবাসীৰ প্ৰধান খাদ্য ভাত আৰু মাছ। মাছ এই দেশত যথেষ্ট পোৱা যায়। বিশেষকৈ যি যি ঠাইত সত্ৰ স্থাপন কৰা হৈছে, সেই ঠাই দ; তাত মাছ-খৰিৰ অভাৱ নাই। সকলো ঠাইৰ সকলো মানুহে জাতি-অজাতি, ব্ৰাহ্মণ-শূদ্ৰিৰে মাছ খাইছিল। আন এটি কাৰণে মাছ-মাংস খোৱা কাম অপৰিহাৰ্য্য হৈছিল। তেতিয়া তান্ত্ৰিক ধৰ্ম্মৰ চলতি থকাত পঞ্চমকাৰৰ চলতি আছিল। আন নহলেও পশু বলি বৰ বেচিকৈ চলিছিল আৰু মাছ-মাংস খোৱা এটা প্ৰধান সংস্কাৰ হৈ উঠিছিল। ইঠাতে এই সংস্কাৰ ধ্বংস কৰি নতুন ধৰ্ম্ম এটা প্ৰৱৰ্ত্তন আৰু

প্ৰচাৰ কৰা সেই সময়ত অসম্ভৱ আছিল। বোধকৰোঁ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ-কাৰ্য্যত বহুত অশুবিধা আৰু অন্তৰায় বুলিয়ে মহাপুৰুষে মাছ-মাংসৰ ব্যৱহাৰ নিষেধ নকৰিলে। এই খিনিতে এটি প্ৰবাদলৈ মন কৰা উচিত :—

এসময়ত মাধৱদেৱ পুৰুষে এখন কছাৰী গাওঁলৈ গৈ গাৱঁলীয়াসকলক মদ আৰু গাহৰি খাবলৈ এৰি শুদ্ধ হবলৈ আৰু তাৰ লগে লগে নাম-ধৰ্ম্ম লবলৈ উপদেশ দিছিল। কছাৰীসকলে মদ আৰু গাহৰি খাবলৈ নিষেধ কৰা শুনি খঙত জ্বলি উঠিল আৰু তেওঁক অপমান আৰু অত্যাচাৰ কৰি তাৰপৰা খেদি দিলে। পিচত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে সেই গাওঁলৈ গৈ গাৱঁলীয়াসকলক সন্তোষন কৰি কবলৈ ধৰিলে “তোমালোকে মদো খোৱা, গাহৰিও খোৱা, কেৱল মুখেৰে এবাৰ হৰি বোলা ; তেনেহলে তোমালোক শুদ্ধ হবা আৰু ঈশ্বৰে তোমালোকক সকলো দুখদুৰ্গতিৰপৰা বন্ধা কৰিব।” এই কথা শুনি শ্ৰোতাসকলে কলে—“এই ধৰ্ম্মতো অতি সহজ।” তেনে বুলি কৈ তেওঁলোকে তেতিয়াই মহাপুৰুষত শৰণ লৈ এই ধৰ্ম্মৰ ভকত হল। অসমৰ “শৰণীয়া” আৰু “শৰণীয়া কছাৰী” এই ঘটনাৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে বুলি বহুতে কয়। শেষত ভক্তি হলে মদ-মাংস এনেই এৰিব।

এতেকে ভাবিব পাৰি পূৰ্বৰ সংস্কাৰ একেবাৰে নিশ্চূৰ্ণ কৰা অসম্ভৱ যেন অনুমান কৰি মহাপুৰুষে মাছ আৰু হৰিণ আদিৰ মাংস খোৱা নিষেধ নকৰিলে।

ঘৰ-পোহা পছ-চৰাই মাৰি খাবলে বৰ সুবিধা, কিয়নো যেতিয়াই লাগে তেতিয়াই তাৰে এটা মাৰি খাবলৈ গৃহস্থৰ সুবিধা হয়। সেই দেখি এই ধৰ্ম্মৰ গুৰুসকলে হাঁহ, পাৰ, ছাগল, গাহৰি আদি পোহা নিষেধ কৰিছে। মহাপুৰুষীয়াসকলে এইবোৰ পশু-পক্ষী নোপোহে আৰু পহিব নোৱাৰে। মাংস খোৱা নিবাৰণৰ এই এটি উপায়। কিন্তু ই সম্পূৰ্ণ নহয়। জঙ্ঘলত পছ চিকাৰ কৰা কষ্ট সাধ্য আৰু সদায় পোৱাৰো স্থিৰতা নাই। সেই দেখি বনৰীয়া হাঁহ আৰু হৰিণ খোৱাত বাধা নাট।

সম্ভবতঃ লোকসংগ্ৰহৰ বাবে মাছ আৰু বনৰীয়া হাঁহ আৰু হৰিণ খোৱা নিষেধ কৰা নাই। ঘৰ-পোহা হাঁহ, পাৰ আৰু ছাগল খোৱা নিষিদ্ধ। পশুৰ ভিতৰত গাহৰি, গৰু, মহ আদি আৰু মাছৰ ভিতৰত বহুত জাতিৰ মাছ সকলো হিন্দুৰ অখাদ্য।

পক্ষান্তৰে চোৱা উচিত মাছ-মাংস খোৱাৰপৰা ভক্তিৰ ব্যভিচাৰ হয় নে নহয়। প্ৰহ্লাদ অশ্বৰ আছিল আৰু নিশ্চয় মদ-মাংস খাইছিল। কিন্তু তথাপি প্ৰহ্লাদ অতি উচ্চ ভকত হ'ব পাৰিছিল। হ'মান কি তেওঁ নিজকে ঈশ্বৰ বুলি ভাবিছিল।

“হৰি বুদ্ধি হোৱে আপোনাক।

কতো কৰে কৃষ্ণৰ চেষ্টাক ॥”

কৌৰ্ত্তন. ৩২৭

আকৌ, গৰ্জ্জুন ক্ষত্ৰিয় আছিল আৰু বাকলী সুৰা আৰু মাংস খাইছিল। অশ্বমেধ যজ্ঞও কৰিছিল। তথাপি ভগৱন্ত কৃষ্ণই গীতাত অতি উচ্চ পৰমার্থ তত্ত্বৰ ভাগৱত ধৰ্ম্ম জানিবৰ অধিকাৰী বুলি ভাবিছিল আৰু কেৱল এই ধৰ্ম্মকে কোৱা নাছিল তেওঁক বিশ্বৰূপো দেখুৱাইছিল। এতেকে মাছ-মাংস খালেই ধৰ্ম্মৰ ব্যভিচাৰ নহয় আৰু ভকতক পথভ্ৰষ্টও কৰিব নোৱাৰে। মহাপুৰুষে মাছ-মাংস নিষেধ নকৰাৰ ইও এটি কাৰণ হ'ব পাৰে।

আৰু এটি কথালৈ মন কৰা উচিত—

সকলো ভূতৰ অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মাদিৰপৰা আৰম্ভ কৰি সামান্য ঘাঁহ একোছালৈ সকলোৰে জনম-মৰণ আছে। আকৌ প্ৰাণীৰ প্ৰাণ গ্ৰাহাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। গৰুৱে ঘাঁহ আৰু মানুহে অন্নৰ ওপৰত তিষ্ঠে। অন্ন বুলিলে আমি খোৱা ভাত, মাছ, মাংস, শাক-পাচলি আদি বুজায়। কোনোৱে ভাবিব পাৰে যে, মাছ-মাংস আমাৰ আহাৰ নহয়, কিয়নো আমি তাক নাখায়ো থাকিব পাৰোঁ। কিন্তু তেনে ভবা ভুল। মানুহৰ কুকুৰদাঁত আছে। এতেকে মানুহ মাংসাহাৰ। যি প্ৰাণীৰ যি খাদ্য সেই প্ৰাণীয়ে সেই খাদ্য খোৱাত দোষ হ'ব নোৱাৰে। মানুহে

মাছ-মাংস খোৱাত যদি জীৱ হিংসা হয় তাত আক শাক-পাচলি খোৱাতো হব। তেনে অৱস্থাত পুঁই এপাত খালেও আমাৰ দোষ হব, কিয়নো তাৰো প্ৰাণ আছে। যদি কোৱা হয় যে মাছ-মাংস খালে জীৱ-হিংসা কৰা হয় তেনেহলে আমাৰ শৰীৰ বন্ধাৰ বাবে আমি অহৰহ কিমান প্ৰাণী-হত্যা কৰিব লাগিছোঁ তাৰ কোনোৱাই হিচাব ৰাখেনে? আমাৰ জীৱন ধাৰণৰ উদ্দেশ্যে আমি সদাই মাটিৰ ওপৰত খোজ কাটি ফুৰিব লাগে। নিতৌ তেনে কৰোঁতে আমি কিমান পোক-পৰুৱাক গচকি মাৰিছোঁ তাক কোনোৱাই ভাবি চায়নে? এনেকৈ প্ৰাণী-হিংসা নকৰিলে আমাৰ জীৱন-যাত্ৰা নিৰ্ব্বাহ নহয়। আমি আমাৰ নিশ্বাস-প্ৰশ্বাসত কোটি কোটি ক্ষুদ্ৰ প্ৰাণীৰ প্ৰাণ সংহাৰ কৰিছোঁ। তেনে জীৱৰ প্ৰাণ ৰক্ষা কৰিবলৈ বিচাৰিলে আমি উশাহ-নিশাহ বন্ধ কৰি মৰিব লাগিব। এতেকে জীৱন ধাৰণৰ বাবে আমি প্ৰাণী-বধ কৰিবই লাগিব। কিন্তু সেই বুলি আমি কাম-ক্ৰোধ আদি বিপুল বশবস্ত্তী হৈ প্ৰতিশোধ লবৰ কাৰণে হিংসাত কোনো প্ৰাণ নাশ কৰিলে নিশ্চয় আমাৰ পাপ হব আৰু তাৰ ফল ভুগিব। সেইদৰে আমাৰ কোনো কামনা পূৰণৰ বাবে দেৱ-দেৱীক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ পশু-বলি দিয়াটো মহাপাপ। তেনে কৰি নিজ স্বাৰ্থ-সিদ্ধিৰ বাবে দেৱ-দেৱীক ভেটি দি নিঃসহায় পশু-হত্যা কৰিবৰ আমাৰ কোনো অধিকাৰ নাই। অৱশ্যে খাওঁৰ বাবে তেনে পশু-বধ তিমান দোষৰ নহব। এতেকে মাছ-মাংস খোৱা সংস্কাৰ জীৱ-হিংসাৰ ভিতৰত ধৰিব নোৱাৰি।